

MAGYAR NYELVŐR

137. ÉVF.

*

2013. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A határtalanítás az Osiris idegen szavak szótárában és a szókészlet*

1. A határtalanítás (detrianonizáció) a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedő feladata az 1990-es évek elején bekövetkezett társadalmi változások nyomán. Az alábbiakban a határon túli magyar régiók nyelvváltozatai kölcsönszavainak (idegen szavainak) a rövid elemzése következik, az Osiris idegen szavak szótára alapján. A bemutatás kettős jellegű: egyrészt az idegen szavak egyes kulturális jellemzőit foglalja össze az ezredforduló közegében, másrészt a szókészlet funkcionális értelmezése alapján nyelvi szempontból vizsgálja azokat. A határon túli magyar nyelvi közösségek által használt kölcsönszavak a hálózattermészetű magyar szókészlet részét képezik. A magyar szókészlet általános leírásához és a határon túli szavak (jelentések, fonológiai és morfológiai alakok) leírásban történő integrálásához a szó és a szókészlet funkcionális újraértelmezésére van szükség. Ezt az újraértelmezést az alábbi tanulmány tömören vázolja, a bemutatásban javasolva a részletes kidolgozást.

2. A magyar kultúra, a magyar nyelvközösség évszázadok óta dokumentáltan reflektál folyamatosan a magyar nyelv fontosnak tartott jellemzőire és más nyelvekkel való kapcsolatára. E reflexív folyamatok egyikeként az idegen szavak, kölcsönszavak témája hosszú ideje (legkésőbb a 18. század vége óta) a kulturális és a nyelvtudományi figyelem középpontjában áll. A figyelem egyaránt irányul a kölcsönszavak értékelésére, magyarosítására, befogadásuk körülményeire és feltételeire.

Több évszázada heves viták állandó témája az idegen szó magyar nyelvbeli helyzete, elfogadhatósága, befogadhatósága. A kulturális jellegű mindenkori vita két fő álláspont körül zajlik. Az egyik népszerű álláspont szerint a kölcsönszavak idegenek a magyar nyelv rendszerétől, ezért fölöslegesek, sőt károsak, így kerülni kell őket, valamint szükség van a magyarral való helyettesítésükre. A másik uralkodó álláspont szerint a kölcsönszavak természetes fejleményei a nyelv történetének és kontaktusainak, ezért nem fölöslegesek, ellenkezőleg: hasznosak, mert az adott nyelvet (így esetünkben a magyart) és annak nyelvközösségét bekapcsolják a kultúrák és a nyelvek közötti folyamatos diskurzusba. Ezek a kérdések valójában legalább annyira kulturálisak, mint nyelvészetiek, inkább nyelvi és művelődési értékekre irányítják az önreflexiót, és csak részben nyelvi rendszertani jelenségekre. A problémák felvetése ilyen keretben teljesen természetes és szükséges:

* A tanulmány a K 100717 OTKA pályázat támogatásával készült.

egy közösség saját kulturális önépítésében és önértelmezésében viszonyba hozza saját magát környezetével, így a földrajzi és kulturális környezetében a vele érintkező nyelvekkel is.

A társadalom, a közösség, a kultúra és a nyelv emergens, autopoetikus, önalkotó rendszerek (vö. Luhmann 1998: 64 kk., Maturana–Varela 1980). Nem készen adott struktúrák, amelyek öröktől fogva lennének az egyén számára, és emellett valamely erők időnként megváltoztatják őket, hanem a cselekvő emberek maguk éltetik, tartják fenn és módosítják, ha kis mértékben is és nem föltétlenül tudatosan. Egy kulturális és nyelvi közösség a cselekvő fenntartásban mindig meghatározza önmagát, többek között a környezetéhez való viszonyban is. A környezettel való viszony kétirányú: egyrészt háritó, másrészt befogadó, arányukat tekintve a környezet jellegétől és a belső értelmező cselekvésektől és ideológiáktól is függően. A környezettől való függetlenség és függőség nem kölcsönösen egymást kizáró rendszerjellemzők, hanem meghatározott feltételek mellett együtt, egymást segítik. Az autonómia ebben az értelemben nem a teljes elzárttság, nem a kapcsolathány. A magyar nyelvű közösség a honfoglalás óta meglehetősen egyértelműséggel meghatározta a maga részéről nyelvi autonómiáját, valamint környezetének jellegét. E cselekvő önfenntartásban, önreflexióban az 1920 utáni külső magyar régiók helyzete specifikus, többek között az adott többségi államnyelvi hatások regionális jellege miatt. E hatások adatolása, elemzése és értelmezése összetett feladat.

A magyar kultúrának és nyelvű közösségnek a kölcsönszavakkal kapcsolatos egyik reflexív tevékenységi formája és annak eredménye az idegen szavakat (kölcsönszavakat) értelmező szótár. Az idegen szavak szótára az idegen eredetűnek tekintett szavakat az értelmező szótárra jellemző módon magyar eredetű vagy magyar jellegű szinonimákkal vagy definíciókkal magyarázza meg. Természetesen nagyon sokféle nyelvhasználati területről kerülnek a magyarba is más nyelvekből szavak. E szavaknak egy része közhírt és gyakori (például: *rádió, sport, pendrive*), más részük viszont ritka, szűkebb szakmai vagy műveltségi körök nyelvvaltoztatában és világról való tudásukban ismeretes (például: *disztribúció, fibrin, nonverbális*). Az idegen szavak szótárának ezért több funkciója érvényesül egyszerre: informál, az ismeretlen szó jelentését megadja, valamint kulturális és magyarító szerepet tölt be.

A magyar nyelv és nyelvű közösség történetében korszakhatár 1920 (vö. Tolcsvai Nagy 1998). Ekkor, az első világháborút lezáró békeszerződés Magyarország korábbi területének kétharmadát, lakosságának 57%-át az utódállamokhoz csatolta. Az elcsatolt területek új államaiba összesen 3,2 millió magyar nemzetiségű és anyanyelvű ember került (Romsics 2001: 147). Az utódállamokban az őshonos magyar régiók kisebbségeinek alapvetően negatív nyelvi sorsát a többségi nemzet államilag irányított nyelvpolitikai döntései határozták meg. Ehhez a meghatározottsághoz a magyar nyelv sztenderd változatának Budapest-központú kiterjesztése, pontosabban annak kulturális szándéka járult. Ez a helyzet csak 1990 után változott meg a politikai átalakulás nyomán. Az átalakulás egyik folyamánya lett a határtalanítás, a detrianonizáció (mindkét kifejezés Lanstyák István alkotása). A magyar nyelvet leíró kézikönyvek, tehát szótárak, grammatikák, kézikönyvek lényegében csak a magyarországi sztenderd nyelvvaltozatot mutatták és mutatják be.

Határozott elméleti és módszertani váltás nyomán a határtalanítás folyamatában a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség minden régiójának nyelvi változatai, azok megfelelő adatai bekerülnek a leírásba, azaz bekerülhetnek a leírásba ott, ahol erre tudományos felkészültség van. A határtalanítás programja annak a szándéknak és tevékenységnek a megvalósítása, amelynek eredményeként a magyar nyelvet, elsőként annak szókészletét egységes rendszernek tekinti vagy tekintheti mindenki abban az értelemben, hogy az államhatárokkal elkülönített régiók és az anyaország közötti magyar nyelvi kommunikáció mind a gyakorlat, mind a rendszer szempontjából megszakíthatlan, folyamatos és összefüggő (ehhez vö. Maticsák [szerk.] 2007 tanulmányait).

Ez a program az 1990-es évek közepén kezdődött, és ma is tart, főképp a Termini kutatóhálózat tevékenységével, a teljes Kárpát-medencei magyar nyelv szókészletének felméréseivel, egységes nyelvtudományi szempontok szerinti leírásával és az összefüggések, egyezések és különbségek hálózatszerű rögzítésével (<http://ht.nytud.hu/>; I. Benő–Péntek [szerk.] 2011). E leíró és nyelvtervezési program részeként az értelmező és az idegen szavakat tartalmazó szótárak szókészletének a teljessé szerkesztése történik. A hagyományosan csak magyarországi szókészleteti elemekhez a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek nyelvváltozataiból származó, szociolingvisztikai és lexikológiai módszerekkel gyűjtött szókészleteti elemek kerülnek, lefedve a Kárpát-medence magyar nyelvi variabilitását, az adott lehetőségek keretében. Két ilyen szótár készült eddig, az akadémiai Értelmező kéziszótár (Pusztai [szerk.] 2003) és az Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007).

3. A szókészlet lényegi jegyeit a szó alaptermészetének tulajdonságai révén lehet jellemezni. A szó nyelvi jelként egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolata (vö. Langacker 1987). Mind a fonológiai, mind a szemantikai szerkezetről fogalmi jellegű tudása van a beszélőnek és közösségének. A fonológiai és a szemantikai szerkezetek, valamint szimbolikus kapcsolataik mint nyelvi (a szó esetében alapvetően morfológiai) szerkezetek nem magukban állnak, hanem más lexikai elemekkel különböző viszonyban funkcionálnak.

A szókészlet nem lista, sem a Saussure-féle *langue* értelmében, sem a generatív grammatika szabály-lista kettősségének az értelmében. A szókészlet különböző szemantikájú és fonológiájú szavak rendkívül összetett hálózata, amelyben különböző típusú összefüggések léteznek és funkcionálnak. Ezeknek az összefüggéseknek egy részét a nyelvtudomány hosszú ideje számon tartja (ilyenek a poliszém, szinonim és homonim viszonyok), egy részét viszont csak most kezdi földelelni elsősorban a kognitív szemantikai kutatások révén (vö. Geeraerts 1990, 1997, 2001, Geeraerts–Grondelaers–Bakema 1994; Cuyckens–Dirven–Taylor [eds.] 2003, Cruse et al. [eds.] 2002). A lexikonban onomasziológiai és szemasziológiai tényezők működnek. A lexikon elemei egyrészt a megnevezés felől formálódnak meg, és kerülnek összefüggésbe egymással (egy lexikai elem milyen fonológiai és morfológiai felépítésű, jelentése mit tartalmaz, hogyan, milyen változatai és kiterjesztései vannak), másrészt a megnevezendő fogalom felől formálódnak meg, és kerülnek összefüggésbe egymással (egy fogalmat hányféle és milyen lexikai

elemmel lehet megnevezni). E tényezők szorosan összetartoznak a rendszerben és a használatban egyaránt, miközben a használatban egyes tényezők kerülnek előtérbe, játszanak szerepet a fogalmi konstruálásban, míg mások háttérben maradnak.

A szókészlet dinamikus, hálózati működése változatokat tartalmaz, amelyek a gyakrabban tárgyalt fonológiai, morfológiai és szintaktikai mellett igen jelentős szocioszemantikai variabilitás szerint valósulnak meg. A nyelvhasználat a szókészletben – amint ezt a magyar nyelv példája is bemutatja – a hálózaton belüli változatok párhuzamos, gyakran poligenezisen alapuló, összetartó (konvergens) vagy éppen széttartó (divergens) történeti alakulását is megvalósítja, rendszer és használat egységében. E folyamatokban a kulturális és szókészleteti tényezők összetalálkozása figyelhető meg. A szókészletbe egy nyelv lexikai elemei általánosan beletartoznak, még ha szociolingvisztikai, regiszterbeli korlátozottságuk van is. A lexikon nyelvtudományi leírásban idealizált hálózati rendszerében meglévő nyalábos együttállásokat, tartományokat az anyanyelvi beszélők saját megismerésük, közösségi és kulturális betagozódásuk szerint tudják és használják. Ekképp például a jól adatolt, a területi alapú változatoság nem magában mutatkozik meg, és nem a sztenderd változattal szemben, hanem kapcsolódik a fogalmi változatosághoz, onomasziológiai és szemasziológiai szempontból egyaránt. Ez a változatoság nem feltétlenül pontosan, élesen körülhatárolt változatokban létezik elkülönülve, hanem a mindenkori nyelvjárási, városi populáris, regionális általános nyelvváltozati variabilitás részeként. Oly módon, ahogy a beszélőközösségek és az egyének nyelvi tudása és nyelvhasználata eltér és azonosul, dinamikusan. A lexikon ilyen funkcionális ismeretében a nyelvtudomány nem teheti meg, hogy csupán a kodifikált sztenderd lexikai elemeket tekinti a nyelvi rendszer részének.

4. Mint az emberi megismerés minden tárgyára és eredményére, az idegen szó, kölcsönszó fogalmára is a történetiség jellemző: értelme, értelmezésének tartalma történeti koronként változik. Az idegen szó magyar nyelvészeti és művelődési újraértelmezése az új, a korábbiaktól eltérő, más jellegű empirikus adatok hozzáférhetősége és feldolgozandósága miatt esedékes. Az újraértelmezés a korábbi fogalmi feldolgozás árnyalását, kiegészítését jelenti, nem föltétlenül a teljes dekonstrukciót. Látni kell azonban, hogy a magyarba ma bekerülő idegen szavak más művelődési közegben jelennek meg, mint korábban. Ennek egyik fő megvalósulási formája a nemzetközi szavak terjedése és használata az idegen nyelvet valamilyen szinten beszélők között. A másik fő megvalósulási formája a határon túli magyar anyanyelvű és valamilyen formában kétnyelvű, kisebbségi helyzetben és más államnyelv közegében élők kölcsönszóhasználata. A két megvalósulási forma szociolingvisztikai, szociológiai és szociálpszichológiai jellemzői részben azonosak, részben azonban különböznek (különbség van például a kényszer és a szabad választás között, a forrásnyelv tekintélye szempontjából is). Ezek a tényezők nem képezik tárgyát az itteni tanulmánynak. Annyi azonban megjegyzendő, hogy egy idegen szó egy célnyelvi közösség számára valamilyes gyakori használat (tehát begyakorlottság) után elveszíti teljesen idegen voltát, bár megtarthatja származtatott

jellegét, vagyis a beszélők tudhatnak arról, hogy az adott kifejezés más nyelvből származik, de ezzel együtt már sajátjuknak érzik.

A határon túli magyarság idegen szavait körültekintően kell leírni és megítélni. A szóanyag szótározása megkezdődött, áttekintése és a szociolingvisztikai ismeretek alapján megállapítható, hogy a teljes magyar szókészleten belül, a Kárpát-medencei őshonos magyar nyelvközösség hálózatában ezek a kölcsönszavak sajátos helyet foglalnak el. Sajátos helyet, amennyiben egy-egy régióban, helyi közösségben egy-egy kölcsönszó érthető, használatos, addig a nyelvterület többi részén, a nyelvközösség többi egységében, a tágabb magyar közegben nem vagy nem könnyen vagy nem föltétlenül érthető, ezért esetenként lefordítandó a nem kétnyelvűek számára. Ami a kisebbségi helyzetben élő, különböző mértékben kétnyelvű magyar anyanyelvű számára magyar szónak számít (vagy kölcsönzöttnek, de nem idegennek, mert használatos), az más magyarok számára idegen, mert ismeretlen és felismerhetően más nyelvből ered.

Másképpen: a kölcsönszó idegen jellege régióként nagymértékben eltérő. Azok számára, akik nem egy határon túli régióban élnek, ezek a szavak lefordítandók. Az idegen szó kategóriája nem terjeszthető ki a teljes magyar nyelvterületre és nyelvközösségre megszorítások, pontosító korlátozások nélkül. Az idegen szó nem egyszerűen a rendszerbeli közmagyar szóval áll szemben, az idegen szót használó nem egyszerűen a magyar szót használóval áll szemben a közösségi rendszerben. A fokozat szerinti (skaláris és nem éles) különbségeknek ma nem tudjuk kimerítően pontos szociológiai vagy földrajzi határait megadni. Ez a jelenség nem egyedül a határon túli kisebbségi magyarság körében mutatható ki (a formai szempontokat erőteljesen érvényesítő rendszerezéshez l. Lanstyák 2006).

5. A 2007-ben megjelent Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007) negyvenezer önálló szócikket tartalmaz, mintegy ötvenhatezer jelentéssel. Ennek a puszta mennyiségnek a tagolódása sok szempontból tekinthető lényegesnek. Például számos, korábban sehol nem szótározott nyelvi elem található itt (főképp az elektronikus információs rendszerek vagy a kognitív tudomány világából), vagy olyan szavak, kifejezések, amelyek 1990 előtt évtizedekig nem kaphattak helyet magyar szótárban (például a keresztény hit görög és latin eredetű szókészlete).

Van azonban egy olyan összetevője a szótárnak, amely ma még mindig újdonságnak számít, jóllehet ez a minősítés az 1990 előtti cenzurális akadályok máig érezhető hatását mutatja. Az Osiris-szótár mintegy 1900 határon túli idegen szót, kölcsönszót tartalmaz, szervesen beépítve őket az egyetemes anyagba. A „ht-listát”, ahogy a szakma nevezi, a külső régiók nyelvi intézeteinek munkatársai gyűjtötték, részben párhuzamosan az Akadémiai Kiadónál 2003-ban átdolgozva megjelent Értelmező kéziszótár határon túli anyagával, részben azt követően, további gyűjtésként, Lanstyák István vezetésével: Péntek János és Benő Attila (Erdély); Lanstyák István és Szabómihály Gizella (Felvidék); Papp György, Tóth Hajnalka és Varga Tünde (Vajdaság), Beregszászi Anikó és Csernicsekó István (Kárpátalja), Ćurković-Major Franciska, Lanstyák István és Žagar-Szentesi Orsolya (Horvátország), Kolláth Anna (Muravidék), Szoták Szilvia (Őrvidék). E helyről is külön köszönet jár mindannyiuknak. Ez a munkálat nem önmagában

folyt és folyik, hanem általában is a Kárpát-medencei magyar nyelvterület magyar nyelvének minél teljesebb, használatközpontú leírásának részeként: ebben a nyelvtudományi tevékenységben az államhatárok nyelvpolitikai tényezők, a helyi, regionális és egyetemes magyar összefüggéseket pedig csak a nyelvhatárok korlátozzák, illetve a tényleges nyelvváltozati elkülönülések tagolják. Az összefüggések ilyen jellegét még mindig hangsúlyozni és figyelemfelhívóan szükséges bemutatni.

Még ha röviden is, érdemes szemügyre venni ezt a gazdag szóanyagot, még-hozzá abból a nézőpontból, ahonnan a teljes szótári szóanyag is látható. A jelen tanulmány a Kárpát-medencei kisebbségi magyar régiók kölcsönszavainak rendszerét a kulturális és a szókészleti jellemzők kettőségein belül két specifikusabb szempontból tekinti át: a forrásnyelvi és célnyelvi morfofonológiai jellemzők egyes típusai és a kulturális, alaki és szemantikai befogadó közeg szempontjából, kognitív nyelvészeti keretben. Az elemzés elsősorban példákat ad, a rendszeres leírást megalapozandó; nem törekszik a kölcsönszavak Lanstyák (2006)-ban kidolgozott rendszerének sem átvételére, sem átdolgozására. Célja viszont modellálni a ht-kölcsönszavaknak a teljes magyar szókészlethez való konstruálási, megértési feltételeit, első megközelítésben. A tanulmány az Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007) szócikkeiből idéz példákat.

6. Az Osiris idegen szavak szótára határon túli anyagának egyik lényeges tényezője a forrás és a cél: honnan erednek jellegzetesen ezek a ht-listás szavak, milyen nyelvi közegből származnak, és milyen magyar nyelvi közegbe kerülnek be. A befogadó magyar nyelvi közeg esetében az az egyik fő kérdés, hogy van-e olyan szókészleti, azaz fonológiai, szemantikai és morfológiai hálózat, amelyhez az adott szó csatlakozik, vagy nincsen, illetve ha van, akkor ahhoz a hálózathoz miképpen viszonyul. Az első, rövid áttekintés is igen színes világot tár föl. Ez a világ azért is érdekes, mert az egyes külső régiók nem különülnek el mindig jellegzetességeikben, sőt nem csupán hasonlóak, de egyes szókészleti elemek szinte egységesen jelentkeznek jórészt mindegyikben. Ez a fejlemény bizonyosan további figyelmet is érdemel majd.

A puszta eredetet tekintve is föltűnő néhány szócsoport határozott elkülönülése. Egyrészt jól körülhatárolódik az az ógörög–latin eredetű klasszikus európai szóréteg, amely a régiónkénti államnyelv közvetítéséből került be egy-egy külső régió nyelvébe, sokszor párhuzamosan vagy újból, föltehetőleg a korábbi használati változatok által is támogatva vagy a szókészleti poligenezis megvalósulásaiaként. (A példák az Osiris-kötetben véglegesített változat szerint olvashatók alább. A Kárpát-medencei magyar régiók rövidítései a már megszokott módon szerepelnek: Er – Erdély, Fv – Felvidék, Hv – Horvátország, Ka – Kárpátalja, Mv – Muravidék, Öv – Örvidék, Va – Vajdaság. A ● az alakváltozatok közötti jel.) Például:

bakalár [lat] Fv ● **bakalör** Öv ● **bakalávr** Ka *okt* **1.** három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy **2.** az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv. bc.) (→bakkalaureus, →becselevr)

centrála [lat] *műsz* Va, Hv telefonközpont

centrálna [lat] Hv, Mv központi fűtés

chirurg [Fv Ka Va hirurg; Hv Mv Őv kirurg; gör→lat] *orv* Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Őv sebész

chirurgia [Fv Ka Fv hirurgia; Őv kirurgia; gör→lat] *orv* Fv, Ka, Őv sebészet (→kirurgia, →hirurško odelenje)

Egy másik réteg egyértelműen a környező országok államnyelveiből, alapvetően a szláv nyelvi közegeből származik, kisebb részben románból, németből vagy ukránból. Ezek a szavak jóval erősebben kötődnek a kétnyelvűségi helyzet kölcsönzéseihez, hiszen e kifejezéseket elsősorban az adott, valamilyen módon kétnyelvű magyar anyanyelvűek ismerik. Példaként említhető:

bitovka [szlk] *ép* Fv kisebb tömbház

blagajna [Mv blágajná; szrb/hrv/szln] *ker* Va, Hv, Mv pénztár

blagajnica [Mv blágajnica, szrb/hrv] *ker* Va, Hv, Mv pénztárosnő

cvicski [szlk] Fv tornacipő

mutuj [rom] Er 1. néma 2. ügyetlen, buta

nakáz [ukr] Ka rendelet

auszstellöl [ném] Őv kiállít vmilyen hivatalos nyomtatványt

Néhány angol kifejezés is található e szóanyagban:

baszket [ang] *sp* Va • **baszketbal** Fv, Ka, Őv kosárlabda (→basketball)

baszketbalozik *sp* Fv, Ka, Őv • **baszketozik** Va kosárlabdázik, kosarazik

bedzs [ang] Va, Hv kitűző, jelvény

Egy harmadik réteg olyan szókészleti réteghez tartozik, amelybe a nagy európai nyelvekben (francia, német, angol) ismert, lényegében nemzetközivé vált, igen sok nyelvben meglévő szavak tartoznak. Az itteni szóanyagban mindezek a maguk sajátos fonológiai, szemantikai és morfológiai jellegzetességeiket mutatják, például:

áдресza [fr→rom] Er 1. átirat (hivatali műfajként) 2. laccím (→adrezz)

institút Mv • **insztitút** 1. Er, Va, Hv, Öv [lat→ném] 1. intézet 2. intézmény (→institúció, →institútum)

penszió [or] Ka nyugdíj (→penzió)

Ez utóbbi csoportnak egy további sajátos esetében az érintkező államnyelvi közvetítéssel bekerült szó általánosan nem ismert, más változatai viszont valamenynyire föltehetőleg igen. Ilyen például:

alimentára [rom] Er élelmiszerüzlet

areál [lat] Fv, Öv telep, zárt terület (→sportareál, →teniszareál)

Az eredeten kívül néhány további egyszerű jellemző is igen sok információt ad az itt tárgyalt szavakról. Így sokszor a kölcsönszó alakja azonos jelentésben, enyhén eltérő alakban, több régióban is adatható:

agencia • **ágencia** [lat] 1. ügynökség 2. ügyvédi megbízatás • **ágencia** Va, Hv ügynökség • **agenció** Mv ügynökség • **ágenció** Hv ügynökség (→agencúra)

A ht-szóanyag egyik további jellegzetessége a fonológiai és morfológiai variáció, miképpen azt az alábbi példák mutatják, az utalókban azonosítható gyakoribb, elterjedtebb változatokkal viszonyban. Ezeknek a változatoknak a mai magyar nyelvi státusát csak további tüzetes dialektológiai, szociolingvisztikai vizsgálatok tudják majd tisztázni.

analíza [Fv Hv analíza; Er analiza; gör] Er, Fv, Hv elemzés; részekre, elemekre bontás; vizsgálat (→analízis)

ekológia [gör] 1. Fv, Ka, Hv környezettan 2. Fv, Ka, Va, Hv, Öv környezetvédelem (→ökológia)

ekonóm [gör] közg Fv, Ka közgazdász (→ökonómus)

ekonómia [gör] tud 1. Fv, Va, Ka, Hv közgazdaságtan 2. Va, Hv állami birtok • **ekonomija** Mv 1. közgazdaságtan 2. állami birtok (→ökonómia)

hemia [gör] Va vegytan, kémia (→chemia)

A fonológiai és morfológiai változatok egy másik jellegzetes megvalósulása a görög–latin szóalakok megrövidülése, mint a következő példákban, amelyek lényegében a teljes szláv államnyelvi területet lefedik:

agronom [gör] Va, Mv okleveles mezőgazdasági szakember • **agronóm** Fv, Ka, Hv okleveles mezőgazdasági szakember

diktánt [lat] Ka (ukrán vagy orosz nyelvű) tollbamondás • **diktát 1.** Fv (szlovák nyelvű) tollbamondás **2.** Va, Hv, Öv tollbamondás általában (→diktátum 2)

diplom [gör→lat] Fv, Ka elismerő oklevél (→diploma)

Mindkét példásor esetében igen fontos a hatások forrásainak a szerepe. Így: az általános fonológiai és morfológiai változatosságban egyrészt szerepe van a forrásnyelvnek, másrészt meghatározó a kölcsönző magyar nyelv nyelvjárásainak, regionális változatainak a befogadói alapozó hatása (a klasszikus nyelvjárási, nyelvjárás-típusbeli különbségeken túl a magyar történeti hatásoknak). A rövidítő példákban pedig a közvetlen kölcsönző nyelven túl a magyarra általánosságban szintén ható német nyelvi művelődés görög és latin szóalakokat hagyományosan rövidítő eljárásainak a mintája feltételezhető.

Még sajátosabb egy általánosan a magyarban meglévő szó új jelentésének a regionális megjelenése. Csak néhány példát lehet kiemelni:

akció [...] **9.** Er, Fv, Va, Hv rendezvény; szervezett családi, kisközösségi, társas esemény; közös munka × **ifjúsági** ~ Va, Hv önkéntes, szervezett munkavállalás, az ország második világháború utáni újjáépítésének idején (jórészt fiatalok által) végzett építőmunka [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: cselekvés, tevékenység]

gubernátor [...] **12.** *hiv* Ka kormányzó, a megyei állami közigazgatás elnöke (→gouverner) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: országos kormányzó, a király helytartója]

hulahopka [ang] Mv • **hullahopp** Va, Hv vékony női harisnyanadrág [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: játék nagyméretű karikával]

kugli [...] **2.** Va, Hv *gasztr* gombóc (fagylalté) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: tekejáték]

poén [...] **3.** Va, Hv pont (a teljesítménymérés eszköze) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: történet vagy vicc csattanója]

poénozás [...] **2.** Va pontozás (versenyen) (→poén) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: csattanó megfogalmazása]

Az azonos alakú, esetleg nyelvtörténetileg azonos eredetre visszavezethető, de a mai beszélő számára nem sok kapcsolatot mutató szavakra is akad példa:

akt² [lat] **1.** Va, Hv cselekedet, tett (→aktus) **2.** Hv *hiv* ügyirat, akta [a homonim **akt**¹ [ném] a mezítelen emberi test művészi ábrázolása]

diéta³ [lat] *hiv* Fv, Öv napidíj [**diéta**¹ [lat] (tört) országgyűlés]

restauráció² [lat] Fv • **resztauráció** Mv vendéglő, étterem (→restaurant) [a homonim **restauráció**¹ [lat] **1.** helyreállítás (műalkotásé, műemléké) **2.** újjáépítés **3.** *pol*, *tört* a korábbi politikai állapotok és társadalmi rendszer helyreállítása, visszaállítása **4.** *tört* vármegyei tisztújítás (1848 előtt) **5.** resti]

A határon túli kölcsönszóanyag a forrás szempontjából a következő jellemzőket mutatja. A kölcsönszavak egy része közvetlenül a kétnyelvűséggel függ össze, mert a forrás a többségi államnyelv. Ugyanakkor e szavak egy jó része, miközben egyrészt államnyelvi közvetítésű, aközben másrészt mind fonológiai és morfológiai, mind szemantikai szempontból valamilyen tágabb lexikai hálózatba kapcsolódik. A szókészlet hálózatként értelmezése abból a fölismerésből ered, hogy a szavak poliszém jelentésrendszere önmagában is hálózatszerű, amennyiben az egyes jelentések összetevői (az absztrahált tulajdonságok) a kategorizációs műveletekben nyalábos elrendeződést mutatnak, vagyis egyes tulajdonságok jellegzetes együttállásokban jelennek meg az egyes jelentésekben (vö. Geeraerts 1997, Tolcsvai Nagy 2012). A fonológiai szerkezet és a szimbolikus morfológiai struktúra mint tudás hasonlóképpen fogalmi jellegű. Így a poliszém jelentésszerkezetben az egyes jelentések különböző módokon és fokokban nemcsak elkülönülnek, hanem át is fedik egymást, részlegesen megfelelnek egymással. Ez a szemantikai jellegzetesség érvényesül a különálló, de jelentésükben valamilyen módon összekapcsolódó szavak között is, például a szinonímia, a fogalmi sémák (tudáskeretek, forgatókönyvek) kiterjedő aktivációiban (a szinonímiára l. például Andor 1998). Ugyanez a nyelvi kifejezések másik pólusán, a fonológiai oldalon is tapasztalható, a hangzáminták átfedéseiben. Ezek a konceptuális hálózatok adják egy-egy szó támogató mátrixát (Langacker 1987: 13–4), amelyben a szó jelentése és fonológiai, morfológiai alakja elhelyeződik, fölismerhető, aktiválható. Az idegen szavak esetében az ilyen hálózat mértéke és begyakorlottsága nagyobb szóródást mutathat, mint az ősi vagy régen meghonosodott, gyakran használt szavak esetében.

A határon túli idegen szavak funkcionálásában a fent vázolt szempontok szerint a következők fontosak.

1) A szavak egy tekintélyes része olyan nyelvből származik (a görögből, a latinból, a franciából, a németből), amelyből számos más kölcsönszó is ered, ezért a kezelésükre, feldolgozásukra már van valamilyen minta (ez ma már egyre inkább igaz lehet az angol eredetű szavakra is).

2) A szónak az 1. pontban jelzett tulajdonságaival összefüggésben vannak közvetlen kapcsolatai általában a magyar nyelvben. Vagyis azonos eredetű, de más alakú és/vagy más jelentésű, de hasonló alakú szavakkal gyakran közvetlen összefüggésbe hozható. Ez a kapcsolat nem csupán nyelvészeti igazolható, hanem az anyanyelvi beszélő számára is fölismerhető, legalább a nyelvi tudásában bizonyos mintákkal (fonológiai, szemantikai és morfológiai szerkezetek

szimbolikus kapcsolataival) nem tudatosan is összefüggésbe hozható. Különösen fontosnak tűnnek azok a szavak, amelyek a szó összmagyar jelentéshálózatát, poliszém struktúráját bővítik egy-egy új jelentéssel.

3) A kölcsönszavak egy másik része a magyar nyelvterülettel határos szláv nyelvekből vagy a románból származik. Ezek a szavak kevésbé ágyazódnak be a magyarba, mert fonológiai és morfológiai szerkezetük kevésbé ismeretes a magyar anyanyelvűek számára, jelentésük pedig nehezebben kapcsolódik be fogalmi és szemantikai hálózatokba, nagyobb mértékben egyedül állnak a lexikonban.

4) A listára fölvett szavak tekintélyes része nemcsak egy régióban használatos, hanem többen, sőt gyakran az összesben. Ez a fajta kiterjedtség igen jelentős, hiszen azt jelzi, hogy általánosabb nyelvi folyamatok történnek, amelyek különböző okokból régió- és államhatároktól függetlenül jelentkeznek.

5) Végző soron az mutatkozik meg, hogy a határon túli régiók leggyakoribb idegen szavainak rendszere nem különül el teljesen vagy akár nagymértékben sem régióként, sem a külső régiók és az anyaország között. Mivel a ht-lista időbeli határa visszafelé nem adható meg 1990-ben, tehát bizonyonnyal jelentős részben korábbi folyamatok eredménye, okkal valószínűsíthető, hogy a kölcsönszavak tekintetében az elmúlt évtizedek során a régiókénti állami és politikai elkülönítés, a vasfüggöny ellenére sem következett be tragikus szétkülönbözés. Sőt éppen a párhuzamos és bizonyonnyal részben azonos motivációjú folyamatok a spontán összetartást jelzik.

7. A forrásnyelv és a cél nyelv fonológiai és morfológiai jellemzői után szemantikai szempontból szükséges vizsgálni az idegen szavakat, a magyar nyelv szemantikai rendszeréhez, e szemantikai rendszer által lefedett fogalmi hálózatokhoz és a fonológiai mintákhoz viszonyítva, a funkcionális kognitív nyelvészet keretében (ehhez vö. Langacker 1987, 2008; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). A kérdés az: mennyire könnyen vagy nehezen dolgozható fel az idegen szó, eredeti környezetétől elszakítva, egy olyan magyar nyelvi közegben elhelyezve, amelyben egyes esetekben vannak (eltérő mértékben), más esetekben nincsenek föltétlenül szemantikai és fonológiai kapcsolódásaik e kifejezéseknek.

A feldolgozhatóság körülményei összetettek. Vannak általánosan, a teljes magyar nyelvterületen elterjedt kölcsönszók, és vannak regionálisan ismertek. Vannak gyakori használatú és nagy szócsaládú kölcsönszók, és vannak ritkán használatosak, amelyek nemegyszer magukban állnak a lexikonban. A határon túli magyar nyelvi kölcsönszók között a főtebb említettekén túl vannak olyanok, amelyek semmilyen módon nem kapcsolódnak egyetlen már ismert magyar lexikai elemhez vagy annak valamilyen morfológiai vagy fonológiai egységéhez (ilyen például a román eredetű erdélyi *aprozár* 'zöldségesbolt'). Es vannak olyan kölcsönszók, amelyek könnyen felismerhetők, mert hasonló alakban és hasonló vagy egyező jelentésben a magyar nyelv más régióiban, főképp az anyaországi nyelvhasználatban használatosak (ilyen például a főnévi *archív* '1. levéltár; 2. irattár', amely Erdély kivételével minden határon túli régióban ismert kifejezés; l. még az előző rész példáit).

Az alábbiakban elsősorban a szemantikai és annak háttérében a fonológiai és morfológiai ismertség szerint mutatok be néhány csoportot a határon túli magyar

változatokba került kölcsönszavakból. A fő kérdés az, hogy a régióbeli államnyelvből bekerült kölcsönszók milyen magyar nyelvi támogatást kapnak a könnyebb megértéshez, feldolgozáshoz; vagy épp ellenkezőleg, mennyire egyedül álló az adott lexikai elem. E mértékek megbecsüléséhez a kognitív nyelvészet elméleti és módszertani keretét lehet jól hasznosítani. Az alaki és jelentésbeli feldolgozhatóság könnyebb vagy nehezebb voltát az adott kölcsönszó célnyelvi beágyazottságának mértéke nagyban befolyásolja. E beágyazottságnak a következő tényezői vannak:

- mennyire kiterjedt fogalmi hálózatba tagozódik be az adott szó (például a *próféció* 'prófécia' meglehetősen kiterjedt fogalmi hálózat, ismeretkör eleme, míg az *akontáció* 'kezdő törlesztőrészlet lízingnél' kevésbé ismert);
- fonológiai szerkezete mennyire analóg más szavakkal (például a *novelizáció* 'törvénymódosítás' fonológiailag ismerős mintát követ, míg az *aprozár* 'zöldségesbolt' fonológiailag kevésbé ismerős);
- morfológiailag mennyire átlátható, mennyire transzparens az alaktani szerkezete (például a *sportareál* 'sporttelep' morfológiailag átlátható, míg az *aprozár* 'zöldségesbolt' morfológiailag nem transzparens).

8. A ht idegen szavaknak a befogadó magyar közeg szerinti jellegzetes használati, szemantikai csoportjai a következők.

Funkcionális és alaki okokból félreérthető kölcsönszó (pl. szófajváltás miatt):

archív [arhiv; gör→lat→szlk/or/hrv/szln/ném] (biz) Fv, Ka, Hv, Mv, Öv 1. levéltár; 2. irattár (→archívum, archíva) [magyarországi alakja: archívum]

A megjelölt régiókban az *archív* szóalak főnév ('levéltár, irattár'), míg a többi térségben ugyanez az alak melléknév ('irattárban lévő, régebbi irattal kapcsolatos'), a főnévi alak *archívum*. A szóalak tehát egy fogalmi háló különböző, egymástól nem idegen részeit hívja elő. Az utóbb említett térségek magyar beszélői más nézőpontból aktiválják a megcélzott fogalmat: míg a kétnyelvűségben élőknek az *archív* dolog, az egy nyelvű magyaroknak minőség.

Alaki okokból nehezebben feldolgozható kölcsönszó:

agenció [hiperkorrekt eredetű alak] Mv ügynökség (→agentúra, ágencia, ágenció)

ágenció [hiperkorrekt eredetű alak] Hv ügynökség (→agentúra, ágencia)

audenció [hiperkorrekt eredetű alak] Va, Hv fogadás, kihallgatás (magas rangú személyiségnél) (→audiencia)

garanció [hiperkorrekt eredetű alak] Va, Hv (biz) Mv garancia

inerció [hiperkorrekt eredetű alak] Va (köz) Hv tehetetlenség, lomhaság (→inercia)

kompetenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv, Va, Hv illetékesség (→kompetencia)

licenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv kereskedelmi vagy gyártási tevékenységre jogosító engedély (→licenc)

próféció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv prófécia

szentenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv, Va, Hv, Mv szentencia

Az *-ia*, *-cia* végződés egy változata az *ó*-val ejtés. Az ezt használók számára ez az alapbeállítás, a gyakori forma, és az *a*-s változat a másodlagos, tehát az *a*-s változatot viszonyítják az *ó*-s változathoz. Az *a*-s változatot ismerők (főképp a magyarországi beszélők) az alaki hasonlóság és az ennek alapján azonosított jelentés révén képesek megérteni e szavakat. A regionális alapú konvenciótól való alaki eltérés ugyanazt a szemantikai azonosítást eredményezi, ugyanazt a fogalmi hálózatot hívja elő, de nagyobb mentális erőfeszítést kíván.

Teljesen más jelentésben kezd működni a kölcsönszó a nem ht-feldolgozásban, homoním társítás vagy a forrásnyelvi poliszém kiterjesztés elhomályosult volta miatt:

affirmálódás Va Hv érvényesülés, felzárkózás

affirmálódik [lat→szrb/hrv] Va, Hv érvényesül, felzárkózik

akt² [lat] **1.** Va, Hv cselekedet, tett **2.** Hv üggyirat, akta (→aktus)

hulahopka [ang] Mv • **hullahopp** Va, Hv vékony női harisnyanadrág

kugli [...] **2.** Va, Hv *gasztr* gombóc (fagyalté)

poén [...] **3.** Va, Hv pont (a teljesítménymérés eszköze)

poénózás [...] **2.** Va pontozás (versenyen) (→poén)

restauráció (ker) Fv (biz) vendéglő, étterem (→resztauráció, resti, resztorán)

stikli [szln] Mv (biz) túsarok, túsarkú cipő

spriccel [ném] (isk) Őv (biz) lóg az óráról (→spricáz)

stíl [gör→lat→fr] Fv (szleng) pompás **nagy** ~ nagyszerű (dolog)

A fenti szavak a megadott régió beszélői számára más jelentést hívnak be alapbeállítás szerint, mint a többi régió beszélői számára, beleértve a magyarországiakat is. Az előbbieknél a közmagyar jelentésű és a regionális szó között homonim viszony van (*stikli1* 'túsarok', *stikli2* 'csíny, kisebb bűn'). A nem a régióhoz tartozók nehezen vagy egyáltalán nem értik meg e kifejezéseket elsősre, mert az általuk ismert jelentés révén olyan fogalmi környezetre asszociálnak, amelyben a regionális, kölcsönszói jelentés nincs jelen, nem értelmezhető.

Más esetekben a regionális, kölcsönszói eredetű jelentés szemantikailag közel áll a közszói jelentéshez, valamilyen lazább poliszém viszony fölismerhető a szó több, különböző régiókhoz köthető jelentése között:

novellizáció, novellizálás [lat] Fv törvénymódosítás aktusa (→novella)

promóció [Er, Fv, Hv, Va promóció, Mv promoció] **1.** Er ugyanabban az évben, ugyanazon a szakon végzett egyetemi hallgatók csoportja **2.** Fv Hv a diploma átadása, ill. átvétele; diplomaosztó **3.** Va Hv Mv Öv reklám célú bemutatás

Nem érthető másutt, lefordítandó kölcsönszó:

bitovka [szlk] Fv kisebb tömbház

blagajna [Mv blagajna; szrb/hrv/szln] Va, Hv, Mv pénztár

blagajnica [Mv blagajnica, szrb/hrv] *ker* Va, Hv, Mv pénztárosnő

cvicski [szlk] Fv tornacipő

mutuj [rom] Er 1. néma 2. ügyetlen, buta

akontáció [ol] **1.** Fv →lízingnél→kezdőrészlet **2.** Va, Hv, Mv bér, személyi jövedelem előlege (→ a conto)

alimentára [rom] Er élelmiszerüzlet (→alimentáció, alimentál, alimentum)

aprozár [rom] Er zöldségesbolt

E szavak fonológiai és morfológiai szerkezete csak az adott régióban élők és beszélők számára hív elő jelentést. Másoknak külön informálás nélkül nem kapcsolódik fogalmi tartalom hozzájuk. A szókölcsonzés különböző szemantikai változatai valósulnak meg e példákban. A valamilyen mértékig kétnyelvű, az átadó államnyelvet valamilyen mértékben ismerő, az adott régióban élő beszélők számára e szavaknak nemcsak a jelentése, hanem tágabb nyelvi környezete (szócsaládja, használati területei) és az azt tartalmazó fogalmi hálózata is ismerős, és részben, szükség szerint előhívható a szó használatakor. A más régiókban élők vagy egy-

nyelvű magyarok többsége számára ezek a szavak nemcsak jelentés nélküliek, hanem teljesen magukban állnak: sem hangalakjuk nem asszociál hasonló, ismert és értelmes hangalakokra, sem nem hívnak elő olyan fogalmi hálózatot, amelyben keresni és levezetni lehet az adott szó jelentését, mintegy problémamegoldó művelet részeként. Ezek a szavak a régió kívül légüres térbe kerülnek, és vagy így maradnak, lefordítást kívánva, vagy ismertté válnak, fokozatos feldolgozásban, úgy, ahogy más idegen szavakkal történik.

Egy elem érthető, a többi nem:

autobáza [rom] Er gépkocsitelep (→autó, bázis)

autóbuszlinka, linka Fv autóbuszvonal (→linka, konyhalinka, pálinka)

autogára [rom] Er autóbuszállomás (→autó, garázs)

sportareál Fv sporttelep (→areál)

Egyes kölcsönszók morfológiai tagoltsága felismerhető, a szerkezet maga átlátható (transzparens). A tagok egyike azonban csupán az átadó többségi államn nyelv ismeretében érthető. A fenti példák *báza*, *linka*, *gára* elemeinek használati területe az adott régióra korlátozódik, azokkal az ismérvekkel, amelyek az előző csoportra jellemzők. Ez még az *areál* típusú elemekre is érvényes, bár ezeknek az azonos eredetű és fogalmi körű, de kissé eltérő kiterjesztései, változatai ismertebbek általában a magyar anyanyelvűek számára. A nem régióbeli beszélők számára az előtag nyújt némi segítséget a megértéshez, jóllehet ez a pontosításhoz kevés.

Lényegében azonos a kölcsönszó az elterjedtebb változattal, jelentésben és hangalakban is:

agregát [lat] Fv, Va, Ka, Hv áramfejlesztő v. egyéb energiát előállító erőgép (→aggregát, aggregátum)

argument [lat] (biz) Fv, Va, Hv, Mv, érv (→argumentum)

spekulant [lat] Fv, Őv **1.** spekulációval foglalkozó ember, üzér **2.** agyafúrt, furfangos, dörzsölt ember (→spekuláns, spekulánt)

spekulánt [lat] Ka **1.** spekulációval foglalkozó ember, üzér **2.** agyafúrt, furfangos, dörzsölt ember (→spekuláns, spekulant)

Az ilyen jellegű szavak mind alakban, mind jelentésben igen közel állnak a többi régióban (így a magyarországi régióban) használatos szavakhoz. Ezért feldolgozásuk nem okoz különösebb nehézséget, ugyanazokat vagy lényegében ugyanazokat a fonológiai, morfológiai mintákat és fogalmi hálózatokat aktiválják regionális

kötöttség nélkül. A regionális hovatarozást a nem túl feltűnő fonológiai sajátságok jelzik.

Kiterjedt poliszémia, jó átfedésekkel:

akadémia 1. (isk) Fv, Va, Óv szakközépiskolák egyik típusa; **kereskedelmi** ~ Fv, Óv (köz) közgazdasági szakközépiskola 2. Va, Ka, Hv egyetemi szintű oktatási intézmény 3. Fv közművelődési tanfolyamokat szervező intézmény 4. Fv, Va (**ünnepi**) ~ ünnepség, díszünnepély (→handelsakademie)

Egyes szavak olyan jelentéssel is használatosak egyes régiókban, amely jelentések jól fölismerhetően kapcsolódnak az általánosan elterjedt magyar nyelvbeli jelentésekhez. A fölismerhetőség szemantikai kapcsolatot, levezethetőséget jelöl. Például az *akadémia* egyik közmagyar jelentése a 'felsőbb oktatási intézmény, nem feltétlenül állandó jelleggel'. Ehhez a jelentéshez jól kapcsolódnak, főképp metonimikusan a fenti ht-jelentések, még ha kölcsönszói eredetűek is.

Nagyobb mértékben eltérő más jelentések, de levezethetőek, jól illeszkednek, érthetőek:

akció 1. Er, Fv, Va, Hv rendezvény, szervezett családi, kisközösségi, társas esemény, közös munka 2. **ifjúsági** ~ Va, Hv önkéntes, szervezett munkavállalás; az ország második világháború utáni újjáépítésének idején (jórészt fiatalok által) végzett építőmunka

E szavak magyar nyelvbeli státusa hasonló az előzőekben említettekhez, csak a jelentésbeli és használatbeli különbségek nagyobbak. Az *akció* elsődleges közmagyar jelentése 'cselekvés, tevékenység', ennek szemantikai kiterjesztései révén alakult ki több további jelentés, részben szintén idegen nyelvi hatásra, de részben belső fejlődés során. Ilyen jelentése az *akció* főnévnek az alábbi néhány:

2. egyéni kezdeményezés, utasítás nélkül v. utasítás ellenére végzett tevékenység (pl. **egyéni** ~) 3. hivatalos eljárás, művelet (**tisztogatási** ~) 4. szervezett vállalkozás, közösségi megmozdulás (pl. **fásítási** ~) 5. *fiz, kém* hatás 6. színdarab cselekménye

Ezek a jelentések radiálisan kapcsolódnak az elsődleges jelentéshez. Az *akció* fenti határon túli jelentései hasonlóképpen illeszkednek be az *akció* teljes jelentés-hálózatába.

Erős alaki szétkülönbözés: egyes esetekben az azonos jelentéshez az adott államnyelvi szóalak magyaros kiejtősváltozata kapcsolódik. Ezek a fonológiai és morfológiai alakok nagy változatosságot mutatnak, és egyúttal némi bizonytalanságot is: kiejtési és alaki rögzültségük még viszonylagos. Egyúttal jól jelzik azt, hogy a különböző államokhoz csatolt őshonos magyar közösség milyen eltérő nyelvi hatásoknak van kitéve, alapvetően adminisztratív döntések nyomán. A lenti példában jól látható, hogy egy, a magyarországi nyelvhasználatban (az utolsó

alakot leszámítva) ismeretlen szóalak külső régióbeli alkalmazása nyelvtervezési döntéseket kíván, amelynek hiányában a nyelvhasználat, főképp az írásos spontán kodifikáció bizonytalan marad. Megjegyzendő, hogy a magyarországi régióban a lenti példában jelzett fogalmi háló kifejezései körül is bizonytalanság tapasztalható. A három vagy négy tanévig tartó felsőfokú képzés neve *alapképzés* vagy *BA(-s) képzés*, az erre a képzésre járók *alapképzésesek*, *BA-sok* (*béások*), a végzettekre nincsen megnevezés, csak körülírás, és a latin eredetű, angol közvetítésű szónak a kiejtése és leírása bizonytalanságba fullad.

bakalár [lat→szlk] Fv 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv. bc.) (→bakkalaureus, bakalávr, becselevr, bakalör)

bakalávr, becselevr [lat→ukr] Ka 1. három v. négy tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (→bakkalaureus, bakalár, bakalör)

bakalör [lat→ném] Öv (biz) 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy tudományos fokozata (röv. bc.) (→bakkalaureus, bakalár, bakalávr, becselevr)

bakkalaureus Fv 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy fokozata (röv. bc.) (→bakalár, bakalávr, becselevr, bakalör)

9. A határon túli magyar régiók idegen szavai közvetlenül elsősorban az adott régió államnyelvéből való kölcsönzések. Rövid szemantikai, funkcionális elemzésük a következő jellegzetességeket mutatja. A ht idegen szavak egyrészt régióon belül használatosak, a régió nyelvváltozatának képezik a részét, mert szemantikailag és fonológiai, morfológiai szempontból a régió államnyelvét ismerők számára érthetőek, e beszélők tudják ezeket a szavakat könnyen feldolgozni, megérteni, az államnyelv szemantikai hálózataiba bekötve. Másrészt e szavak közül számos beépülhet a globális magyar szókészletbe, annak kölcsönszói részébe, például alakváltozatként vagy poliszém hálózat új elemeként, mert a más régiókban élő magyar anyanyelvűek számára is ismerős szemantikai és morfofonológiai mintáknak felel meg. A szemantikailag és konceptuálisan szórványelem magára marad a magyar nyelv teljes rendszerében, és a használatban is regionálisan korlátozódik. A gyakori használat a korlátozódást föloldhatja, a rendszerbe való betagozódást elősegítheti, például szócsalád kialakulásával. A kétnyelvűségi helyzet a szókölcsönzésben, az idegen szavak jelenségkörében a forrásnyelv és a célnyelv (kölcsönző nyelv) határterületén valósul meg.

Mindeme fölismerés jelentősen árnyalja a magyar nyelv szókészletéről tudottakat, és átértelmezi az idegen szó, kölcsönszó és a szókészlet fogalmát. A regionálisan többé-kevésbé kötött lexikális elem ezzel a tulajdonságával együtt része

a teljes lexikonnak, a szókészlet hálózatán belül saját, specifikus helyet elfoglalva. A magyar szókészlet hálózatán belüli tagolódásnak megfelelően helyezkedik el, hálózati kapcsolatait többek között a fent jelzett tényezők mentén kapja meg. Ezeket a hálózati jellemzőket azok a magyar anyanyelvűek ismerik anyanyelvi tudásuk részeként, akiknek van tudásuk egy régió szókészletéről és a közmagyar lexikonról együttesen, beleértve a közöttük lévő viszonyokat, amelyeknek egy jó része azonosságot mutat. A teljes szókészlet nyelvtudományi leírásának ezt a körülményt figyelembe kell vennie, és adatolnia szükséges.

A szókészlet óriási hálózat, prototípushatásokkal. Ezen belül különböző változatokat működtetnek a beszélők, regionális, kulturális, szociológiai tényezők által meghatározva. A fenti példák azt valószínűsítik, hogy a határon túli magyar régiók használati alapú nyelvi rendszerében, annak is a szókészletében nem következett be erős különfejlődés, sokkal inkább az együtt alakulás párhuzamos, gyakran összetartó történeti folyamatait tapasztalhatók. A *kamion* főnév magyarországi jelentése 'nagymeretű, főképp nemzetközi teherfuvarozásban használt, zárt teherkocsi', míg a külső régiókban Er, Va, Hv 'tehergépkocsi', specifikációk nélkül. A magyarországi nyelvhasználatban a közelmúltban ez az utóbbi, általánosabb jelentés terjedt el. Akár ht-hatásra történt ez, akár belső eredetű generalizáció eredménye, vagy mindkét folyamat együtt hatott, az ilyen kevésbé adatolt példák legalábbis a párhuzamos, összeérő, rendszeren belüli dinamikus jelentésképzésre utalnak.

Néhány, a ht-lista jogosságát megkérdőjelező, szakmailag megalapozatlan, de heves visszhangot kiváltó nyilatkozatra az Osiris-szótár és annak ht-anyaga, illetve rövid előzetes elemzése is határozott választ ad. A határon túli magyar régiók kölcsönszavai alapvetően a teljes magyar nyelv szókészletébe épülnek be, és nem csupán egy régiójába. Ezt igazolja az akadémiai Értelmező kéziszótár új kiadása is (Pusztai [szerk.] 2003). Ezt a tényt nem lehet elégszer hangsúlyozni.

10. Összefoglalásul a következők rögzíthetők. A határon túli magyar régiók nyelvhasználatában befogadott kölcsönszavak egyrészt mutatnak regionális jellegzetességeket, másrészt a kölcsönszó magyar nyelvbe való befogadásának szemantikai, valamint fonológiai és morfológiai mintáihoz igazodnak. Ezért ennek megfelelően a teljes magyar lexikon részeként tekinthetők, mind a használatban, mind a leírásban, és a szótárírásban a teljes rendszer részeként kezelendők.

A határon túli magyar lexikológiai sajátságokat, beleértve a kölcsönszavakat, még egyes nyelvészek is kitiltanák a magyar nyelv rendszeréből. A közösségi alapú nyelvi rendszer (*langue*) és a beszéd (*parole*) megkülönböztetése vagy a lexikont és a grammatikát szembeállító szabály-lista formális megosztása e kérdésben nem bizonyul sikeresnek. A lexikológiai tudás a szemantikai és fonológiai kategorizációk és konstruálások révén hálózatban elrendezett fogalmi jellegű tudás, amely nem különül el élesen a grammatikától. A lexikonban a nyelvközösség a belső összefüggéseket nem egyszerű hierarchiában vagy listában tárolja, hanem többek között szociológiai és kulturális paraméterek szerinti változatokban. Ezek a változatok – miképp a fenti röviden elemzett példák is jelzik – legnagyobb részt összefüggnek egymással, sémáik között átfedések vannak. A ténylegesen idegen

szavak általában támogató közeg nélkül maradnak, kivéve, ha az azokat használók a forrásnyelvet és a kultúrát közelebbről ismerik.

A nyelvtudományi alapú határtalanításnak nyilvánvalóan az elején járunk. Nagyon kevés a közös tapasztalat még a lexikológia és a lexikográfia területén is. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy milyen mélységig, mekkora merítéssel érdemes és szükséges a szavakat, kifejezéseket gyűjteni (például a regionalitáson belül, kisebb hatókörig, akár nyelvjárásig elmenve), vagyis a közös jelleget milyen hatókörig értelmezzük, milyen gyakorisági feltételek teszik indokolttá egy kölcsönszó szótározását, illetve milyen szintig kell és lehet a jelentéseket szétválasztani. Ezek a kérdések természetesen felmerülnek a magyar szavak és a szinonimarendszerek esetében is.

SZAKIRODALOM

- Andor József 1998. A fogalmi keret, a szómező és a szinonimitás határvonalai. In: Gecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 7–19.
- Benő Attila–Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvár.
- Cruse, Alan D.–Handsnurscher, Franz–Job, Michael–Lutzeier, Peter Rolf (eds.) 2002. *Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Lexicology: An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*. HSK 21. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Cuyckens, Hubert–Dirven, René–Taylor, John R. (eds.) 2003. *Cognitive approaches to Lexical Semantics*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Geeraerts, Dirk 1990. The lexicographical treatment of prototypical polysemy. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Meanings and prototypes. Studies in Linguistic Categorization*. Routledge, London–New York, 195–210.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk 2001. The definitional practice of dictionaries and the cognitive semantic conception of polysemy. *Lexicographica* 17: 6–21.
- Geeraerts, Dirk–Grondelaers, Stefan–Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming, and Context*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. California, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lanstyák István 2006. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szó-kölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 15–56.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Maticsák Sándor (szerk.) 2007. *Nyelv, nemzet identitás*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Debrecen, Budapest.
- Maturana, Humberto–Varela, Francisco J. 1980. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. D. Reidel Publishing, Dordrecht.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történeti módszertani vázlat) *Magyar Tudomány* 105: 915–28.

Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Osiris Idegen szavak szótára*. Osiris, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

The defragmentation of the Hungarian language in the Dictionary of foreign words (Osiris) and the lexicon

Loanwords exert a strong influence on the Hungarian lexicon, and also on the (self)reflexive evaluation of Hungarian language and culture. The paper gives an overview of the linguistic and cultural status of loanwords in the Hungarian-speaking regions around Hungary, in relation to the Hungarian lexicon. In the language use of the Hungarian-speaking regions outside Hungary, loanwords display regional characteristics on the one hand, and conform to the semantic, phonological and morphological patterns of adaptation into the Hungarian language on the other. Accordingly, they should be considered as part of the complete Hungarian lexicon, and also treated as such in description and lexicography. The lexicon is processed in a conceptual network, in semantic and phonological categorizations and construal, not dissociated from grammar radically. Subparts of this huge network have been emerging according to diverse factors, including sociological and cultural parameters, among other things.

Keywords: defragmentation, emergence, foreign word, Hungarian minority regions, lexicon, loanword, morphology, network, phonology, cognitive semantics, supporting matrix

Feltevések és tények az egy szó kiejtéséről

Bevezetés

Az írásmód számos esetben nem felel meg a kiejtésnek, amikor sem fonológiai, sem grammatikai szabály nem magyarázza az eltérést. Néhány mássalhangzónkat hosszan ejtjük, ugyanakkor röviden írjuk bizonyos szavakban, így például a *lesz* szóban (ejtés: *lessz*¹) vagy a *kisebb* melléknév esetében (ejtés: *kissebb*). A *magyar helyesírás szabályai* (1985) ezeket *A szóelemző írásmód* című fejezetben tárgyalja az *Egyéb esetek* alcím alatt (68–75. pontok). A szabályzat célja, hogy magyarázza, indokolja mindazokat az eseteket, amelyekben a helyesírásban írt alak eltér a kiejtéstől. Megmondja továbbá és magyarázattal szolgál arra vonatkozóan, hogy melyik legyen a helyes írásmód, és miért, amikor a kiejtés több lehetséges írásmódot

¹ A tanulmányban a beszédhangokat betűjelük dőlt írásával jelenítjük meg.

Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történeti módszertani vázlat) *Magyar Tudomány* 105: 915–28.

Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Osiris Idegen szavak szótára*. Osiris, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

The defragmentation of the Hungarian language in the Dictionary of foreign words (Osiris) and the lexicon

Loanwords exert a strong influence on the Hungarian lexicon, and also on the (self)reflexive evaluation of Hungarian language and culture. The paper gives an overview of the linguistic and cultural status of loanwords in the Hungarian-speaking regions around Hungary, in relation to the Hungarian lexicon. In the language use of the Hungarian-speaking regions outside Hungary, loanwords display regional characteristics on the one hand, and conform to the semantic, phonological and morphological patterns of adaptation into the Hungarian language on the other. Accordingly, they should be considered as part of the complete Hungarian lexicon, and also treated as such in description and lexicography. The lexicon is processed in a conceptual network, in semantic and phonological categorizations and construal, not dissociated from grammar radically. Subparts of this huge network have been emerging according to diverse factors, including sociological and cultural parameters, among other things.

Keywords: defragmentation, emergence, foreign word, Hungarian minority regions, lexicon, loanword, morphology, network, phonology, cognitive semantics, supporting matrix

Feltevések és tények az egy szó kiejtéséről

Bevezetés

Az írásmód számos esetben nem felel meg a kiejtésnek, amikor sem fonológiai, sem grammatikai szabály nem magyarázza az eltérést. Néhány mássalhangzónkat hosszan ejtjük, ugyanakkor röviden írjuk bizonyos szavakban, így például a *lesz* szóban (ejtés: *lessz*¹) vagy a *kisebb* melléknév esetében (ejtés: *kissebb*). A *magyar helyesírás szabályai* (1985) ezeket *A szóelemző írásmód* című fejezetben tárgyalja az *Egyéb esetek* alcím alatt (68–75. pontok). A szabályzat célja, hogy magyarázza, indokolja mindazokat az eseteket, amelyekben a helyesírásban írt alak eltér a kiejtéstől. Megmondja továbbá és magyarázattal szolgál arra vonatkozóan, hogy melyik legyen a helyes írásmód, és miért, amikor a kiejtés több lehetséges írásmódot

¹ A tanulmányban a beszédhangokat betűjelük dőlt írásával jelenítjük meg.

is lehetővé tenne (pl. a *lesz* esetében a 69. pont). Az *Egyéb esetek* alcím alatt a leírásokban a kiejtésre vonatkozó, bizonyos korlátozások is megjelennek. Az *s* végű melléknevek egyes alakjairól úgy fogalmaz a 72. pont, hogy azokat „sokan hosszú *s*-sel ejtik” (pl. *erőssen, magassan, erőssek, magassak*). A személyes névmások egyes formáival (határozóragos és névutós) kapcsolatosan pedig azt írja a 73. pont, hogy „gyakran hallható” a hosszú ejtésük (pl. *nállad, rólla, töllünk, előlled*). Dialektológiai vonatkozást említ a 74. pont, amely szerint az *új* melléknév mássalhangzóját (alapalakban és magánhangzó előtt) sok nyelvjárásban hosszan ejtik, például *újj, újjat, újjabb*. Ezek a korlátozások azért érdekesek, mert a többi (korlátozást nem tartalmazó) esetben az olvasó azt feltételezheti, hogy az érintett, rövid mássalhangzóval írt szavak hosszú mássalhangzós ejtése általánosan elterjed, avagy ezek képviselik a konzervatív köznyelvi normát.

Különösen szembeűnő a 70. pontban taglalt *egy* számnév írásmódjának és ejtési jellemzőinek a bemutatása. A leírás hosszú ejtést határoz meg a szó mássalhangzójára, kivéve akkor, ha mássalhangzó következik a *gy* után, ebben az esetben a mássalhangzó rövid lesz, a példák itt: *egyben, egynek, egyre*. A leírás az *egy* szót csak számnévként említi, az azonos alakú *egy* névelőről nem tesz említést. Felmerül a kérdés, hogy a határozatlan névelőt ugyanúgy ejtjük-e, mint a számnevet, avagy a névelő esetében nincs eltérés a kiejtés és az írásmód között. Igazolható-e az, hogy a mássalhangzó hosszú ejtése csak magánhangzó és szünet előtti helyzetben következik be, mássalhangzó előtt nem?

Wacha Imre a helyes kiejtés elemzésekor az *egy* szó mássalhangzójának ugyancsak az elvárt hosszú ejtéséről ír (2010: 74), nem különböztetve meg szófajt. Fekete László kiejtési szótárában (1990: 28) elsőként a hosszú mássalhangzós változat szerepel, de zárójelben a rövid *gy*-s ejtést is feltünteteti mint lehetőséget, de ő sem utal a szófajból adódó esetleges eltérésre. Eöry Vilma értelmező szótárában is a hosszú mássalhangzós ejtés található az *egy* szóra szófajtól függetlenül (2007: 267–8). Akár szakembert, akár naiv beszélőt kérdezzük meg, mindegyiküktől azt a választ kapjuk, hogy az *egy* szót (függetlenül attól, hogy számnév vagy névelő) hosszan ejti, és mások ejtésében is hosszú mássalhangzót észlel. Ezt a benyomást, illetve a feltételezést szinte megerősíteni látszik az, hogy számos *egy* szótagból álló, *gy*-re végződő szavunk produkciójában fel sem merül a mássalhangzó hosszú ejtése. Például: *vagy, megy, légy, kegy, vágy, így, úgy, ágy, szegy, agy*. Egyes esetekben a hosszan ejtett szóvégi *gy* mássalhangzó már más szót jelent, például *meggy, aggy (adj), szeggy (szedj), vággy (vagyj)*. Előfordul, hogy a kisiskolás gyermekek (az írástanulás első időszakában) leírják az *egy* szót hosszú mássalhangzóval (mindkét szófaj esetében), vélhetőleg a kiejtés szerint, de ez gyakorlatilag nem fordul elő például a *hogy* esetében.

A fonológiai szemlélet szerint az *egy* szóban a *gy* ejtése alapesetben (vagyis az úgynevezett mögöttes ábrázolása) hosszú, tehát *eggy*, a *hogy* szó ejtésében ugyanakkor rövid a szóvégi mássalhangzó, vagyis az ejtés megfelel az írásképnek: *hogy*. Konkrét ejtésük (úgynevezett felszíni ábrázolásuk) ennek megfelelően így is realizálódik szünet előtt és magánhangzó előtt. Mássalhangzó előtt a szóvégi mássalhangzó (amely a követő mássalhangzó zöngességétől függően *gy*, illetve *ty*) mindkét esetben rövid, azaz *egy/ety* és *hogy/hoty* (a degeminációról l. Siptár 2012).

Mindennek érvényesülését ebben a tiszta, kategorikus formában elsősorban a hangsúlyos *egy* (számnév) és *hogy* (kérdőszó) esetére állítják. Feltételezhető az is, hogy a hangsúlytalan *egy* (névelő) és *hogy* (kötőszó) esetében a közöttük lévő hosszúsági különbség elmosódik, hiszen a fonológiai hosszú mássalhangzó nagyobb mértékű időtartam-csökkenésen eshet át, mint a fonológiai rövid. Másfelől szünet előtti helyzetben a *gy* megnyúlhat, akár hosszú, akár rövid *gy*-ről van szó. A konkrét fonetikai megvalósulást számos tényező befolyásolja, de ettől még fenntartható, hogy mögöttesen (fonológiai) az *egy* hosszú, a *hogy* pedig rövid *gy*-re végződik (Siptár 2013). Minthogy a fonológiai folyamatokban ezek mögöttes és felszíni ábrázolása közötti különbségnek a jelenség kicsiny hatóköre következtében nincs jelentősége, ezért a fonológiában jószerével nem is említődik. A valóságos ejtésről, azaz az időtartamok objektív megvalósulásáról nincsenek kontrollált adataink, ezért mindezek csupán feltételezések.

A jelen kutatás a fonetikai tényeket kívánja bemutatni az *egy* határozatlan névelő, az *egy* számnév és a *hogy* kötőszó *gy* mássalhangzójának időtartammérései alapján. Azt feltételeztük, hogy a spontán beszédben nem feltétlenül érvényesül az, hogy az *egy* határozatlan névelő, valamint az *egy* számnév mássalhangzójának az ejtése magánhangzó és szünet előtt hosszú. Hipotézisünk szerint nagyok lesznek az időtartamban tapasztalható különbségek mind a különböző beszélők beszédprodukcójában, mind ugyanazon beszélő ejtéseiben is. Feltételeztük továbbá, hogy valamennyi vizsgált szó *gy* beszédhangjai nagy átfedéssel valósulnak meg az időtengelyen. Meggyőződésünk, hogy a kiejtés és az írásmód eltérései a spontán beszédben jóval nagyobbak, mint például felolvasáskor, és éppen a spontán közlések sajátosságainál fogva nem feltétlenül igazolják az (elméleti) feltételezéseket.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

A BEA adatbázis (Gósy 2012) tíz fiatal beszélőjének (5 nő, 5 férfi) spontán narratíváit választottuk ki az elemzésekhez. Életkoruk 22 és 35 év között szórt (átlag 27 év). Beszélőnként átlagosan mintegy 20 percnyi hanganyagot dolgoztunk fel. Csak azokat az *egy* és *hogy* szavakat választottuk ki az elemzendő anyagba, amelyeknél a *gy* mássalhangzó nem zöngétlenedett. Magától értetődően ki kellett hagynunk továbbá azokat az előfordulásokat, amikor a szabálytalan összevonás következtében a *gy* mássalhangzó gyakorlatilag kiesett, avagy nehezen volt azonosítható az adott hangsorban, illetve rendkívül rövid volt, például a *hogy de* közlésrészlet *hodde* vagy az *egy gimibe* részlet *eggimibe* ejtése, az *egy boldog* közlésben az *evboldog*² ejtés, a *hogy gondolta* részletben a *ho^{sv}gondolta*. Minden egyes szó esetében ügyeltünk arra, hogy észlelhető nyújtás ne legyen a magánhangzón; a nyújtott *eeegy* és *hooogy* ejtéseket ugyancsak kizártuk az elemzések-ből. A fentiek értelmében összesen 7 előfordulást (3 *egy* névelőt és 4 *hogy* szót)

² A felső indexbe irt *gy* a rendkívül rövid ejtést szemlélteti.

kellott kihagyni a további elemzésből. A hangsúlyviszonyokkal a vizsgálat során nem foglalkoztunk.

Az *egy* szónak csak azokat az előfordulásait vettük figyelembe a statisztikai elemzésekben, amikor névelői funkcióban volt. Noha adatoltuk az *egy* számneveket is, ezek rendkívül ritka előfordulása csak tendenciaszerű összehasonlítást tett lehetővé (a matematikai vizsgálatokra az adatmennyiség alkalmatlan volt). Az anyagban ugyanis mindössze 11 *egy* számnév volt található (négyet követett magánhangzóval kezdődő szó), ezért az összevetés érdekében további 24 adatközlő spontán közléseiben (ugyancsak a BEA adatbázisból választva) előforduló *egy* számneveket is kimértük, így összesen 74 számnévvel egészítettük ki az adatokat. Akadt olyan adatközlő, akinek az anyagában egyáltalán nem fordult elő az *egy* számnév; személyenként általában kettőt, hármat találtunk. Az összesen 34 beszélőtől adatolt számnevekre vonatkozó adatok azért nem vehetők tekintetbe a statisztikai összehasonlításban, mert a mért értékek különböző beszélőktől származnak. Tekintettel azonban arra, hogy ugyanazon adatbázis, hasonló életkorú beszélői közül választottunk véletlenszerűen, ezért a kapott eredmények tendenciaszerű összevetésekre megfelelőek lesznek.

A *hogy* kötőszó lényegesen gyakrabban fordult elő az anyagban, mint az *egy* határozatlan névelő. Összesen 464 szót vizsgáltunk, 275 *hogy* kötőszót (59,3%) és 189 *egy* névelőt (40,7%). Nagy mennyiségű spontán beszédben is azt az eredményt kapták, hogy a *hogy* relatív gyakorisága 3,87%, az *egy* szóé pedig 1,64% (Beke et al. 2012). Megjegyezzük, hogy magyar spontán közlésekben a két határozott névelő után ez a két szó a leggyakoribb.

Az elemzett szavakat anyagunkban – a célnak megfelelően – magánhangzóval kezdődő szó, szünet, valamint zöngés mássalhangzóval kezdődő szó követte (1. táblázat). A *hogy* után többféle magánhangzó fordult elő, mint az *egy* névelő után, a 9 magánhangzó-minőség közül 7, az *egy* után pedig 5. Az *egy* számneveket követő szavak első magánhangzója leggyakrabban az *é* és az *ó* volt. A *hogy*-ot valamivel gyakrabban követte szünet, mint az *egy* szót. A képzési mód szerint valamennyi mássalhangzó előfordult mind a névelőt, mind a kötőszót követően; a számnév után elhangzott szavak kezdő mássalhangzója leggyakrabban zárhang és közelítőhang volt. Természetesen akadtak olyan magán- és mássalhangzók, amelyek egyáltalán nem fordultak elő a következő szó első beszédhangjaként. A kötőszót 132 esetben (48%) követte magánhangzó, a névelőt 82 (43,4%), a számnevet 34 esetben (48,6%). Mássalhangzóval kezdődő szó pedig 143 adatban követte a kötőszót, 107 alkalommal a névelőt és 40 esetben a számnevet. Az *egy* mint határozatlan névelő után 4-szer, a *hogy* után 8-szor adatoltunk rövidebb-hosszabb szünetet, amelyeket azonban mindig folyamatos beszéd követett.

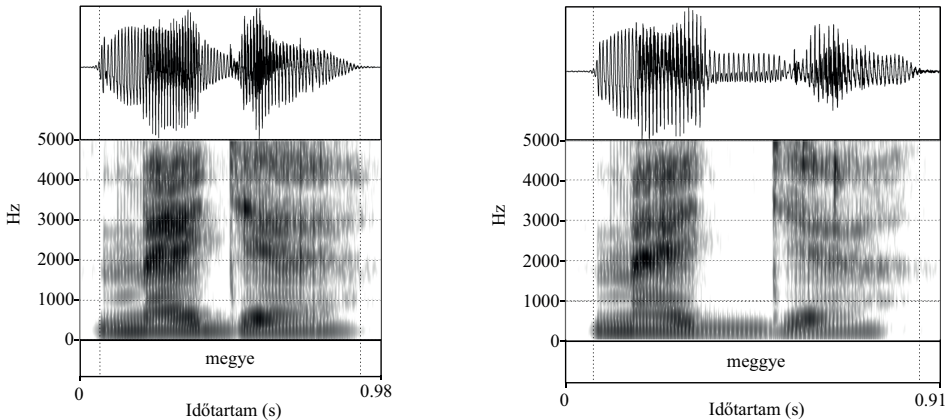
1. táblázat

Az elemzett szavak hangkörnyezete (a követő szó kezdő beszédhangja szerint)

Kontextus	Az elemzett szavakat követő beszédhangok aránya (%)	
Hátul képzett magánhangzók	24,8	22,2
Elöl képzett magánhangzók	18,5	25,8
Zöngés zárhangok	11,1	8,7
Nazálisok	30,8	20,7
Zöngés réshangok	5,3	7,4
Közelítőhangok	5,8	6,9
Pergőhang	1,6	5,4
Szót követő szünet	2,1	2,9

Az alábbiakban példákat adunk a vizsgált szavakra különböző kontextusokban: *azt gondolom, hogy (néma szünet) még nem is találkoztunk; tehát, hogy valami azért elvonja a figyelmet; csak annyi, hogy ugye piros a lámpa; ne felejtsek el, hogy ő az; a néni nem tudta, hogy mi az; bizonyos, hogy a vallása miatt; kérdezte, hogy én vagyok a tanár; abban a pillanatban, hogy azt látják; meggyőztek, hogy legyenek tanár; időt szánjak arra, hogy ezt begyűjtsen; mindenféle forrásból, hogy mennyit dolgozik; és azt, hogy nyilván az ember; nézd meg, hogy nem nyúlhat hozzá; illetve például volt egy olyan; egy idő után nem annyira; délután ötkor van egy (néma szünet) közös vacsora; vagy egy nagy barát; egyszer elmentünk egy vállalati kirándulásra; férfi és egy nő; ez egy olyan óriási trauma; csak egy élettárs; meg írtam egy ilyen dolgot; de van egy véleménye ezekről; és ez egy mai adat; tényleg, beülsz egy repülőbe; illetve én mindössze csak egy évre béreltem; akkor egy órát adtam annyiért; próbálunk csak egy beszédhangot kivágni; egy lakást már vettek; de még egyet akarnak; stb.*

A Praat beszédelemző program (Boersma–Weenink 2010) segítségével manuálisan (folyamatos meghallgatás mellett) megmértük az *e* és az *o* magánhangzóknak, valamint a *gy* mássalhangzó zárszakaszának időtartamát. A rövid és a hosszú *gy* mássalhangzó artikulációjában a zárszakasz időtartama jelenti az alapvető különbséget, vagyis a hosszú mássalhangzó képzésekor a nyelv és a lágyszájpadlás között létrejövő zár tartama növekszik meg (Gósy 2004). Az 1. ábra a rövid és a hosszú *gy* ejtésének akusztikai-fonetikai különbségét mutatja a *megye* és a *meggye* szó ejtéséről készült hangszínképeken. Jól látható, hogy a magánhangzót követő zöngés rész, vagyis a mássalhangzó zárszakaszának tartama jellegzetesen különbözik a két ejtésben.

1. ábra. Röviden ejtett (bal oldalon) és hosszan ejtett (jobb oldalon) gy mássalhangzó hangszíne a megye és a meggye szóban (ugyanazon női beszélő ejtésében spontán beszédben)

A magánhangzók időtartamát a második formáns kezdetétől a végéig mértük, míg a mássalhangzó zárszakaszáét a magánhangzó második formánsának végétől a zár-felpattanás kezdetéig (illetve a követő beszédhang kezdetéig, amennyiben a zár-felpattanás képzése elmaradt). Az adatokon statisztikai elemzést végeztünk (egy-tényezős ANOVA) az SPSS 19.0 programmal (95%-os megbízhatósági szinten).

Eredmények

A beszéd meghatározott időtartamban jön létre, bármely részlet annak saját idő-viszonyaival jellemezhető. Ez azt jelenti, hogy az artikulációs mozgások egymáshoz képest meghatározott időtartamban történnek univerzális és nyelvspecifikus tényezők érvényesülésének az eredményeképpen. A beszédhangok fizikai időtartama a spontán beszédben számos tényező hatására alakul ki, ilyenek például a beszédhang típusa, artikulációs jellemzői, a fonetikai helyzet, a szomszédos beszédhangok, a szótagtípus, a hangsúlyviszonyok, a szó szótagszáma, a közlés hossza, a frázishatár, a közlésben elfoglalt helyzet, a beszédtempó, a beszédstílus, sőt a szógyakoriság is (Santen 1992, Kassai 1982, Bybee 2006, Olaszky 2006). Ezek a tényezők (és az itt nem felsoroltak) különbözőképpen befolyásolják a magánhangzók és a mássalhangzók időtartamát.

A saját adataink értelmezéséhez szükség van a szakirodalomban közölt értékek ismeretére, mind a két magánhangzó, mind az elemzett mássalhangzó tekintetében. Felolvasott mondatokban a *gy* mássalhangzó előtti *e* időtartama 78 ms-nak, az *o* magánhangzóé pedig 127 ms-nak adódott egyetlen adatközlő ejtésében (hangsúlytalanak tekintett helyzetben, l. Kassai 1982). Húsz év elteltével négy adatközlő ugyancsak mondatok ejtésében mért (nem első szótagban előforduló) *e* magánhangzóinak időtartamai 45 ms és 131 ms között, az *o* magánhangzóéi

pedig 49 ms és 135 ms között szórtak (Gósy 2002). Olasz nyelvű tájékoztató jellegű adata az *o* magánhangzóra 90 ms, az *e*-re pedig 91 ms (2006). Spontán beszédben az *o* átlaga első szótagban 72 ms volt; a korrigált érték, amely a nyújtásnak ítélt előfordulásokat nem vette figyelembe, 58 ms-nak adódott; az *e*-vel ez a kutatás nem foglalkozott (Gósy–Beke 2010).

A *gy* hang teljes időtartama mondatfelolvasásban (különböző magánhangzós környezetben) egyetlen beszélő ejtésében 56 ms és 282 ms között szórt, a fonológiai hosszú párjáé pedig 227 ms és 365 ms között (Kassai 1982). Olasz nyelvű átlagértéke a rövid palatális zöngés zárhang teljes időtartamára 68 ms, a hosszú párjáéra 95 ms volt (2006). A rövid, palatális, zöngés zárhang belső időszerkezetére (egyetlen beszélő ejtése alapján) közel húsz évvel ezelőtti felolvasásban különböző belső időértékeket adott meg Olasz nyelvű a kontextustól függően (1985). A zárszakasz 30 ms és 90 ms közöttinek, a zárfelpattanási rész (zörejszakasz) pedig 20 ms és 60 ms közöttinek adódott. Kovács (2002) nyolc beszélő felolvasásában elemezte a *gy* belső időszerkezetét két magánhangzó közötti helyzetben. Adatai szerint a mássalhangzó teljes időtartama átlagosan 69 ms volt (szórás: 10,9 ms), ebből a zárszakasz 49 ms (szórás: 8,6 ms), a zárfelpattanás (zörejszakasz) tartama pedig 20 ms-nak adódott. Spontán beszédben ejtett rövid és hosszú, zöngés, palatális zárhangok teljes időtartamát elemezte Gráczki különböző szavakban (2012). Az *egy* névelő mássalhangzójára kapott átlag (a réselemet is beleértve) szünet előtti helyzetben, nők ejtésében 94 ms és 210 ms között szórt (négy adat alapján). A felsorolt szakirodalmi adatok csupán tájékoztató jellegűek, mivel módszertanilag eltérő elemzések eredményei (beszédanyag, beszélők száma, beszédstílus stb.). Arra azonban alkalmasak, hogy saját adatainkkal a módszertani eltérések figyelembevételével bizonyos fokig összevethetők legyenek.

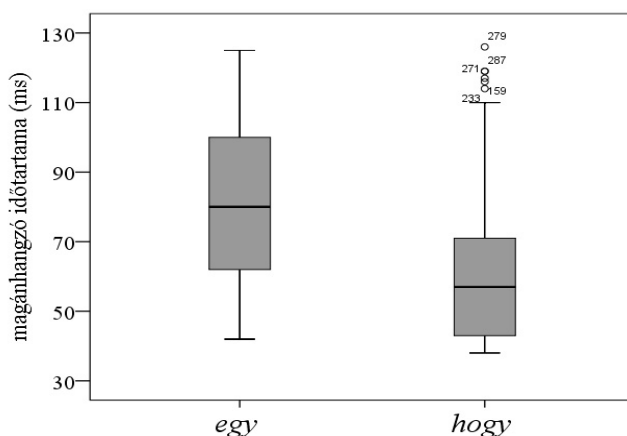
A kötőszó és a névelő összes *e* és *o* magánhangzójának, valamint a *gy* mássalhangzó zárszakaszának átlagértékeit, az átlagos eltéréseket és a minimum- és maximumértékeket tartalmazza a 2. táblázat. A számnévi előfordulásban az *e* magánhangzó átlaga 78 ms volt. A *gy* zárszakasza az *egy* számnévben átlagosan 56,04 ms-nak adódott.

2. táblázat

Az egy mint határozatlan névelő és a hogy szavak magánhangzóinak, valamint a gy zárszakaszának temporális jellemzői

Beszédhang	Időtartamadatok (ms)			
	Átlag	Átlagos eltérés	Minimum-érték	Maximum-érték
<i>e</i> magánhangzó	83	23	42	125
<i>o</i> magánhangzó	61	21	38	126
<i>gy</i> zárszakasza <i>e</i> után	57	20	23	106
<i>gy</i> zárszakasza <i>o</i> után	44	16	20	90

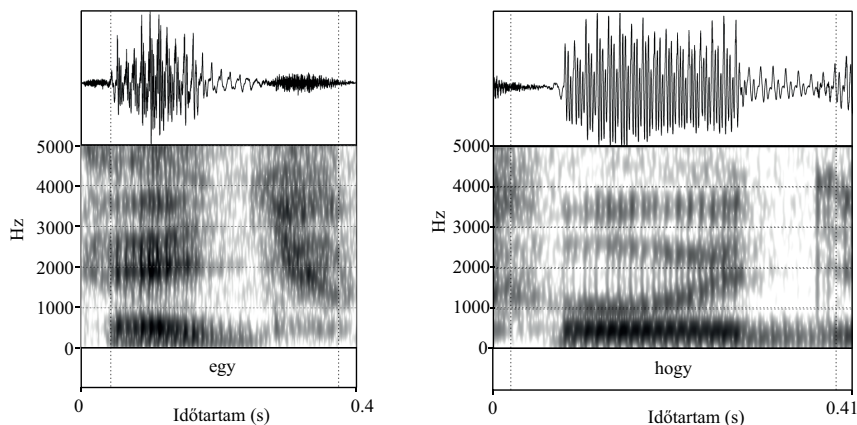
Az *e* magánhangzók átlagosan hosszabb időtartamban realizálódtak, mint az *o* magánhangzók; a minimumértékekben nem volt különbség közöttük, a hosszabb ejtések esetében azonban igen (2. ábra).

2. ábra. Az *e* és az *o* magánhangzók időtartamainak átlaga és szórása (a határozatlan névelő és a kötőszó esetében)

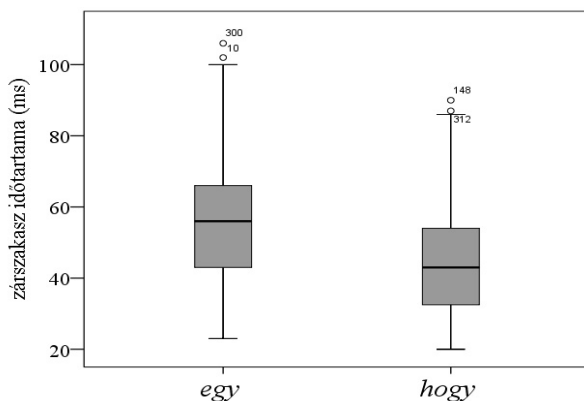
A jelen kutatásban mért magánhangzók időértékei a 20 évvel ezelőtti, felolvasásban adatolt időtartamokhoz képest (Kassai 1982) jóval rövidebbek. Hasonlóak ugyanakkor a néhány évvel ezelőtti mérésekben kapott adatokhoz (Olaszy 2006). Az *o* magánhangzó átlaga lényegében megegyezik a korábbi, spontán beszédben mért értékkel (Beke et al. 2012). A jelen kutatásban, spontán beszédben előforduló *gy* mássalhangzók zárszakaszának átlaga az *e* magánhangzó után kissé hosszabb (a különbség 8 ms), az *o* után kissé rövidebb (a különbség 5 ms), mint a korábbi szakirodalmi adatok, amelyek felolvasásban mért értékek (Kovács 2002). Ebben az anyagban a két elemzett magánhangzó időtartamadatainak eloszlása azt mutatja, hogy az *e*-é valamivel kiegyenlítettebb az egyes időértékek mentén, mint az *o*-é. Akadnak természetesen olyan *e* és *o* magánhangzók, amelyeknek az időtartama azonos vagy nagyon hasonló, és előfordulnak nagy különbséget mutatók is a különböző beszélők, sőt ugyanazon beszélők ejtésében is. Példák az *e* időtartamaira: 55 ms, 59 ms, 98 ms, 104 ms és az *o*-ra: 54 ms, 61 ms, 87 ms, 109 ms. Az *o* magánhangzó döntően 40 ms és 70 ms között realizálódott, míg az *e* magánhangzó legnagyobb arányban az 55 ms és a 100 ms közötti tartományban.

A *gy* zárszakasza az átlagértékeket tekintve 44 ms az *o* után, illetve 57 ms az *e* után; ezek az értékek – csupán összehasonlításként említjük – a spontán beszédben ejtett egyes rövid magánhangzók időtartamának felelnek meg. A két elemzett szó realizációiban előforduló *gy*-k zárszakaszának átlagos különbsége 13 ms. A 3. ábra hangszínképein a két szó *gy* mássalhangzójának zárszakaszát a szürke sávok szemléltetik. A példák esetében a zárszakaszok időtartamában alig van különbség; a *hogy* esetében 46 ms, az *egy*-nél pedig 49 ms.

3. ábra. A gy zárszakaszának szemléltetése az egy mint határozatlan névelő és a hogy szó ejtésében (férfi beszélő)

A zárszakasz is meglehetősen változatos értékeket mutat mindkét magánhangzót követően, megtaláljuk például az *egy* szónak olyan ejtését, ahol a *gy* zárszakasza 34 ms-os, és olyat is, ahol 110 ms-os. Ugyanez jellemzően előfordul az *o* esetében is, akad 34 ms és 106 ms időtartamú zárszakasz is. Az *e* utáni zárszakasz többségében a 25 ms és 60 ms közötti sávban realizálódik, az *o* utáni zárszakasz pedig főként a 25 ms és 55 ms közötti tartományban. A tendencia hasonló, mint a magánhangzó-időtartamok esetében; az *o* magánhangzó és az *o* utáni *gy* zárszakasza szűkebb és kissé rövidebb időtartamsávban valósul meg, szemben az *e* magánhangzó és az *e* utáni *gy* zárszakaszának kissé szélesebb és nagyobb időtartamú időtartamsávjával (4. ábra). A statisztikai elemzések szignifikáns különbséget igazoltak mind a magánhangzók esetében ($F(1, 463) = 74,516, p = 0,001$), mind pedig a *gy* zárszakaszának időtartamát illetően ($F(1, 463) = 41,092, p = 0,001$) a határozatlan névelő és a kötőszó között.

4. ábra. Az egy (mint határozatlan névelő) és a hogy szavak gy mássalhangzói zárszakaszának az időtartamátlagai és szórásai

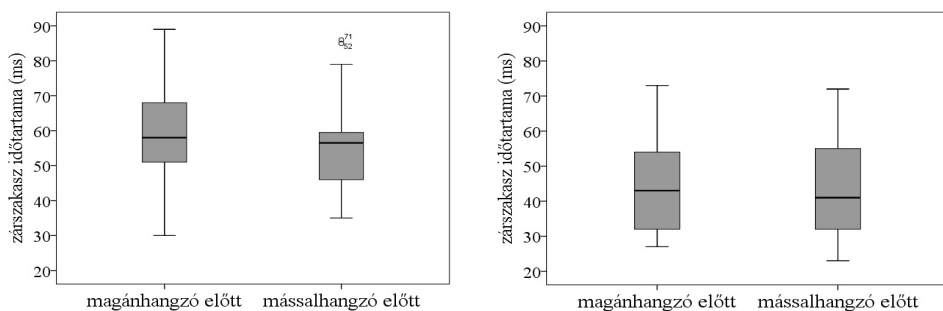
Elemeztük az adatokat a kontextus függvényében is (l. az 1. táblázat adatait). Arra a kérdésre kerestünk választ, hogy vajon magánhangzóval kezdődő szó, illetve szünet előtt valóban hosszabb-e a határozatlan névelőként ejtett *egy* mássalhangzójának, pontosabban a mért zárszakasznak az időtartama, mint mássalhangzóval kezdődő szó előtt. Kérdés továbbá, hogy változik-e a kontextus függvényében a *hogy* szóvégi mássalhangzóiban a zárszakasz időtartama (3. táblázat).

3. táblázat

Az egy (mint határozatlan névelő) és a hogy szavakban a gy zárszakaszának temporális jellemzői a kontextus függvényében

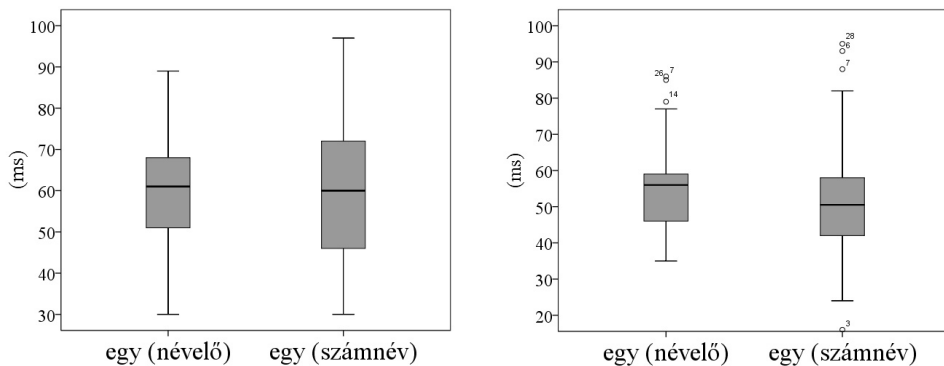
Paraméterek	A gy zárszakaszának időadatai (ms)			
	Magánhangzó és szünet előtt		Mássalhangzó előtt	
	<i>egy</i>	<i>hogy</i>	<i>egy</i>	<i>hogy</i>
Átlag	59	44	55	44
Átlagos eltérés	13	12	11	14
Minimumérték	28	27	23	20
Maximumérték	90	106	90	106

A mért időadatok azt mutatják, hogy a magánhangzót, illetve a szünetet megelőző névelő *gy*-jének zárszakasza hosszabb, mint a kötőszóé; a különbség mindössze 15 ms. Mássalhangzó előtti helyzetben a záridőtartam különbsége csökken, 11 ms átlagosan. Megállapítható tehát, hogy mindkét kontextusban az *egy* névelő mássalhangzójának zárszakasza volt hosszabb, mint a *hogy gy*-jének zárszakasza. A statisztikai elemzések szignifikáns különbséget mutattak mindkét szó esetében a kontextus függvényében. Ez azt jelenti, hogy matematikailag igazolható volt az eltérés a *hogy* és az *egy gy* mássalhangzóiban a zárszakasz időtartama között a kontextustól függően. Magánhangzóval kezdődő szó, illetve szünet előtti *gy* esetében: $F(1,212) = 47,725$, $p = 0,001$; mássalhangzóval kezdődő szó előtti *gy* esetében: $(F(1,250) = 27,713$, $p = 0,001$. Nem volt ugyanakkor matematikailag igazolható eltérés ugyanazon szó *gy* mássalhangzójának zárszakasz-időtartamában a kontextus függvényében (az *egy* esetében: $p = 0,074$; a *hogy* esetében: $p = 0,368$). Ez azt jelenti, hogy függetlenül attól, hogy magánhangzó, szünet vagy mássalhangzó követte-e az *egy* névelőt, illetve a *hogy* szót, a szóvégi mássalhangzó zárszakaszának időtartama lényegében változatlan maradt. Az elemzett magánhangzók és a mássalhangzók zárszakaszának kontextustól függő eltéréseit az 5. ábra szemlélteti.

5. ábra. A gy zárszakaszának időadatai (átlag és szórás) a kontextus függvényében: bal oldalon az egy (mint névelő) szót, jobb oldalon a hogy kötőszót követően

A számnévként előforduló *egy* szót követő mássalhangzó előtt a *gy* zárszakaszának időértéke 51,9 ms (minimumérték: 16 ms, maximumérték: 97 ms), a magánhangzó előtt pedig a zárszakasz időtartama 60,9 ms (minimumérték: 26 ms, maximumérték: 97 ms). A különbség itt átlagosan nem egészen 9 ms, ez a zárszakasz időtartamában gyakorlatilag azonos értéknek tekinthető. A 6. ábra szemlélteti az átlagokat és a szórásokat a kontextus függvényében a határozatlan névelő és a számnév eseteiben.

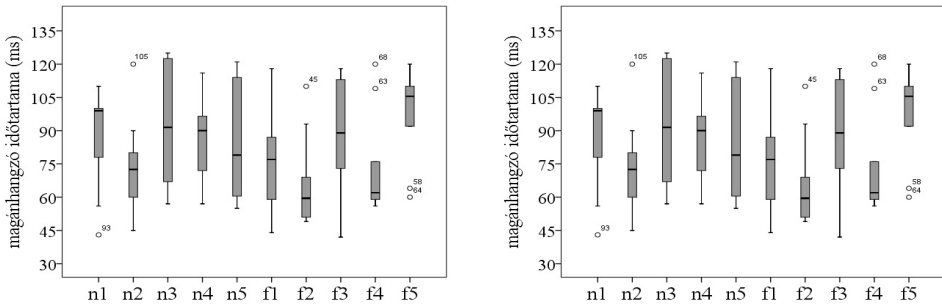

6. ábra. Az egy gy mássalhangzójának zárszakasza magánhangzóval kezdődő szót megelőző helyzetben (bal oldalon) és mássalhangzóval kezdődő szót megelőző helyzetben (jobb oldalon)

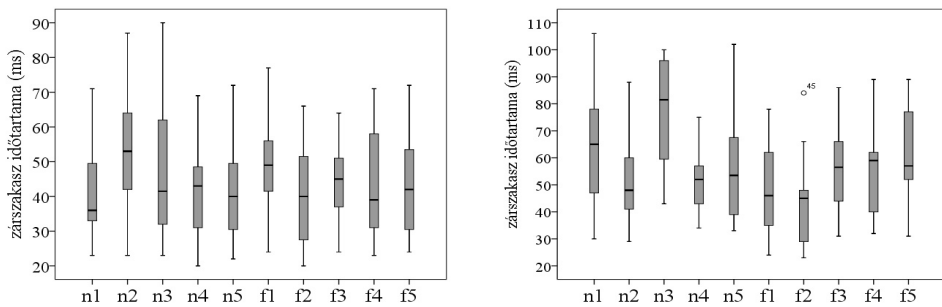
Elemeztük a *gy* zárszakaszának és a magánhangzónak az időtartamait egymáshoz viszonyítva. Az összes előfordulást figyelembe véve, arra kerestük a választ, hogy az *egy*, illetve az *ogy* (a *hogy* szóból) teljes időtartamának hány százalékát teszi ki a mássalhangzó zárszakasza. A határozatlan névelő esetében a *gy* zárszakaszának aránya 39,8%, a *hogy* esetében pedig 42,1%; a különbség nem jelentős. A számnévnél tapasztalt arány is igen hasonló, 41,8%.

Az időértékek relatíve nagy különbözősége utal a beszélők ejtésének jellemző eltéréseire is. Az adatok alátámasztották, hogy az időtartamok tendenciaszerűen mind a különböző beszélők ejtésében, mind ugyanazon beszélő produkációjában

meglehetősen változók. Ez a magánhangzókra éppúgy jellemző, mint a vizsgált mássalhangzó zárszakaszára. Akadnak természetesen olyan beszélők, akik közel hasonló időtartamokban valósítják meg mind a magán-, mind a mássalhangzókat, mások viszont relatíve nagy különbségekkel, amelyeket például a kontextus nem feltétlenül indokolt volna. A 7. ábra a két magánhangzó, a 8. ábra pedig a névelőben és a kötőszóban mért gy mássalhangzó zárszakaszainak időtartamait mutatja beszélőnként.

7. ábra. Az o magánhangzó (bal oldalon) és az e magánhangzó (jobb oldalon) időtartamai különböző beszélők és ugyanazon beszélő ejtésében az egy (mint névelő) és a hogy szavakban ($n = \text{nő}$, $f = \text{férfi}$)

8. ábra. A gy zárszakaszának időtartamai a hogy (bal oldalon) és az egy (mint névelő) szavakban (jobb oldalon) különböző beszélők és ugyanazon beszélő ejtésében ($n = \text{nő}$, $f = \text{férfi}$)

A beszélők ejtésének időtartam-variációi megerősítik, hogy a beszéd szegmentális szerkezetének temporális viszonyaira számos tényező van hatással, amelyek eseti jelleggel fejthetik ki hatásukat a spontán beszédben, és az időzítés megvalósítása a spontán közlésekkor nem olyan mértékben ellenőrzött, mint például felolvasáskor.

Következtetések

A kutatás során arra kerestünk választ, hogy vajon az *egy* szó mássalhangzóját valóban hosszabban ejtjük-e, mint például a *hogy* szóvégi beszédhangját, amely fonológiai és fonetikai is rövid mássalhangzó. Azt feltételeztük, hogy a spontán közlésekben, éppen a spontaneitásból adódóan, az *egy* határozatlan névelő, valamint az *egy* számnév ejtésében a *gy* zárszakaszának fizikai időtartama magánhangzóval kezdődő szó és szünet előtt nem lesz feltétlenül fizikailag hosszú mássalhangzó. Hipotézisünk szerint továbbá nagy különbségeket és nagy átfedéseket vártunk az időtartamértékekben. Az eredmények részben igazolták a feltevést, részben – paradox módon – ellentmondtak neki. A *gy* mássalhangzó zárszakaszának mért időtartama átlagosan valóban hosszabbnak adódott az *egy* ejtéseiben (szófajtól függetlenül) a *hogy* ejtéseihez képest; az átfedés ugyanakkor igen nagy-nak bizonyult. Az átlagértékek különbsége a határozatlan névelő és a *hogy* között mindössze 13 ms volt, a számnév és a *hogy* között pedig 12 ms. A kontextusnak az időtartamviszonyokra gyakorolt hatása részben tehát tükrözte az elvárást, a fizikai időtartamok valamivel hosszabbnak adódtak az *egy* szó eseteiben. A *gy* zárszakaszának időtartam-különbsége magánhangzóval kezdődő szó előtti helyzetben az *egy* névelő és a *hogy* között 15 ms, az *egy* számnév és a *hogy* között pedig 16,9 ms volt. Eredményeink azonban azt az általános vélekedést, hogy magánhangzóval kezdődő szót, illetve szünetet megelőzően hosszabb a *gy* mássalhangzó, mint mássalhangzóval kezdődő szót megelőzően, nem igazolódott. A *hogy* esetében az átlagértékek a kétféle kontextusban azonosak voltak, az *egy* névelői előfordulásaiban az átlagos eltérés 4 ms, az *egy* számnévi előfordulásaiban pedig 9 ms volt. (A számnév adatai itt is tájékoztató jellegűek, a tendenciára utalnak a statisztikai megerősítés kényszerű hiányában).

A nagy egyéni különbségek előre jelezhetők voltak, hiszen a spontán beszédben a beszélő nem az ejtésre, hanem mindenekelőtt a meghangosítandó gondolatokra és azok megfogalmazására figyel, az artikulációs gesztusok kivitelezése mindehhez képest másodlagos, rutinszerű, és egy adott időpillanatban (mint említettük) számos tényező befolyása alatt áll.

Az *egy* névelő és az *egy* számnév két-két beszédhangból, a *hogy* kötőszó pedig három beszédhangból áll, ezért felmerülhet az is, hogy a több beszédhangból álló hangsor ejtése hatással lehet a kiejtés temporális jellemzőire. A hosszabb hangsorokat a beszélők, arányaikat tekintve, rendszerint valamivel gyorsabban ejtik, mint a rövidebbeket, és hasonlóképpen a gyakoribbakat is gyorsabb tempóban valószínűsítik meg, mint a ritkább előfordulású szavakat (Bybee 2006). A nagyobb szótagszámú szavakban ejtett magánhangzók rövidülését többen is igazolták (pl. Kassai 1993); bár a jelenséget mérési adatokkal spontán beszédben még nem vizsgálták. Hasonlóképpen elemzésre vár, hogy vajon – azonos szótagszám esetén – a több beszédhang gyakorolt-e az ejtésre időtartam-módosító hatást. A magánhangzók és a *gy* zárszakaszának időzítési különbségei a határozatlan névelő és a kötőszó gyakorisági különbségeivel is magyarázhatók. A kötőszó közel háromszor gyakrabban fordul elő spontán közlésekben, mint a határozatlan névelő (és megjegyezzük, hogy az *egy* számnév

pedig jóval ritkábban). A gyakori ejtés megnövelheti a rutinszerű artikulációt, ez így kevesebb összpontosítást igényel, és ezért egyfajta rövidített időtartamban zajlik le.

Az igen gyakran hallott szavak észlelését a kognitív működések erőteljesebben befolyásolják, így az adott neurális hangszínkép tárolt jellemzői felülírhatják az objektív akusztikai paramétereket (Schwab 2011). Egy szegmentum időtartamának megítélésére a megelőző és a követő hangsorrésztetek is hatással vannak (pl. elfedési jelenségek). Esetünkben az észlelést vagy a benyomást az is módosíthatja, hogy az *e* magánhangzó időtartama általában hosszabb, mint az *o*-é. Kérdés, hogy a magánhangzónak ez az időtartam-különbsége valóban eltérő időtartamként jelenik-e meg az észleletben (az észlelési vonatkozások további kísérleti megközelítést igényelnek).

A legérdekesebb kérdés az, hogy vajon a *gy* mássalhangzó zárszakaszának időtartamában adatolt, átlagosan 11 ms és 16 ms között megjelenő különbség észlelhető-e a hallgató számára. Minthogy egy beszédhang időtartamának azonosítása, illetve két hang időbeli különbségének felismerése megint csak számos tényező függvénye, ezért nem adható meg egyetlen olyan (küszöb)érték, amely a fenti kérdésre adekvát választ adhatna. A pszichoakusztikában ismeretes az éppen észlelhető különbség esete (JND = just noticeable difference), amely az a minimális különbség két hang között, amely még éppen felismerhető (akár a hangmagasságban, az intenzitásban vagy az időzítésben). Az éppen észlelhető különbség a felismerési (döntési) próbák 50%-ában jelzett, azaz felismert eltérésnek felel meg (Huggins 1972). Általánosságban elmondható, hogy a hallgatók érzékenyebbek a magánhangzók időtartamának a változására, mint a mássalhangzókéra. Továbbá a szegmentumok időtartamának változása különféle perceptuális következménnyel is járhat, például a hangsúlyészleletre vagy a ritmusészleletre nézve (Cumming 2010; van Heuven – de Jonge 2011). A kísérletekben kapott adatok nem mutatják a mindennapi beszédfeldolgozás reális helyzetét, mivel a résztvevőknek rendszerint ugyanazt a hangsort kell meghallgatniuk többször, így képessé válnak a kisebb különbségek felismerésére is (O’Shaughnessy 1987). Egy hosszabb angol mondatba ágyazott magánhangzó és réshang időtartam-változásainak észlelési eredményeiben a megkülönböztetési küszöb 25 ms-nak adódott (Klatt–Cooper 1975). Huggins hosszabb értéket, 40 ms-ot adott meg a felismerési küszöbnek, bár a két módszer eltérő volt (1972). A 40 ms-nál rövidebb hangok észlelését általában bizonytalanoknak tartják (Noooteboom 1997: 655); egy adott helyzetben egy adott beszédhang percepciók feldolgozása oly mértékben változhat, hogy szinte lehetetlen a fizikai értékre vonatkozóan általános megállapítást tenni. Mindezek alapján óvatosan bár, de azt feltételezzük, hogy az *egy* (akár névelőről, akár számnévről van szó) és a *hogy* szóvégi mássalhangzójának fizikai időtartamai közötti igen kicsi különbségeket a hallgatók nem képesek megkülönböztetni, illetve felismerni. Az időtartamoknak ez az eltérése spontán beszédben előforduló szegmentumokat illetően nem teszi lehetővé a különbség biztos azonosítását. Arra a kérdésre tehát, hogy spontán beszédben milyen időtartamú, illetve milyen belső időszerkezetű *gy* mássalhangzókat észlelhetnek a hallgatók egyértelműen és biztosan rövidnek vagy hosszúnak, további kutatás adhatja meg a választ.

Mi okozhatja akkor azt a vélekedést, hogy az *egy* (elsősorban mint számnév) *gy*-jét, legalábbis magánhangzóval kezdődő szó és szünet előtt hosszan ejtjük, avagy hosszúnak észleljük? (Itt most nem a fonológiai megközelítésre, hanem az artikulációra gondolunk.)

Láttuk, hogy a jelen kutatás beszélőinek ejtésében mindhárom elemzett szó esetében nagyok az időtartam-eltérések. A köztük lévő nagy átfedések miatt egyértelmű elkülönítés nem lehetséges. A tendencia pedig azt támasztja alá, hogy az *egy* mássalhangzója (mind névelőként, mind számnévként) kismértékben ugyan, de gyakrabban fordul elő hosszabb realizációkban. Vajon ez a tény okozhatja-e azt, hogy a beszélő mint hallgató mintegy rávetíti a belső, tervezett időviszonyokat az észlelésre? Ez azt jelenti, hogy bár az *egy* szó ejtésekor spontán beszédben nem feltétlenül jellemző a mássalhangzó relatíve hosszabb ejtése, ám a mindenkori beszélő hallgatóként hajlamos arra, hogy hosszabbnak ítélje a mássalhangzót, mivel a belső időkényyszer hosszabb ejtést ír elő számára. Talán megköckéztatható mindezek alapján, hogy az *egy* szó mássalhangzójában egyfajta redukálódás megy végbe az időzítésben (mintegy szinkrón ejtismódosulásként); a kiejtés ezt tendenciaszerűen már tükrözi, a kollektív nyelvi tudat azonban még őrzi a korábbi ejtésállapotnak megfelelő emlékyomot.

SZAKIRODALOM

- A magyar helyesírás szabályai* 1985. (Tizenegyedik kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest. (<http://mek.niif.hu/01500/01547/01547.pdf>)
- Beke András – Gósy Mária – Horváth Viktória 2012. Gyakorisági vizsgálatok spontán beszédben. *Beszédkutató* 2012, 260–77.
- Boersma, Paul – David Weenink 2010. *Praat: Doing phonetics by computer*. <http://www.praat.org/> [Letöltés ideje: 2011. március 12.]
- Bybee, Joan L. 2006. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford University Press, Oxford.
- Cumming, Ruth E. 2010. The interdependence of tonal and durational cues in the perception of rhythmic groups. *Phonetica* 67: 219–42.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. *Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Fekete László 1990. *Kiejtési szótár*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2012. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV: 329–49.
- Gósy Mária – Beke András 2010. Magánhangzó-időtartamok a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr* 134: 140–65.
- Grácsi Tekla Etelka 2012. *Zörejhangok akusztikai fonetikai vizsgálata a zöngésségi oppozíció függvényében*. PhD-értekezés, Budapest, ELTE.
- Heuven, Vincent J. van – Jonge, Mirjam de 2011. Spectral and temporal reduction as stress cues in Dutch. *Phonetica* 68: 120–32.
- Huggins, A. W. F. 1972. Just noticeable differences for segment duration in natural speech. *Journal of the Acoustical Society of America* 51: 1270–8.
- Kassai Ilona 1982. A magyar beszéd időtartamviszonyai. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 115–54.
- Kassai Ilona 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszédkutató* '93, 62–9.

- Klatt, Dennis H.–Cooper, William E. 1975. Perception of segment duration in sentence contexts. In: Cohen, Anthony–Nootheboom, Sieb (eds.): *Structure and process in speech perception*. Springer Verlag, Berlin, 69–89.
- Kovács Magdolna 2002. Az affrikáták időszerkezetéről. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 39–54.
- Nootheboom, Sieb 1997. The prosody of speech: Melody and rhythm. In: Hardcastle, William – Laver, John (eds.): *The handbook of phonetic sciences*. Blackwell Publishers, Oxford, 640–73.
- Olaszy Gábor 1985. *A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise*. NytudÉrt. 121. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olaszy Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. NytudÉrt. 155. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O’Shaughnessy, Douglas 1987. *Speech communication: human and machine*. Addison-Wesley Publishing Company, Reading, MA.
- Santen, Jan P. H. van 1992. Contextual effects on vowel duration. *Speech Communication* 11: 513–46.
- Schwab, Sandra 2011. Relationship between speech rate perceived and produced by the listener. *Phonetica* 68, 243–55.
- Siptár Péter 2012. Tényleg van-e a magyarban degemináció? In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig*. ELTE BTK–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 19–34.
- Siptár Péter 2013. Szíves közlése alapján (e-mail levélváltásban és szóbeli közlésben).
- Wacha Imre 2010. *Igényesen magyarul. A helyes kiejtés kézikönyve*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Gósy Mária

tudományos tanácsadó egyetemi tanár
 a Fonetikai Osztály tudományos osztályvezetője ELTE BTK
 MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetika Tanszék

SUMMARY

Gósy, Mária

Assumptions and facts concerning the pronunciation of *egy*

Spelling often fails to correspond to pronunciation, sometimes even without any particular phonological or grammatical regularity accounting for the discrepancy. In certain Hungarian words, some consonants are pronounced long but spelt short. Examples include the indefinite article *egy* and the numeral *egy* ‘one’. In an experiment we tried to find out whether the physical duration of the palatal plosive in *egy* words in spontaneous speech is indeed longer (as generally believed) than that of the final consonant of the conjunction *hogy* ‘that’. The data reveal that the consonant in *egy* words is slightly longer than that in *hogy* but the difference (some 15 milliseconds) cannot be perceived in spontaneous speech. The paper advances several hypotheses concerning the basis for the generally held belief that *egy* (especially the numeral) ends in a geminate that is actually pronounced long, at least before a vowel or a pause, and is also perceived as long.

Keywords: the word forms *egy* and *hogy*; duration, context, spontaneous speech

Gárdonyi Géza *Isten rabjai* című regénye és a kódexek*

Ismeretes, hogy Gárdonyi Gézának az 1908-ban megjelent *Isten rabjai* című regénye az Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) életéről szóló, Ráskay Lea által 1510-ben másolt *Margit-legendán* alapul. A regénybe az író egy képzeletbeli másik szálát is belefűz, a kertészfiúból a szigeti férfikolostorban szerzetessé lett Jancsi fráter életét, aki titkolt, plátói szerelmet érez Margit iránt. Az ő szemén át vagy a narrátor szavain keresztül tárul fel Margit, IV. Béla király lánya kolostorbeli élete, az életében neki tulajdonított csodák egy része és az ottani vagy Jancsival történt más események is.

Nemrégem kezembe került az agárdi Gárdonyi Géza Emlékház prospektusa-ismertetője ([Sz.] Király 2008). Ebben röviden, bár kiemelten az *Isten rabjairól* is írnak, az író egyik fiának, Gárdonyi Józsefnek *Az élő Gárdonyi* című, édesapjáról szóló életrajzi munkájából idézve (Gárdonyi 1923 ɔ: 1934). Ez az író naplófeljegyzéseiben, különböző egyéb dokumentumaiban (ezek nagy része később az egri Dobó István Vármúzeumba került), valamint Gárdonyi Józsefnek a visszaemlékezéseiben alapulnak. Az egri Gárdonyi-hagyaték igen terjedelmes és sokrétű, szisztematikus feldolgozásához Korompai János kezdett hozzá, aki az 1907-es évről – az *Isten rabjai* éppen ekkor készült – egy hosszabb tanulmányt közölt is (Korompai 1987), valamint a hagyaték más részéről is cikkeket (I. tanulmánya irodalomjegyzékét). Az említett emlékházi ismertetőben látható is a szigeti apácakolostor Gárdonyi Géza készítette helyszínrajzának, valamint az *Isten rabjai* kézírata egy lapjának a fényképe, amelyek a rajtuk lévő pecsét tanúsága szerint szintén a Dobó István Múzeum tulajdonában vannak. Az ismertetőnek a szövege arról szól, hogyan határozta el Gárdonyi e regény megírását. Az *Isten rabjai* születéséről Gárdonyi József (1926) a *Pesti Hírlapban* már korábban írt egy cikket, ez beépült életrajzi munkájába. Magam most *Az élő Gárdonyi* című könyvből, Gárdonyi Géza feljegyzéseiből azt a rész idézem bővebben, bár szintén kihagyásokkal, amelyből a prospektus is átvesz (a bekezdéseket virgulával jelölöm, a későbbi szépirodalmi szövegekben is): „A kilencvenes évek közepén került kezembe a Margit-legendá. | Érdeklődéssel olvastam el, de borzadózva tettem le. Vallási örültek háza volt az, – gondoltam – és az a szegény leány annak az örültségnek legsajnálatosabb áldozata. | Tíz évre rá 1906 nyarán olvasok egy rövid idézetet a *Margit-legendá*-ból. Az idézet éppen az a mondat, amelynek eltörlését kívánta volna Szent Margit, ha a kéziratot az ő élete folyamán írják. | Kedvetlenül néztem az idézetre, s mivel-hogy este olvastam, egész éjjel a körül forgott a gondolatom. | Hogyan veheti ki valaki éppen azt a mondatot idézetnek? | Vajjon a legenda-író igazat írt-e? vagy

* Gárdonyi Géza születésének 150. évfordulójára emlékezve. *Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár* 99.

vallási buzgóságában ezzel a vonással is éppúgy túlzott, mint ahogy bizonyára túlzott, mikor azt írta, hogy Margit ezer miatyánkot és ezer üdvözlétet [’üdvözlégyet’ – M. F.] mondott s ezerszer omlott a földre féloldalt. (Tón ezer véniát.²) | S ha igaz is, mért nem tekintik a történetírók jelentéktelen följegyzésnek? Mért éppen azt emeli ki Marczali és a Szilágyi-féle Magyar történelem II. kötetében? | Nem sokkal szebb volna-e, ha valaki úgy írná meg Szent Margit életét, hogy azokat a vonásokat emeli ki belőle, amelyek szépek? hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbeli jóság vonásaival is. | Ilyenféle gondolatok fakadtak belőlem az idézet nyomása alatt. S napokig, hetekig kísértett... Aztán ismét elolvastam a Margit-legendát. | S mily más szemmel! | Ami részek az első olvasásban megdöbbenettek, úgy elmentem mellettök, | mint virágos udvaron a trágyadomb mellett... | De hogyan nem látta meg a múlt időknek ezt a fenséges alakját senkise! Hányan megírták már Ildikót, Zách Klárát, Széchy Máriát! A történelem minden nő-alakját rámába aranyozták már magyar írók, csak éppen Margit-királylány hever még a porban. | Támasszuk fel!” (Gárdonyi 1934: II/146–8).

A millenniumra megjelentetett Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* című munka második kötetét Marczali Henrik írta *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)* címmel. Ebben hosszabban foglalkozik Szent Margittal, a szigeti apácakolostorral, és bőven idéz a *Margit-legendából*, faksimilét és illusztrációkat is közölve (Marczali 1896: 553–7). Az idézetek között azonban szerintem nincs olyan mondat, amelyet különösebben kiemel. Igaz, számos olyan idézet mellett, amely például Margit alázatos munkavégzésére, megbocsátani tudására, a betegekkel való törődésére, segítőkészségére, áhítatosságára vonatkozik, és amelyeket az akkoriak vagy a mai olvasó is pozitívan fogad, Marczalinál van egy-két olyan citátum is, amelyeknek a tényét ma már nyilván nem. Például testének megfegyvelmezésére Margit negyven napig, hamvázószerdától nagyszombatig nem mosta meg a fejét, és nem váltott ruhát, noha az megtetvesedett. Az is megemlíttetik továbbá, hogy tízéves korától haláláig, tehát tizenhét éven át, bokájától felfele szemérmessége miatt nem fürdött meg (vö. MargL. 21, 41–2). Mindezeket azonban – ha tőlünk idegennek is, és akkoriban is csak kevés kiválasztott által megértettnek tartja –, Marczali „a test semmivé tétele poesisébe” sorolja. Margit pedig nemigen mondhatta volna, hogy töröljék ki a legendájából, mert ő maga akarta ezeket, ragaszkodott hozzájuk, hiába próbálták lebeszélni mások, hiába fedte meg az egészségére káros fokú aszkéziséért a priorissza is (l. pl. MargL. 72–3, 74, 212; Lovas 1939: 215–7). Ezeket a tényeket, mint amelyek visszatetszést kelthetnek, Gárdonyi valószínűleg tudatosan nem említi a regényben, de a legenda minden Margitra vonatkozó megállapítására egyébként sem térhetett ki, olyanokra sem, amelyek régen és ma is mindenkiben pozitív érzelmeket ébresztenek. Természetesen, az szintén lehetséges, hogy a legendában – a szentté avatás érdekében is – olykor túlzások is vannak. Mégis mi lehetett akkor az a mondat, amely Gárdonyit először szíven ütötte? Azt hiszem, erre maga az *Isten rabjai* adhatja meg a választ. (A Gárdonyi-hagyaték általam ismert szakirodalmában erről nem írnak.) Marczali a MargL.-ből azt a részt is idézi, amelyben

² A véniá térdelő helyzetből való földre terülés, amely bocsánatkérést fejez ki (M. F.).

Olimpiádisz apácafőnöknő, akit Margit anyának hívott, egyszer nagyon kijött a sodrából, és durva szavakkal szidta össze, mondván, túlzásba viszi az imádkozást, testének sanyargatását: „Te asszonyom [’űrnóm’ – M. F.] eltöröd [o: eltöröd – M. F.] magadat, mit művelsz te, állasz minden napon az te imádságodba, tartván az te orrodat és arcodat az földben miképpen az disznó” (Marczali 1896: 554). Ehhez lásd MargL. 72–3: „Egy jdevben az ev mestere olimpÿadis meg fedde zent margÿt azzont az ev sok jmadsgÿrol · es monda nekÿ · Te azzonyom el tevred magadat || mÿt mÿjelz te · allaz mynden napon az te jmadsgodba · tartvan az te orchadat es orrodat · az fevlden mÿkeppen az dÿzno · mynem az fevldben keresed az vr istent · de ez zentseges vzv zent margÿt azzon ez bozzvsagos bezedevket nagÿ bekessegeel es alazatossgal zenvede el · Sem megnem haborodek ·”. Ennek a durva – bár jóindulatú – feddésnek bizonyára a kolostorban is megvolt a visszhangja, nyilván ezért került be a MargL. szövegébe, illetve egy tanúvallomásba, MargL. 221: „Ez soror judit hallotta vala · hog olimpiadis azt monta vala · zent margit azzonnak · hog az fevldbe keresi istent mynt az dÿzno · kyt ez zent vzv nagÿ bekessegeel el tevre · zolas nekevl ·”.

Érdekes azonban, hogy amikor Gárdonyi ezt a jelenetet leírja, a disznóhoz való hasonlítást elkerüli, és még azt is hozzáteszi – ami nincs ott a MargL.-ban –, hogy a hallottakon az apácák megbotránkoztak: „A sok imádkozás mégis megviselte az egészségét. | Olimpiádesz asszony egyszer pogányul leszidta érte a szerzet előtt: | Te mindig a földet túrod az orroddal! – mondotta – mintha a földben lakna az Isten! | **Egy rövid hasonlatot is mondott a földtúrásról, amely nem illett arra a helyre** [kiemelés tőlem – M. F.]. | Margit alázatosan hallgatott. Az arcán sem látszott semmi ellentmondó gondolat. | De az apácák megbotránkoztak Olimpiádesz durvaságán, és aznap sok rosszálló suttogás kélt a klostromban. | Margit pedig folytatta az imádkozásait” (Gárdonyi 1908/1974: 353–4).³ – Az író valószínűleg a disznóhoz való hasonlításról mondja, hogy Szent Margit – ha a legendát az ő életében írták volna – az ezt tartalmazó mondatnak kívánta volna a kitörlését. Mert ez az, amit Gárdonyi, maga sem ír le.

Megjegyzem, hogy Gárdonyi szelídebb-érzelmesebb stílusával, szemérmes szóhasználatával ellentétben Kodolányi János az először 1937-ben megjelent *Boldog Margit* című, ugyancsak a MargL.-t feldolgozó regényében viszont szinte kiemeli ezt a hasonlatot, és naturalistább (és ez esetben kifejezetten túlzó) ábrázolással legalább kilencszer alkalmazza, amikor arról ír, hogy Margit a sok munkában, testének sanyargatásakor piszkos vagy rendetlen lett. Olyan helyeken, eseményekkel kapcsolatban is leírja, amelyek a MargL.-ban nincsenek benne, vagy ott ezt a hasonlatot nem említik (a legendában mindössze egyszer fordul elő). Például: „A király leánya ott térdelt a csatakos köveken, feltúrt ruhaujjal mosogatott, s olyan piszkos volt, *mint egy disznó*” (Kodolányi 1937/1982: 123).⁴ Sőt, Kodolányi kétszer a *szar* szót is használja, egyszer, amikor a legenda azt mondja el,

³ Az *Isten rabjainak*, amely 1908-ban jelent meg, itt és a továbbiakban a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1974-ben Budapesten publikált kiadását használom. Gárdonyi († 1922) a regényei szövegén olykor végzett módosításokat.

⁴ A *Boldog Margit*nak, amely először 1937-ben jelent meg, itt és a továbbiakban a Magvető Könyvkiadónál 1982-ben Budapesten megjelent hatodik kiadását használom.

hogy Margit kitisztította az árnyékszéket. A MargL.-ban azonban a *szar* szó, megfeddés vagy disznóhoz való hasonlítás itt sem fordul elő. Kodolányi vonatkozó szövegrészletei a következők: „Margit [...] Még inkább kereste a megalázó, hitvány munkát, mint azelőtt. Kappája rongyosabb, piszkosabb volt, mint valaha. Rendesen kitakarította az árnyékszéket, melyet a szororok »Duná«-nak neveztek, szemérmességükben. Nemezszer oly büzt árasztott maga körül, hogy a leg-erősebb természetűek is elkerülték, Olimpiádisz hangos szóval pörlekedett vele, *disznóhoz hasonlított*, aki *szarban* turkál, s ott keresi Istent” (386). Amikor pedig élete vége fele Margit beteg lett, „Olimpiádisz először kérlelte, majd gorombán pörlekedett vele, mint gyermekkorában, amikor még dajkája volt. | – Mit gyöt-röd magad, ostoba? – [...] Ha még egyszer meglátom, hogy terüt cipelsz, sikálsz, véniázol, öszvetöröm a csonatjaidat. Ördög ülteté fejedbe azt a gyalázatos konokságot, mellyel fittyöt hánsz minden parancsnak, könyörgésnek. Apáca vagy te? Nem vagy apáca, rossz, haszontalan engödetlen gyermek vagy, ostoba lúd vagy, *disznó* vagy, azki földnek túrásában, *szarban* keresi Istent. | Margit mosolygott” (510). (A Kodolányi-regény és a MargL., a kódexek viszonyára l. A. Molnár 2011: 31–3.) A MargL. 26-on ez a vonatkozó rész: „**de** oh zeretev atyamfya nem chak ezeket tezy vala ez zent zvz · **de** meeg eznek felette az zvksegnek helyet · kyt dunanak hÿvonk nagy gyakorta meg tyztehgÿa vala · **annera** hogÿ mykoron ez alazatos zvz kÿ ju vala · az zvkseg zekbevl az ev ruhay meg fertezetven az nagy rutsagokkal ganeual · **az** sororok kevzzvl nemelyek latuan evtet jllyen zevrnyen meg fertezetven · **el** futnak vala ev elevel · **de** ez zentseges zvz mynd ezeket nagy zeretettel es alazatossal tezy vala”. (Az árnyékszéket föltehetőleg azért nevezhették Dunának, mert vagy a Duna vizét vezették oda, vagy egy a Dunára kinyúló pallón lehetett. Heltai Gáspár is a *Krónika az magyaroknak dolgairól...* című művében – amely lényegében Antonio Bonfini hasonló latin nyelvű munkáján alapul – egy helyütt megemlíti, hogy Mátyás király Budán a „fondálókka” elkészíttette egy épület tervét. „És úgy akarta az épületet rendelni, hogy mindenik piacról bolt alatt általmehetnének a kamoraszékekbe az Dunára.” L. Heltai 1575/1980: 488).

Fia Gárdonyi-életrajzából is tudjuk – amelyben az *Isten rabjai* (1906. okt. 1. – 1907. szept. 30.) külön fejezetcím –, milyen alapos történeti tanulmányokat folytatott Gárdonyi a regény írása előtt és közben. Történeti, magyar és latin egyházi forrásokat, kolostori regulákat, szertartáskönyveket olvasott, fordított. Korabeli forrásokból, főleg a MargL.-ból röviden kijegyzi és jellemzi a szigeti kolostor negyvenkét korabeli apácáját és tizenhét barátot ugyanúgy. Budapesten kimegy a Margit szigetre, és a domonkosokat szintén felkeresi. Maga is leírja: „Bizony sok történelmi, egyházi könyvet összeolvastam. Templomi, klastromi kérdések megoldásában sokat köszönhetek a könyveken kívül dr. Halászy Caesar barátomnak [ő egri cisztercita tanár volt – M. F.], aki elejétől fogva érdeklődött a munkám iránt, továbbá Palucsák Pál tudós dominikánusnak, aki a szerzet reguláinak nekem homályos részeit szíves készségével segített megértenem.” 1907. augusztus 28-án Gárdonyi a regény kéziratával Pestre siet, „hol páter Palucsák Pál dominikánus szerzetesnek elolvassa. Együtt áttanulmányozzák, megvitatják újra a regény klastromi részeit. Szegény páter majdnem két napig vesződik Gárdonyival, de megértéssel, szeretettel, türelemmel áldozza fel kiváló tudását, hogy segítségére legyen.

30-án este Gárdonyi már Egerben ül íróasztala mellett” (Gárdonyi 1934/II: 148, 152). Sz. Király Júlia (2007) Gárdonyi forrásai között Pauler Gyula *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* című könyvét is megemlíti, valamint a *Nyelvemléktár*at. Pauler (1893: 311–3) szintén foglalkozik Szent Margittal, és a Margit-legendából is idéz, de kevesebbet, mint Marczali, és semmi olyat, amin Gárdonyi vagy bárki más megütközhetett volna. Gárdonyi a regényben többször idéz (rég) magyar vagy latin szavakat, kifejezéseket, egy-egy mondatot, főleg az egyházi nyelvhasználatból, ének- vagy imádságrészleteket is. Szikárdusz priorról pedig egy apáca temetésén elmondhatja a Halotti beszédet. A HB.-nek Gárdonyi tulajdonképpen az olvasatát-értelmezését hozza, lényegében hű marad az eredeti szöveghez, de nem törekszik tudományos precizitásra. Érdekes, hogy a HB. sokat vitatott *feze* szavát ő is prédának értelmezi, mint Sándor István, Szilády Áron és Benkő Loránd (l. Benkő 1980: 300–5; A. Molnár 1986: 170, 174, 177–9), de ehhez igazodva Gárdonyi az egész mondaton kissé módosít: „Haraguvék Isten, és veté üt ez munkás világba bele, és lőn halálnak és pokolnak prédája és mind az ű neme [az eredetiben: nemene – M. F.]” (196). Más kérdés, hogy magam ezt nem tartom helyesnek, itt *feje* ’feje, kezdete’ → *feze* íráshibával számolok (A. Molnár 1986; 2005: 46–56). Ugyanakkor a HB. másik igen vitatott szavát, az *unuttei*-t Gárdonyi kihagyja, és egy vagy két szerkezetet és mondatot is, a *Heon* ’pusztán, csupán’ szót pedig *Hogyan*-ként adja vissza. Arról azonban nincsen szó, amit Tompa József (1972: 175) ír, hogy itt a HB. újra szlovákos jelleget kap. Szikárdusz ugyan tót, és fél attól, hogy magyarul szabadon kell beszédet mondania, de éppen ezért ajánlják neki társai, hogy mondja el a HB.-t, mert az már korábról megvan készen, és tudja is félig-meddig (vö. 135, 137, 181). Annak idején az *Etelka* második és harmadik kiadásában írta Dugonics András, hogy a HB. egy falusi tót mester beszéde, mert nem értette, hogy a „szabálytalanságok” (pl. az illeszkedés hiánya a raggá váló névutók esetében) nem hibák, hanem az akkori nyelvi állapot jellemzői (vö. A. Molnár 1987: 161).

Érdekes, hogy Gárdonyi a budai barátok közt az őshazában maradt magyarok keresésére indult, és azokat megtaláló Julián(usz)t szintén szerepelteti (97, 100, 104, 122–3). Egy vele kapcsolatos kis részlet Gárdonyinak a magyar nyelv iránti érdeklődését is mutatja: „Az ázsiai [! – M. F.] magyarokról is mondott egyet-mást Julián fráter. Csakúgy magyarok, mint a Duna–Tisza tájain. De sátorban laknak, nem házban, és nincs királyuk, hanem minden családban az öregapa a kormányzó. A beszédük valami keveset különbözik a mienktől. Nem értik, mi az *ablak*, *mészáros*, *istálló*, *kályha*, *kalács*, *sógor*, *táska*, *talicska* és más efféle szavakat. Ellenben sok olyan szóval élnek, amiket nálunk nem értenek már, mint amilyen *sógor* helyett a *rér*, *tigris* helyett a *barca*, *láng* helyett a *tuli*, *orvos* helyett az *imecs*. A mészárost *kaszab*nak mondják” (123). Látható, itt Gárdonyi először jövevényszavakat említ, utána pedig ősieket vagy általa annak vélteket, illetve más nyelvekből valókat. A *kaszab* például oszmán-török jövevényszó, a *tulit* pedig a finn *tuli* ’tűz, láng’ ihlethette. Az írónak az *Isten rabja*iban alkalmazott archaizmusait joggal érte kritika is (l. pl. Tompa 1972: 60, 175–6). Valóban vannak kevésbé szerencsés megoldásai, eklektikus jegyei, beszél például egy falusi javasasszony által használt, rovásírással írt, népi orvoslással, kuruzslással foglalkozó régi magyar nyelvű könyvről is,

ami képtelenség (l. 185–90). Összességében azonban szerintem Gárdonyi nyelvi archaizálása a művészi, az írói ábrázolás szabadságának a keretein belül marad. Ezt a regény mérsékelt fogadtatása után annak későbbi sikere is igazolja.

A következőkben a regényből néhány olyan általam „beazonosított” viszonylag hosszabb szövegrészt mutatok be, amelyeket Gárdonyi más kódexekből vett át. A gyermek Margit több apácával Veszprémből az újonnan épült Nyulak-szigeti (vagy Boldog asszony szigeti, később Margit-szigeti) kolostorba jön át. Amikor a Dunán a révész hozza őket, hallatszik az énekük: „Édesanya, Boldog Anya, virágszülő Szűz Mária...” (53).⁵ Ez a szép verses fohász kissé modernizálva a WinklK. 117. lapjáról való. Amikor Jancsi még novícius a budai kolostorban, Dezső fráter az étkezéskor felolvassza a barátoknak: „Joakim, Júda királyának harmad esztendejében jöve Nabukodonozor, Babiloniának királya, Jeruzsálemben...” (101). Ez pedig Dániel könyvének kezdete (1,1) a BécsiK. (116) fordításában. Aztán Dezső fráter másik könyvet vesz elő: „– Itt folytatódik boldogságos Szent Domonkos atyánknak szentséges és igen tökéletes, alázatosságos erkölcséről való írás ezképpen: Történék, hogy valamely éjjel az pápának álmában Istentől megjelenteték ilyen látás, hogy a Szent János egyháza leessen. Melyet mikoron az pápa reszketvén és félvén néze, másfelől látá az pápa, hogy Istennek embere, Szent Domonkos futamék, és az ő vállát veté az egyház falának. Ezenképpen mind az teljes egyháznak romlását megtartá...” (102). A kezdő mondatot itt maga Gárdonyi írta a kódexek stílusában, hosszabb alakú képzett mellékneveket is használva (de: a folytatódik első ismert adata 1791-ből való; l. TESz.). A Történék szóval pedig egy egész mondatot rövidít le. Minderre lásd DomK. 15: „Mert myképpen nemely emberektevl hallatot : küknek ev mondasokban melto hýnný : hog nemely eyel az papanak almaban istentevl meg jelentetek : illýen latus : Hog az zent jános egyháza le esneek : Mellýet mykoren az papa rezketven es felveen nezne : mas felevl lata az papa · Hog istennek embere zent damancos fvtameek · es az ev vallat vete az egyház falának : ezenkeppen mynd az tellýes egyháznak romlasat megtarta :”. – A DomK.-et, tudjuk, 1517-ben a MargL.-hoz hasonlóan szintén Ráskay Lea másolta a szigeti kolostorban. Később Dezső lektor már a szigeten olvas fel Margitnak és apácatársainak. Amint a regény jelzi is, Márk evangéliumából Krisztus szenvedésének a történetét. „Vala pedig húsvét, és két nap múlván pogácsa étel [a kovásztalan kenyerek ünnepe – M. F.], és kerestetik vala a papok fejedelmi és az írástudók, miképpen ötet álnoksággal megfoghatnák és megölhetnék [...] Szegények mindenha lesznek veletek, de én nem [...] Simon, aluszol-e? [...] Mikor a lektor odaért, hogy Jézust a főpap elé állítják, és némelyek kezdének öreá pökni, és ő orcáját bekötni és nagy csapásokkal verni, Margit térdre borult, és a könyökét a székre támasztva a vélumába takarta az arcát” (322–3). A regényben e bibliai idézetek a MünchK.-ből valók kihagyásokkal, kisebb nyelvi módosításokkal, és az író összekötő szövege áll köztük (l. Márk 14: 1, 7, 37, 65; MünchK. 50 rb, va, 51rb, 52ra). Majd a lektor a NádK. Mária-siralmából olvas fel két részletet: „Minek utána a feszítők a keresztjának alóla eltávoztak volna, a keserves anya

⁵ Az Isten rabjaiban Gárdonyi a (valós vagy a maga által írt) idézeteket dőlt betűvel jelöli, amit a regénykiadások is meghagynak.

*fölemelteték a földről, és felemelé ő szömeit. És láta három keresztfát feligazitva, és középen látá az ő szent fiát függve, immár halálra változtatva... Fejére kulcsolá ő szent kezeit, s mondta: Jaj énneköm! [...] Ó, keménységes keresztfa! Ki löttél eznapon énfiamnak anyja, mire vetted el éntőlem őtet? Én őtet ölelgetöm vala és [o: én – M. F.] karjaimmal, te pedig szorítod kemény vas-szegekkel! Én őtet takargatám lágy ruhában, te pedig öltözteted önnön vérének ruhájába... | Ország-szerte becsült ájtatos imádság volt ez akkoriban. Kegyetlen szépségekkel teljes és magyaros ízű szólásairól ítélve bizonyára magyar elmének munkája” (324; vö. NádK. 344, 355). A NádK. e Mária-síralmából Kodolányi szintén beépített a *Boldog Margit*-ba (357–8; l. még A. Molnár 2011: 34). A HB.-közléshez hasonlóan, mint említettem, Gárdonyi az idézett kódexszövegeket is lényegében hüen, de az eredetihez nem szorosan ragaszkodva adja vissza: a helyesírást, részben a kiejtést is modernizálja, olykor kisebb módosításokat tesz, kihagy. – Érdekes, hogy Gárdonyi a MargL.-ből viszont tulajdonképpen (szó szerint) nem idéz, noha az *Isten rabjai* jó részében a MargL. eseményeit mondja el, vagy azokhoz is kapcsolódik. Sok helyütt azonban – inkább regénye vége fele – a szöveg érezhetően, a MargL.-t ismerőnek még inkább láthatóan, a legendán alapul, noha Gárdonyi – ha olykor archaizál is – saját korának népies köznyelvét használja (vö. Tompa 1972: 175). Kodolányi e szempontból is más stílusban ír, gyakran idéz a MargL.-ből, valamint más kódexekből, nemegyszer szöveghüen is. Gárdonyi közvetett hatása Kodolányira azonban mégis föltehető, legalábbis, ami a kódexekből való idézést és a *Boldog Margit*, valamint a *Julianus barát* témaválasztását illeti.*

Ennek a cikknek nem az volt a célja, hogy Gárdonyi munkásságát vagy akár az *Isten rabjait* művészileg értékelje, ezekről van bővebb és alaposabb szakirodalom. Az írónak a magyar nyelv iránti érdeklődésére sem óhajtott különösebben kitérni, erről a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben és másutt is olvashatunk, Gárdonyi József (1934: II/142–3, 157–8) szintén ír róla. A szakirodalomban egy tudtommal nem kutatott kérdéshez és nyelvemlékeink szépirodalmi szöveghagyományozódásának a tanulmányozásához szerettem volna hozzájárulni, elsősorban filológiai szempontból.

Végül megemlítem, hogy Gárdonyi MargL.-ismerete a szigeti régészeti ásatásokat is segítette. Erről az *Isten rabjait* tárgyaló fejezet után Gárdonyi József számol be könyvében *Margitszigeten* (1908. aug. 30.) címmel. Gárdonyi az egyik fiát (? Gárdonyi Sándort), vitte fel Pestre tanulni, és kimentek a Margitszigetre is, ahol épp akkor folytak a kolostor ásatásai. Az író magyarázni kezdte fiának: itt volt az apácák konyhája, itt meg a betegház. Itt, ahol vagyunk, állott a kút. A munkások azonban közbeszóltak, hogy keresték ugyan a kutat, de nem találták. Odajött az ásatások vezetője, Lux Elek [? – M. F.] műegyetemi professzor is. Gárdonyi tovább erősködött, hogy itt kútnak kellett lennie – nem pedig a Dunából ide vezetett csatornamélyedésnek, mint Lux gondolta –, konyhát nem lehet kút nélkül elképzelni, a szigeti forrás pedig messzi van ahhoz, hogy ennyi apácának vizet hordjanak ide. S a legenda említi is a kutat, amelybe Margit cselédje egyszer beleesett. A MargL. a 132–4. lapján valóban megemlékezik arról, hogy Szent Margit egyszer húsvétkor megbízta a szolgáját, Agnest: egy társával együtt hozza el neki a szoknyáját, avagy köntösét. Mivel sötét volt, és nagyon esett az eső, Ágnes

elvesztette a társát, és véletlenül beleesett a kútba, „mert az jdevben az kutat nem kerehtettek kevrnyvl kevuél · mykeppen mastan · es vala az kut az nagy vduaron az kohnya elevt · mert akoron az kys setet kohnyaban fevznek vala ·” (132). Ág-nest nagy nehezen kötelekkel kihúzták, és azt, hogy épségben megmenekült, Szent Margit érte mondott imáinak tulajdonították. Lux megkérdezte Gárdonyit, akkor mit gondol, hol lehetett a kút. Ő kilépett a konyhaajtótól 6–7 lépést a kőudvar kö-zepe felé. S elmagyarázta: „Itt... | Mert ha ön összeköti képzeletében a konyhaajtót a betegháztal, ez volt az apácák sétaútja. A kút a gyalogjáró oldalán lehetett a virágágyak folytatásában.” Lux odarendelt négy embert, akik vagy fél óráig ástak, de nem találtak semmit, Gárdonyiék pedig aztán elköszöntek. „Két nap múlva levél érkezett Egerbe. Lux tanár levele. Értesítette Gárdonyit: | A betömött kút kőkarikáit három méter mélységben megtaláltuk. Az ön következtetése helyes volt” (I. Gárdonyi 1934: II/154–6).

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

- Gárdonyi Géza 1908/1974. *Isten rabjai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
 Heltai Gáspár 1575/1980. Krónika az magyaroknak dolgairól. In: Nemeskürty István (válogatás, szöveggondozás, jegyzetek): *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 407–511.
 Kodolányi János 1937/1982. *Boldog Margit*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

SZAKIRODALOM

- BécsiK. = *Bécsi Codex*. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916. (Új Nyelvelméltár. Első füzet.) Korábbi kiadás: Bécsi codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvelméltár* I.
 Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 DomK. = *Domonkos-kódex 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. A bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 9.) Korábbi kiadás: Szent Domonkos élete. Közzéteszi Király Pál, Komáromi Lajos. Budapest, 1874. *Nyelvelméltár* III.
 Gárdonyi József 1926. Hogyan íródott az Isten rabjai? *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1926. június 6., 34–5.
 Gárdonyi József 1934. *Az élő Gárdonyi* I–II. Dante kiadás, Budapest. Új kiadás: Kairosz Kiadó. Budapest, 2008.
 Sz. Király Júlia 2007. Gárdonyi Géza történelemszemléletének pillérei. *Agria (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)* XLIII: 747–63.
 [Sz.] Király Júlia (szerk.) 2008. *Gárdonyi Géza Emlékház. 2484 Agárd, Agárd-pusztá*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
 Korompai János 1987: Egy év Gárdonyi életéből (1907 – az Isten rabjai éve). *Agria (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)* XXIII: 541–76.
 Lovas Elemér 1939. Árpádházi Boldog Margit élete. Szent István Társulat, Budapest.
 MargL. = *Szent Margit élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi, P. Balázs János, Dömötör Adrienne, Pólya Katalin, bevezető: P. Balázs János. [Magyar Nyelvtudományi Társaság], Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.) Korábbi kiadás: Szent Margit élete. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1879 [1881!]. *Nyelvelméltár* VIII.
 Marczali Henrik 1896. *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Athenaeum, Budapest (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Második kötet).

- A. Molnár Ferenc 1986. *Feze* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2). *Magyar Nyelv* 82: 169–90.
- A. Molnár Ferenc 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* 111: 158–61.
- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. DE, Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Debrecen, 2005. (AFAΘA XVII – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8.)
- A. Molnár Ferenc 2011. Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek. In: Csizsár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Klárások. Tanulmányok Korompay Klára tiszteletére*. [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 28–36.
- MünchK. = *A Müncheneri kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Szerk. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Codices Hungarici VII.) Korábbi kiadás: *Müncheneri codex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvemléktár* I.
- NádK. = *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű kiadása*. Közzéteszi Pusztai István, bev. Madas Edit. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994. (Régi Magyar Kódexek 16.) Korábbi kiadások: *Nádor-codex*. A pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral közzéteszi Toldy Ferenc. Egyetemi ny. Buda, 1857; *Nádor codex*. Közzéteszi Katona Lajos. Budapest, 1908. *Nyelvemléktár* XV.
- Pauler Gyula 1893. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. kötet. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- Tompa József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WinklK. = *Winkler-kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. (Codices Hungarici IX.) Korábbi kiadás: *Winkler codex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvemléktár* II.

A. Molnár Ferenc

professor emeritus

ME BTK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék

SUMMRARY

A. Molnár, Ferenc

Géza Gárdonyi's novel *Prisoners of God* and the codices

Géza Gárdonyi's novel, "Isten rabjai" (Prisoners of God), first published in 1908, deals with the life of St Margaret of the House of Árpád (1242–1270), the daughter of King Béla IV. She was a nun living in a convent situated in an island of the Danube between Buda and Pest. (Later it got its name after her: Margitsziget, that is, Margaret Island.) The novel is based on a codex written in Hungarian, which survived as a copy in 1510 and tells Margaret's life and miracles. Gárdonyi's imagination also creates another hero of the novel, Friar Jancsi, who secretly feels love for Margit. The article deals mainly with how and why Gárdonyi wrote this novel, and highlights short parts of the text that were taken from other Hungarian codices.

Keywords: Géza Gárdonyi, *Isten rabjai*, St Margaret of the House of Árpád, tradition of old Hungarian texts, intertextuality

„Az égő szótár”

Elemi formák feltalálása

Weöres Sándor születésének 100. évfordulójára¹

Néha egyes szövegek, különösen szövegdarabok érthetetlen módon belénk fészkelődnek. Nem tanuljuk őket, csak egyszer „megszólalnak” bennünk. Weöres Sándor egyes verseinek ilyen mágikus erejük van. Rendszerint elég egyszer hallani őket (a „Fut, robog a kicsi kocsi...”, „Juli néni, Kati néni...” kezdetűek vagy csak egy sor: „Jár a szájuk, mint a rokka...”), és egy-egy soruk kitörölhetetlenül a fülünkbe mászik, megragad bennünk, akaratlanul dúdoljuk, mondogatjuk, továbbköltjük.

Vajon mennyire tudatosan talál ki ilyen sorokat, „dallamokat” a költő, vagy egyszerűen csak rátalál valamire, ami amúgy is (kezdetektől fogva) van? Az érdekes az, hogy Weöres Sándor sok versének pontos (gótikus katedrális idéző) szimmetriaszerkezete csak hosszasan elemzéssel tárul fel. Tehát „megérvük” valamit, amit első hallásra bizonyítani nem is tudunk. Mi lehet ennek az oka?

Másként közelítve: „véletlenszerűség”, megérvés, avagy éppen ellenkezőleg: tervezett alkotói program az emberi nyelvi kifejezőeszközök akár végső lehetőségeinek a kipróbálására Weöres Sándor életműve? Egyszerűen fogalmazva: tudatalatti, ösztönös megérvéseken alapuló vagy tudatos életmű? Természetesen mindkettő. Ráadásul kezdetektől fogva mindkettő mindvégig jelen volt, esetleg néha valamelyik felülkerekedett. Filogenetikus és ontogenetikus (törzsfajlódási-egyedfejlődési) szempontból persze a tudatalatti > tudatos főbb utat feltételezhetjük; de a tudatos > tudatalatti irány is létezik, és mindkettő Weöresnél is megragadható. Ezen azt értem, hogy a költő (és így Weöres is) nyilván nem mindig tudja, nem mindig van tisztában azzal, hogy miként szerveződik a vers (az a bizonyos „ihlet” hozza), de Weöresnél a rendkívül tudatos költői program, a formák keresése és velük a végletekig való kísérletezés nyilvánvaló, mert programszerű. A formával való kísérletezést, (nagyon komolyan vett) játékot azért vélhetjük az indulástól fogva tudatos alkotói programnak, mert már az 1930-as években írt „nemzedékversében” is világosan ez áll:

Mit bánom én, hogy versed mért s kinek szól,
csak hátgerincem borzongjon belé.
Csak épület legyen, zárt, teljes egység,
sokrétű, mégis áttekinthető,
s nem kérdezem, hogy vajjon lakható-e.
Csak minden szónak fénye, súlya, izma
legyen helyén s mindannyi talpra essék,

¹ 2013. június 22-én Weöres Sándor 100. születésnapján A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, az Anyanyelvpolitika Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport által a széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában rendezett Weöres-élménykonferencián tartott előadás írott változata. A programot a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

akár izgalmas, hajlós macskatest
 s még azt se bánom, ha semmit se mond. (...)
 („Harmadik nemzedék” = WS 1981: 1/195)

Vagyis a lényeg: a forma, a struktúra („épület legyen, zárt, teljes egység”), a logikus és esztétikus szerkesztés („minden szónak fénye, súlya izma / legyen helyén”),² az elementáris, megragadó hatás („csak hátgerincem borzongjon belé” = a borzongás ősi, egyes esetekben megmagyarázhatatlan dolgoktól való félelem), ezzel szemben lényegtelen a szemantika, tehát aszemantikus, esetleg pragmatikailag használhatatlan is lehet („azt se bánom, ha semmit se mond”), és végül a kommunikációs helyzet sem érdekes („Mit bánom én, hogy versed mért s kinek szól...”). Ez a „harmadik nemzedék” Weöres megfogalmazta és részéről elég következetesen követett programja.

Az ösztönös-tudatos kérdését már részben megválaszoltam, de a következőkben még – főként antropológiai nyelvészeti, vagy ha úgy tetszik, folklórlingvisztikai szempontból – boncolgatni fogom. Azért érdekes ez a kérdés Weöresnél, mert kifejezési formát adott a sokszor nyilván saját maga számára sem világos, vagyis ösztönös, tudatalatti nyelvi jelenségeknek, amelyekben végül is költészetnek titkát, vonzerejét látom. Egyik nyilatkozatában utal erre: „A gyerek versigénye ősi jellegű, kissé úgy fogja fel a képet, a zenét, a ritmust, mint az ősember. A gyerekversnek sokszor varázsige jellege van, éppen mert közel került a nyelvi ősi világhoz...” (Vekerdy 1975, idézi: Ferencziné Acs 2008: 50). Weöres számos helyen említi, hogy elsősorban kísérletezik, játszik; ritmustanulmányokat, ötletverseket ír. Hogy maga sem volt mindig tudatában annak, hogy ez mit jelent, bizonyítja, hogy az életében többször saját maga által sajtó alá rendezett *Egybeűjtött írások* című kötetekből hol ez, hol az a vers maradt ki (vagyis nem volt biztos abban, hogy versként megállják a helyüket), és a címadásban is folyamatos bizonytalanságot mutatott (Ferencziné Acs 2008: 54–5). A címadás alkalmisága, illetve hiánya egyébként a költészet kezdetére, a folklórra utaló szövegtani jegy.

A kísérletezgetés, játék a magyarázata Weöres Sándor gyermekverseinek. Számos alkalommal elmondta, hogy soha nem akart gyermekverset írni, a „gügyögés” távol áll tőle. Egyszerűen arról van szó, hogy a nyelvvel való játék a gyermek sajátja, a gyerekek jobban és gyorsabban megértik, megszeretik. Weöres csak kísérletezett, és utólag jött rá, hogy ez mennyire tetszik a gyerekeknek, több versét felépítése, hangzása, ritmikája vagy éppen témája alapján utólag minősítette át gyermekverssé (Ferencziné Acs 2008: 64). Nem lenne nagy meglepetés, ha kiderülne, hogy sok gyermekverse „mélyén” nem is nagyon a gyerekeknek szóló üzenet áll. Több versről sejtik már, hogy az analizáló személyétől függően különböző értelmezéseket foglalhat magában. Például a Bartók suite ciklusból a közismert „Csiribiri csiribiri...” kezdetű (egyébként több módosulásban létező) Varázsének (WS 1981: 1/90) című (mindenki által gyermekversnek vélt) költeményt értelmezik altatóversnek, varázslóversnek (gyógyítóversnek, pl. Bognár Tas), erotikus

² Weöres Sándor nyilatkozata Mezey Katalinnak: „a forma, a struktúra, a faktúra sokkal jobban vonzott, mint azok a tartalmak, amelyek költészeté válhatnak” (idézi: Nagy L. 2003: 278).

varázslásnak (Vadai István, F. Kovács Ferenc); Nagy L. János dallamát a Mágnás Miska operettkuplé-betétdalával hozza összefüggésbe (Nagy L. 2003: 171); míg Weöres pedig lakonikusan megjegyzi, hogy egy vásári kikiáltószöveg hatására írta (Ferencziné Acs 2008: 56–7).

Tanulmányomban olyan ösztönös kommunikációs-nyelvi jelenségekre utalok, amelyek jobbára ismeretlenül, öntudatlanul bennünk vannak, és amelyeket esetenként a játékból vagy tévedésből a felszínre hozunk. Három jelenségcsoportot vizsgálok Weöres költészetében: 1. az úgynevezett elemi (ősi) formákat; 2. az ezekből összeálló mintázatokat és a zenei szerkesztést; 3. a struktúrákban felbukkanó (megtalált) örömelvet.

1. „Nem változott a korszak...”. Elemi (ősi) formák

Weöres voltaképpen az antropológusok által korábban fölvetett „elemi nyelvi formákra” (másként, Jolles kifejezésével: az egyszerű formákra / Einfache Formen³) talál rá, illetve azokhoz megy vissza. Ilyen a hangutánzás (tágabb értelemben a kiejtészövelés), az ismétlés számos formája (alliteráció, ikerítés, szimmetria, ritmus). Az ismétlés roppant fontos nyelvalkotó-nyelvalakító jelenségét mások már alaposan körüljárták, itt csak annyit jelzek: mind az emberi nyelv, mind a gyermeki nyelv legalapvetőbb építőeleme, mozgatórugója. Ezért is merem „ősi-nek” nevezni. Nagy L. János is így látja: „A hangokkal, hangcsoportokkal való játék Weöres Sándor költészetében gyakori. Ezekkel a játékokkal a szerző eltünteti a határt a nyelvi szintek: a jelentés nélküli egységek és jelentéses egységek között” (Nagy L. 1998: 14). Az elemi, egyszerű formákban a hangok még közelebb voltak a jelentéshez.⁴ Ennek (túlzottan) nagy jelentőséget tulajdonítanak a hangmetafizikusok, de minden nyelvész elfogadja a hangutánzás különleges nyelvjel-státuszát. És a játék is, ebben az esetben is (nem csak a gyerekek és a felnőttek mindennapi tevékenységében) rendkívül komoly dolog: tanulás, próbahelyzet, valamint időstrukturáló (szórakozás, öröm) funkciójú.

Weöres költészetében a nyelvi jelek sajátos státusza, a hangutánzás központi kérdés. A hangutánzás fölfogható úgy is, mint nyelvkeletkezés, nyelvkeletkeztetés (nyelvteremtés), valamint úgy is, mint valamiféle „ősi reliktum” a mai nyelvben. A hangok „érteményét” kutató, hangmetaforatesztekkel kutató Fónagy Iván (1989) nyomán születtek Weöres *Hangcsoportok* című versei (WS 1981: 1/608):

Puha, forró hangok: Ange amban ulanojje / balanga janegol...

Gyors, gyöngyöző, vidám hangok: Vikulili hejriri sziggaga / mukofoki kupukájlili vikufuja...

Áradó, sugárzó hangok: Khúnái áfhászthái mengoh / álkén ovái láí!

Számos állat „nyelvét” utánozza, a legismertebb a *Macska-induló* (WS 1981: 3/395):

³ Vö. Balázs 2007: 170.

⁴ Hegel metaforája: a forma megfagyott tartalom (idézi: Nagy L. 1998: 56).

Kurrogj, kurrogj, kormos macska,
 cirregj, cirregj, cirmos macska (...)
 Jobbra át, balra át,
 agyon marjuk a kutyát,
 nyiáu-úu!

A hangutánzásához hasonló a kiejtésközeliségre (egyfajta sajátos költői hangutánzásra, jellemutánzásra), az (eleinte észrevétlen) variációs ismétlésre épülő *A szegény kis üdülőgondnok panasza*i című vers (WS 1981: 3/334–5), az első magyar sestina, szlengben megírva (Nagy L. 2003: 198).

A melós itt minálunk csak üdülő,
 gyühet, ha rendbe van a beutálló,
 elgyün két hétre, ha itt a csötörtök,
 én nem bánom, dógozóké az ország,
 nálunk már, kérem, fejlődött a kórszak,
 s akinek nem teccik, azt nem szeressük.

A vers címe Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panasza*i című baljós ünnepegyességű, resignált hangvételű ciklusára emlékeztet. Ám itt egy tipikus kisember komikusnak ható panaszkodását halljuk. A szomorúság szatírába megy át (a műfajt állítólag először – saját vallomása szerint – Weöres használata humoros forma gyanánt, vö. Kiss 1975).

Bányából, gyárból idefut az ország,
 furakodnak, löködnek, nem szeressük,
 de markukban lobog a beutálló,
 s annyi koffér, cucc, szajré, kész csötörtök,
 érezze jól magát minden üdülő,
 mert mit tehessek, ha ilyen a kórszak.

A második versszakban már föltűnnek a visszatérő (ismétlése) elemek: ugyanazok a rontott szavak a sorok végén: *ország, szeressük, beutálló, csötörtök, üdülő, kórszak*. Visszatérnek, de nem azonos sorrendben. Ez a reneszánsz sestina műfaja. A sestina hat strófából, a strófák hat sorból állnak, a verssorokat nem rímek, hanem a különféle sorrendben ismétlődő rím��ók tartják egyben.

Tudom én: hetfi, kedd, szerda, csötörtök,
 pétek, szombat, mind hajrá, hajt a kórszak,
 ezért köll a melósnak is üdülő,
 csak jobban megnézné a beutálló,
 kit küld, mert a huligánt nem szeressük,
 az gondolja, csakis övé az ország.

A panaszkodó kisember itt egy üdülőgondnok, (vice)házmester-ország tipikus figurája, kispolgár, de már a szocializmusban (hiszen a magatartásformák társadalmi változásokat vígan átélnek: „Bányából, gyárból idefut az ország”):

Mit parancsolgat, nincs már úri kórszak,
bóraivalót nem ad, nincs úri ország,
a lármát, handabandát nem szeressük,
pálinka-szerda, szerelem-csötörtök,
ha égből pottyant is a beutálló,
pihennék én is, nem csak az üdüllő.

A szótorzítások Weöres Sándor törekvése szerint egyfajta magyar cocney-t, Budapest-külvárosi nyelvjárást idéznek (utánoznak; vö. Kiss 1975): a magán- és más-salhangzónyúlást: *kórszak, ország, dógózó, üdüllő*; a suksüközést (a felszólító forma használatát kijelentő módban): *szeressük*; a szótorzítást: *csötörtök, beutálló*. Átlengi egyfajta a nyelvjárásiasság: *elgyün, gondolja, gyön*; megjelenik az új szlengszókészlet: *cucc, szajré*.

Balhézna és randáznak, nem szeressük,
végre itt a váltás nap, a csötörtök,
hát mint tatárjárás után az ország,
úgy lenyargalva az egész üdüllő,
új gruppa gyön, nem változott a kórszak,
megint sáskákat küld a beutálló.

A panaszkodás közhelyei: *lárma, handabanda, balhézna, randáznak, tatárjárás, lenyargalva, sáskák, diliház, idegeinken táncol az ország*.

Kérem, nekem sosem jut beutálló,
én nem lehetek két hétig üdüllő,
pedig rám férne az alvási kórszak,
majd diliházban, de azt nem szeressük,
az idegeinken táncol az ország
s gitározik, míg elvisz a csötörtök.

A sestina építőeleme a misztikus hatos szám. Hat strófa, hat sor, hat különböző sorrendben visszatérő rímszó. Talán ez az egyik formai titka vonzerejének. A másik pedig az, hogy korokon át aktuális. Igaz volt a szakszervezeti üdülőre, a rendszer-váltás kori „Zimmer Feri” (Tímár Péter filmje) világára és a mostani wellnesz-zökre is. Mondhatni: nem változott a „kórszak”!

A variációs ismétlés „iskolapéldája” a *Faiskola* (WS 1981: 3/441–2), amelyben a faiskola mintájára további (tréfás) szóösszetételeket alkot:

Rég úgy képzeltem a faiskolát,
hogy fatanárhoz jár sok fadiák.

És a továbbiakban: *fapadsor, fatízperc, fakolbász, fatej, fafiú, fafolyosó, fakislány, fatitok, fafiuhad, faest, fahold, „favan” és „favolt”*.

Az ismétlésre (és részben hangutánzásra) még sehol nem közölt egyéni példával is tudok szolgálni. Weöres Sándor *Táncdal* című versében találjuk (WS 1981: 1/607–8):

panyigai panyigai panyigai
ü panyigai ü (...)

kudora panyigai panyigai
kudora ü (...)

kotta kudora panyigai
kudora kotta ü (...)

ház panyigai kudora
ü kudora kotta ház (...)

Látható, hogy itt is különféle ismétlések (szó szerinti, megváltozott sorrend szerinti visszatérések) szerepelnek, és mindegyik versszakban ott az *ü*. Az értelmetlen vers foglalkoztatta a filológusokat. Kikutatták például, hogy volt Szombathelyen egy Panyigai nevű fuvaros (Nagy L. 2003: 140). Talán innen jön a név. De mi az az *ü*? Az *ü* valamiféle hangutánzás, indulathang, leginkább nyüsztítés. Egy személyes adalékkal tudom megvilágítani. Hat évvel idősebb bátyám (és barátja, Illyés Antal) például ezzel „szórakoztatott” („húzott”) gyermekkoromban (ez a sajátos kőbányai gyermekfolklór része): „Gézu, gyere be Gézu, Gézu megharap a kutya ú!”. Sokban hasonló Weöres verséhez. Van benne név (megszólítás) és egy nyomatékosító hangutánzó hang/indulathang (Weöresnél talán nyüsztítés, itt talán a kutya-vonyítás). Összefoglalva az mondható el az *ü*-ről és az *ú*-ról, hogy a gyermekfolklórból kimutatható ősi indulathang.

Weöres Sándor versei bizton rejtenek még sok nyelvi titkot. Az *Ünnep* című szonetttről kimutatták belső szerkezetének tökéletes magánhangzó-harmóniáját: 70 magas és 70 mély magánhangzót tartalmaz (WS 1981: 3/401; Nagy L. 2003: 162). Igaz, ebben a versben is szabályos visszatérések, ismétlések vannak, például 1. vsz. 1. sora: „a csillag-szárnyas éj” visszatér az 1. vsz. 3., a 4. vsz. 1. sorában, hasonlóan az „égen kereng”, „a nap világa kél” stb. sorok, és ez a visszatérés elősegíti a harmóniát.

További „elemi nyelvi formákra” most csak utalok. Ilyenek például a szóburjánkoztatások, amelyek *Az égő szótár* című versben (WS. 1981: 3/286–7) sok esetben „költői” (valós vagy még inkább költőien fikciós) gyökkeresést, gyöksorolást mutatnak: „mögötte megitta mellette mulatja mevetve / medve atva hitvi / ta te tü ti tö...”. A szavak hangzás-, hangoztatásközelségi vonzása (voltaképpen ikonicitása) rejtetten ott van a nyelvben, a mindennapi szövegekben és versekben is, Weöres ezt vizsgálja, a felszínre hozza.

Ősi, titokzatos (véletlen?) jelenségek a szavak, mondatok értelmes megfordításai (a palindromok). A *Szajkó* című tréfás (értelmetlen) szövege (WS 1981: 3/443)

kapcsán utal a megfordításokra: „’Indul a kutya s a tyúk aludni’ – az efféle szövegeknek rokona az én Szajkóm. De itt nem a zene, hanem a vers pattogása számít, a hangzásjáték, a szerkezet” (idézi: Nagy L. 2003: 187):

tanárikari karika
papiripari paripa

Mindez puszta költői és gyermeki játék is lehetne, a palindrom pedig „véltetlen”. Mindaddig, amíg nem figyelünk föl arra, hogy bizonyos megfordítások jelentésükben rendszerszerűséget, sajátosságot mutatnak: az alapszó jelentésének megfordítását (pl. *gát-tág*), ahogy arra például a Czuczor–Fogarasi-szótár bevezetőjében is utal: például *csev-eg* ~ *fecs-eg*, *hus-áng* ~ *suh-áng*, *zsug-orodik* ~ *guzs-orodik* stb. (CzF. 1862: 1/65).

Örkény István egypercesei „rímel” az *Összekevert újságcikkek* című írása, amely a kommunikációs sokkhatás következményeként előálló jelenséget, a napi hírek kontaminációját (keverését, vegyülését) mutatja: „Tegnap éjjel Keceszálláson a kiskorú F. Mihály, 16 éves és 75 méter mély, naponta tízszer annyi áramot szolgáltat Japánnak, mint akácvirágzaskor a méhek, ezért a bíróság enyhítő körülményként figyelembe véve, bajsztát pödörve gyönyörködött a fiatal szövölányokban...” (WS 1981: 3/288). A kontamináció is alapvető nyelvi működés. *A megmozdult szótár* (WS 1981: 2/253) című vers részben a kontaminációra, részben az egyberántásra, rövidítésre játszik rá: „csillag és rózsa násza / csilrőlagzsa / asztal felszekerényedő / asztrény / borjúból birka berugsz belőle / borjuh” stb.

Az elemi nyelvi formák keresését szolgálja a lehető és lehetetlen szóalkotások és a nyelvtani megoldások próbálgatása. Ennek egyik példája *Az áramlás szobra* című vers (WS 1981: 1/607):

nyugmozgás siethez indul sietben ablakik
feje istenek árnyékszéke vágat
árnyékvillámszék nyers tündérhús csepeg

A *nyugmozgás* lehetséges (nyelvújítási) szókeletkeztetés: vö. *nyugszék*. A *sietben* és a *siethez* nyelvtanilag nem lehetséges. Az *árnyékvillámszék* lehetséges, tréfás hangulatú (nyelvi játék gyanánt is működő) további szóösszetétel.

Az elemi formák között említeni kell a mindennapi és a népi költészet számos alapvető műfaját, az egyszerű rigmust, a népdalt, a sírverset, a csúfolót, a gúnyverset, a falusorolót, a táncreját vagy a korábban idézett nonszenszt stb. is. A népi beszédből fakadó „magas” költészetet a *Magyar etüdök* ciklusa reprezentálja. A legtöbb etüd Kodály-dallamra készült magyaros (ütemhangsúlyos) verselésben. Ferenczné Ács Ildikó (2008: 59) szerint: „a magyar nyelv technikai lehetőségeit bemutató versek. Nem fogalmi nyelven beszélnek, hanem zenei jelentést hordoznak”. Számomra pedig inkább a népi (mindennapi) beszélgetések, népdalok, alkalmi szövegek világát idézik. Néhány beszédes példa:

6

„Adjonisten szomszédasszony!
Hova megy a szomszédasszony?”
„Hát ide, aztán oda át,
kéne egy kis hogyhíjják.” (WS 1981: 2/68)

26

Sándor napján megszakad a tél,
József napján eltűnik a szél,
zsákban Benedek
hoz majd meleget,
nincs több fázás, boldog aki él. (WS 1981: 2/76)

90 Vásár IV

Van-e csizma eladó,
hóba-sárba mindig jó?
Van kis csizma eladó, szép varrás a szárán,
hogyha ilyet hordanék, bizony sose bánám. (WS 1981: 2/103)

113

„Itthon-e a gazda?”
„Nincs, nincs!”
Hát a gazdasszony?”
„Az sincs!”
„Mikor jön a gazda?”
„Holnapután kiskedden!”
„Mikor jön a gazdasszony?”
„Ebijesztő pénteken!” (WS 1981: 2/115)

A *Magyar etüdök* csodája természetesen az, hogy valahogy, valahol kizökkenti, „megemeli” a népi (mindennapi) beszédet, költészetet. Bizonyosságul, hogy ilyen szövegek ma is vannak, egy városi nyelvi párhuzamot mutatok be (mesteri paradoxon van benne):

„Szevasz, van nálatok terasz?”
„Szevasz, van egy, de az nem az.”⁵

Az elemi formák stilisztikai, retorikai (alakzattani) rendszerezését mesteri módon végzi Nagy L. János, például ilyen tematikus felosztásban: Ismétlések és ismétlésszerkezetek; Hangzások és értelmek; Fonalak áramában; A multimedialitás poétikájához; Verbális/grafikai poétika felé; Verbális/zenei együttesek; Tovább a médiumok testvériségében (Nagy L. 1998).

Összefoglalva: az elemi nyelvi formák között példának hoztam a többféle (nyelverteremtő, illetve ikonikus) hangutánzást, a kiejtésközeliséget, a gyökkeresést,

⁵ Saját városi folklórgyűjtés.

a megfordításokat, a lehetséges és lehetetlen nyelvi formákkal való költői játékot, a gyermekfolklórra, illetve általában a népköltészetre, a népi beszédre utaló költői próbákat. A továbblépést az elemi formákból szerveződő összetett mintázatok, a zenei szerkesztésmód jelenti.

2. „Jó, hogy vannak jambusok”. Elemi formákból szerveződő mintázatok és zenei szerkesztés

Egy vers természetesen komplex alakzat, a mintázat szót azért használom, mert többről van szó, mint alakzatokról. Ezt legjobban a zenei szerkesztés mutatja meg. A Weöres-versek egy része konkrét zenei alapon áll, elénekelhető. Más részükben is fölfedezhető a költő-zeneszerző (komponista), és a versek nem egyszerűen verbális kódként „olvashatók”, hanem úgy fogadhatók be, mint zene.⁶

Több Weöres-versről kiderítették már zenei (ritmikai) elődjét. Nevezetes példája ennek a mindenki által ismert, fülbemászó dallamú „Őszi éjjel / izzik a galagonya...” kezdetű vers (WS 1981: 1/420), valamint az „Árok parton / üszkös a fadereka...” kezdetű (WS 1981: 2/81) vers, hiszen mindkettő egy első világháborús katonanóta dallamát követi (Országúton hosszú a jegenyesor...), ahogy azt Nagy L. János (2003: 170) metrikai-ritmikai képlettel is példásan kimutatta. A *Magyar etüdök* ciklusba tartozó versek mintegy kétharmada (Weöres által megjelölve) dallamra (ad notam) íródott (Ferencziné Ács 2008: 60), de előszeretettel zenésítették meg mások is őket, például: (4) „Fut, robog a kicsi kocsi...” (Kaláka, 1977), (36) „Tekereg a szél...” (Sebő Ferenc) stb.

Oka lehet annak, hogy a versformák között a daktilust tartalmazók a memóriánkban sokkal erőteljesebben, „mélyebben” és könnyebben rögzülnek. A szó görög eredetije konkrétumra, az ujj ízületeire utal. Vagyis konkrét, szemléleti háttere van a daktilusnak. Memoriális élményét talán a daktilusban benne lévő „felpörgés” okozza. A daktilus (névének hangzásában is benne lévő: hosszú – rövid – rövid / – U U, régi magyar neve: lengedi) tartja fenn könnyen Petőfi Sándor *Szeptember végén* („Még nyílnak a völgyben a kerti virágok...”), József Attila *Hexaméterek* című versét („Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogerész már...”).⁷ A daktilusos építkezés Weöresnél is megfigyelhető, például a „Széjjel az erdő...” kezdetű versében (*Rongyszőnyeg* II. 25. WS 1981: 3/310, a vers elemzését lásd: Nagy L. 2003: 114):

Széjjel az erdő szélesség,	- U U - - - - -
arra keringnek a méhecskék,	- U U - U U - - -
Nyáron a kertem nyájasság,	- U U - - - - -
benne szaladnak a kismacskák.	- U U - U U - - -

⁶ Hajdú András zeneszerző így magyarázza Weöres költészetének zeneiségét: „lényege: a magyaros és a mértékes elv zenei alapon történő egyesítése. [...] meglévő elemek sajátos szintézise, s gyökerei az eddig használatos versrendszerekben csakúgy, mint népzeneikben (s legközelebb talán gyermekdalainkban, kiolvasóinkban) fellelhetők” (Domokos Mátyás [szerk.] nyomán idézi Nagy L. 2003: 106).

⁷ Nem véletlen, sokat üzen a formáról József Attila ezen sora is: „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / beléfogóznom. – Jární gyermek így tanul” (*Szürkület*).

Tökéletes szabályosságot, szimmetriát mutat az időmértékes ábrázolás. Ezt a daktilusos kezdetű szabályos verset az ismétlődés és az ellentét sokfélesége, többszintűsége fogja össze: a rímek és a fordított (ferde) rímek, palatális-veláris (magas-mély) szembenállások. Nagy L. János (2003: 114) így elemzi: „minden egyes sor eleje ritmikailag azonos daktilus, de a folytatás kétféle: a *-ság/-ség* főnévképzős, hangzásukban ellentétes főnevek páratlan sorai csupa hosszú szótaggal folytatódnak, a kicsinyítőképzős (ugyancsak magas-mély hangrendi ellentétes) sorok pedig újabb daktilust és mollosszust⁸ hoznak. A rímek páros rímek, ellentétben a ritmikával, hangzásuk pedig hangrendben megfelel a rímelésnek. A hangzásban a páratlan sorokban alliteráció erősíti a hangrendi magas-mély zengést, a párosakban pedig kereszteződő hangrendi ellentétek csengését olvassuk: *arra – keringnek / benne – szaladnak*. Ilyen módon a párhuzamos szerkesztés uralja a négy sort (szintaktikailag és palatális-veláris hangzásban, rímekben), a ritmika pedig finoman árnyalja.” Valóban olyan, mint egy apró részletekben, több hangszerre komponált zenemű. Szerkezetileg talán így ábrázolhatnánk:

párhuzamok, rímek:
szélesség // méhecskék
nyájasság // kismacsák

párhuzamok, fordított rímek:
szélesség >< nyájasság; széjjel >< nyáron
méhecskék >< kismacsák; arra >< benne

A zeneiség, a zenei anyanyelv ősi, mint a verbális. A verbális anyanyelvben csökkent módon jelen vannak még a zeneiség kellékei, ezért nevezzük őket „az élőszó zenei eszközeinek”. Ám a költészet, a választékos, szép beszéd, különösen a „dallamos” beszéd és leginkább nyilvánvaló módon a költészet felmutatja az egykori, teljesebb zenei világot.

3. „Élvezetes struktúrák”. A struktúrákban felbukkanó (megtalált) örömelv
Bár minden alkotásra, különösen műalkotásra jellemző, Weöres verseinek túlnyomó részében föltűnő az „élvezetes struktúrák” (Fónagy 1990: 36) léte és hatása, és nyomukban az „örömelv” érvényesülése. A freudizmusból fakadó nézetet Miko (2000: 100) így foglalja össze – szép keretbe illesztve eddigi mondandókat: „az örömrész addig tart, amíg érezzük: az elveszített, hiányzózt találtuk meg, s amikor elhalványul a hiány, veszteség mozzanata, az örömrész is fakadni kezd. Az örömrész fokozása és fenntartása végett a hiány, a veszélyeztetettség érzetét is fokoznunk kell. Ilyen a lírai szerkezet stratégiája és taktikája is”. Azt már korábban fölvetették, hogy a forma tartalomkifejező, a pszichoanalitikusok tovább vitték azzal, hogy a struktúrák a jelentésen túl önmagukban is hordozzák az örömelvet, amely leginkább a feszítés-oldás fizikai képletével illusztrálható. A feszítés-oldás (másként: tenzió-detenzió) természeti és emberi (lelki) működés, alapelv. Az oldás (feloldódás) pedig örömet jelent. Visszatérve Mikóhoz (2000: 90): „a feszültség és oldódása az irodalmi szövegekben két alakban jelentkezik: a téma

⁸ Mollosszus: három hosszú szótagból álló időmérték: - - -.

szintjén mint a konfliktus és megoldása, az alakiség szintjén pedig mint a nyelv sajátos hangtani arculata és ritmikai megformáltsága (vers, versszak)”. Természetesen Weöres esetében is mindkettő fontos, de most az utóbbi a hangsúlyos. S ezt ő pontosan tudta, mert megfogalmazta. Az *Egybegyűjtött versek* bevezetőjében (címe: *Köszöntés*) a korábban, a már idézett *Harmadik nemzedék*ben megfogalmazott ars poeticáját fogalmazza újra: „Céлом nem a gyönyörködtetés [...] Más akarak: eleven áramot sugározni, melytől megrázkódik az ösztön, érzélem, ész, képzelet, szellem, az egész lény; ne csak az ember olvassa a verset, a vers is az embert. Átvilágítani és felrázni óhajtlak, hogy átrendezhesd magadat zárt, véges, egzisztenciális énekből nyitott, szociális, kozmikus, végtelen énné.” S itt a keleti filozófiák hatására belép a boldogság, az öröm kérdése is: „Amíg az emberek egymás nélkül és egymás ellen kívánnak örülni, számtalan lemondásra és öncsonkításra kényszerülnek; de mihelyt egymásban sokszorozzák örömeiket, nincs több okuk aszkézisre, mint a boldog szeretőknek” (WS 1981: 1/7–8).

A világ egy része a beatkorszak óta szinte vallásos áhítattal fordul a „Kelet” világa, filozófiája felé. Weöres Sándor – ugyan járt Keleten, pontosabban: Kínában –, de elsősorban a keleti kultúrák költészetének ismerete, valamint a magyar nyelvben rejlő törvényszerűségek nyomán jutott el a mindennapiságunkat meghaladó emberi boldogság, cél, értelem megértéséig, érzékeltetéséig.

Weöres jelentősége

Weöres Sándor költészetében valami olyasmire volt képes, mint amire leginkább Ady Endre vagy a zenében Bartók Béla és Kodály Zoltán. A hagyományt és a modernséget felszabadító, korszerű módon ötvözték. A programot – ugyancsak a „harmadik nemzedék” áramában – Györffy István néprajzkutató *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című tanulmányában így foglalja össze: a néphagyományok feltárása és beépítése a modern nemzeti műveltségbe. „A néphagyomány nagy nemzetfenntartó erején kívül szükségünk van a magasfokú nyugati művelődés minden vívmányára. A néphagyománynak emellett azt a szerepet szánjuk, hogy minden vonalon alapjául szolgáljon a magasabbrendű művelődésnek” (Györffy 1939: 10). Weöres a költészetben valósította ezt meg, és oly módon, hogy a magyar nyelv, dallam, ritmus alapformái föléledtek, közkinccsé, a nemzeti művelődés élő egységeivé váltak. Ha a nyelvtudomány felől közelítünk, akkor a nyelvi lehetőségek kibontása-kibontakoztatása ragad meg, ha az antropológiai nyelvészet felől, akkor a nyelvi „mélyrétegek” feltárása, ha a pszichológia felől, akkor a játék mozzanata, ha a stilsztika felől, akkor a kifejezésbeli gazdagság, ha a néprajztudomány-folklorisztika felől, akkor a folklorizmus-neofolklorizmus csodája, ha az irodalomtörténet felől, akkor az ősi, primitív és avantgárd egybejátszása, ha az irodalomelmélet felől, akkor azt mondhatom: íme a valódi, értelmes posztmodern.

Weöres Sándor törekvése, módszere azonban nem ragadható meg ilyen egyszerű kategóriákkal. Ráadásul beleilleszkedik az úgynevezett „szerves” (hagyományokon alapuló, azokból építkező) kultúra több területén való kezdeményezésekbe: a népművészetben, a zenében, a táncban, a sokféle, az élet minden területét átfogó népi tudás föllevenítésében, s úgy vélem, hogy lehet üzenete egy úgynevezett „szerves nyelvészet” számára is, amely – a már említett Czuczor–Fogarasi

megszakadt program nyomán – a magyar nyelv szemléletére (alapformáira, építő-eljárásaira) helyezi a hangsúlyt.

S az is biztos, amit Károlyi Amy mondott: „Generációk beszélnek rosszabbul nélküle” (idézi: Nagy L. 2003: 137). Azzal zárom gondolataimat, hogy Weöres világába most csak legföljebb egy kis (vak)ablakon tudunk betekinteni, és hogy a Weöres-filológia még évszázadokig kutakodhat ebben a kincsesbányában, mert az élő magyar nyelv „mélységes mély” múltba vezethet bennünket (olykor a valódi költő kalauzolásával).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. BDF, Szombathely–Inter Kht., Budapest.
- CzF = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Első kötet. Emich Gusztáv, Pest.
- Ferencziné Ács Ildikó 2008. Weöres és a gyermekköltészet. *A Vörös Postakocsi*, 50–68.
- Fónagy Iván 1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Györffy István 1939. *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Második kiadás. Magyar táj- és népismeret könyvtára, Budapest.
- Kiss Károly 1975. Keresztül-kasul a költészetben. Beszélgetés Weöres Sándorral. *Magyar Nemzet*, 1975. október 5.
- Miko, Frantisek 2000. *Az epikától a líráig. Az irodalmi mű stilisztikai vázlata*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely.
- Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WS = Weöres Sándor 1981. *Egybegyűjtött írások*. Negyedik, bővített kiadás. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár
ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Balázs, Géza

“The burning lexicon” – Discovering elementary forms

This paper discusses three prominent aspects of Sándor Weöres’ poetry: (1) what can be called elementary (ancient) forms (onomatopoeia, palindrome, quest for roots, repetition, searching for possible vs. impossible forms), (2) the patterns that emerge from these, with special regard to musical construction (e.g. folk poetry, melodies by Zoltán Kodály), and (3) the “principle of joy” found in linguistic constructions. The paper also commemorates the poet’s centenary.

Keywords: elementary (ancient) linguistic forms, onomatopoeia, language games, repetition and variation, possible and impossible linguistic forms, musical construction, the “principle of joy” in linguistic constructions

Az *el*- igekötős igék jelentései Nyitragerencsér nyelvjárásában¹

A kognitív szemantika, a nyelvi egységek jelentésének kutatásában és leírásában érdekelt tudományág számára a sztenderd vagy dialektológiai fogalommal élve: a köznyelvi szövegeken kívül megkerülhetetlen a nyelvjárási szövegek elemzése, kutatása is. Számos nyelvész sürgeti a nyelvjárások ezen új szempontú, mélyreható vizsgálatát, mivel a dialektusok a legrégebben és a legnagyobb mértékben konvencionált szemantikai és morfofonológiai rétegeken alapulnak ma is, illetőleg a tágabb vizsgálat alapjául a népi kategorizáció elvei és sémái szolgálnak (Tolcsvai Nagy 2011a: 266–7). Habár a nemzetközi irodalomban már szép számban jelent meg publikáció a nyelvjáráskutatás kognitív szempontú elemzésével kapcsolatban (Kristiansen–René 2008, Geeraerts–Speelman 2010, Nilsson 2001, Szelid–Geeraerts 2008 stb.), a magyar nyelvterületen még alig akad ilyen jellegű értekezés. Kivételt képez Iglai Edit *Kognitív nyelvészet és dialektológia* című tanulmánya, amelyben az északkeleti nyelvjárástípusba tartozó 18 település tájszavai körében végzett kognitív szemantikai és szociolingvisztikai vizsgálgóds eredményeit mutatja be (Iglai 2012).

A következőkben ismertetett tanulmány Nyitragerencsér *el* igekötős igéi körében végzett kognitív jelentéstani vizsgálat eredményeit közli. Tekintettel arra, hogy a jelentés fogalmi struktúrák rendszereként a holizmus, a prototípuselv és a kognitív tartományokban való profilálás segítségével írható le (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 32), a prototípuselv alapján taglalom az *el* igekötős igék jelentését, ugyanis az elv a jelentéshálózat feltérképezésére, a jelentésbeli különbségek és egyezések, valamint a poliszémia kialakulásának a leírására alkalmazható. Mindezek értelmében a dolgozat célja a nyelvjárásban realizálódó *el* igekötős igék szemantikai szerkezetének a leírása, valamint az *el* igekötő jelentéskiterjesztésének feltárása: hogyan lesz az *el* igekötő elsődleges, irányjelölő funkciójából aspektusjelentés. Mivel a nyelvjárás nagyon gyakran – az eltérő valóságérzékelés, a saját tapasztalatok, ismeretek leképezésének a következtében – eltérő szövegségeket, úgynevezett tájszavakat használ az egyes fogalmak megnevezésére, így várhatóan az igekötős igék körében is lesz különbség a sztenderdhez képest. A vizsgálat korpuszát Sima Ferenc dialektológus által gyűjtött, kontextusban szereplő tájszavak képezik. Az igekötős ige jelentésszerkezetének felvázolása a Langacker-féle elméletre és módszertanra épül, amely az igekötős igét kompozitumszerkezetként értelmezi (Langacker 1987).

¹ A kutatást a Collegium Talentum tehetséggondozó program is támogatta. Ezúton szeretném megköszönni Tolcsvai Nagy Gábornak minden részletre kiterjedő segítségét és szakmai tanácsát.

1. Módszertani alapozás

Nyitragerencsér tájszavait Sima Ferenc a tervei közt szereplő Nyitra-vidéki tájszótár elkészítéséhez gyűjtötte és jegyezte fel, de a kiadás betegsége miatt nem valósulhatott meg (Sándor 2007: 354). Mivel nem végzek változásvizsgálatot, az 1940-től 1995-ig tartó gyűjtésből származó *el* igeikötős igék adatbázisa képezi a kutatásom alapját. Az *el* igeikötős igék a tájszóanyagban 87 esetben szerepelnek. Maga a korpusz eleget tesz a funkcionális nyelvészet által meghatározott szempontoknak, alapkövetelményeknek (l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 33). Tekintettel arra, hogy a nyelvi elemek a kognitív szemantika elvei alapján közvetlen támogató mátrixukban, fogalmi közegükben értelmezhetők (Tolcsvai Nagy 2005: 28–9), megjegyzendő, hogy némely esetben az adatok értelmezhetetlenek voltak, a példamondatok alapján nem sikerült meghatározni a jelentést. Ez indokolja azt, hogy az elemzés során nem foglalkoztam a következő alakokkal: *eldob*, *elfér*, *elgyengül*, *elhagy*, *elhajít*, *elkel*, *elrendel*.

Az igeikötők csoportosítását a prototípuselv szerinti kategorizáció segítségével végzem el, ezért hasznos a középponti példány meghatározása, amely a tájszóanyagban leggyakrabban szereplő *elme*gy igeikötős ige (a nyelvi egység összetevőinek elsődleges jelentéséből, jellegzetes tulajdonságaiból adódóan is, hiszen az *el* igeikötő elsődlegesen térben elfelé irányulást, a *me*gy ige szándékos térbeli előrehaladást fejez ki). A csoportok és a kategóriák a prototipikus jelentéstől való fokozatos távolodás következtében alakulnak ki. Az első csoportba a térbeli irányultsággal rendelkező igeikötős igék tartoznak, a másodikban az irányjelentéssel bíró, de térjelentést szemantikai szerkezetükben nem tartalmazó igeikötős igék találhatóak, a harmadik csoportban pedig a tér- és irányjelentés nélküli igeikötős igék vannak. Az *el* igeikötővel rendelkező igék körében (az *elme*gy igét is beleértve) az irányjelölő (távolodást kifejező) funkció az elsődleges (Szilágyi N. 1996: 17, D. Mátai 2003: 411–3), ezért elsőként a valamilyen térbeli irányultságot kifejező igeikötős igéket elemeztem, kategorizáltam. A másik két csoportnál az igeikötő által jelölt fizikai térviszony fokozatos deszemantizálódása és absztrahálódása figyelhető meg (a centrum-periféria séma alapján), így további kategóriák és alkategóriák körvonalazhatók (fenntartva, hogy a körvonalak nem minden esetben határozottak, és egymást átfedhetik).

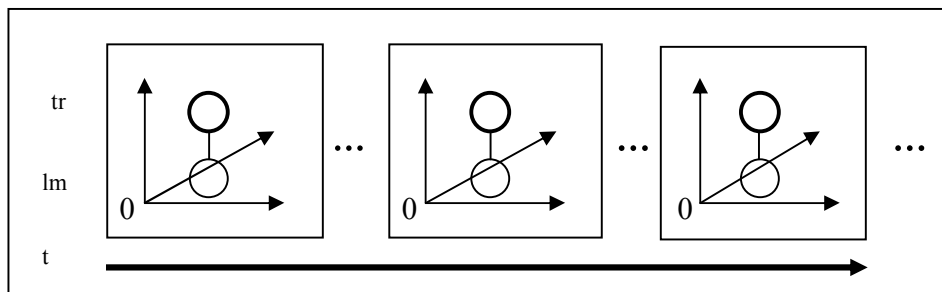
2. A prototipikus *elme*gy igeikötős ige jelentésszerkezete

A prototipikus *elme*gy igeikötős ige kompozitumszerkezet, ezért külön-külön, azután együtt taglalom a két nyelvi egység jelentését Tolcsvai Nagy (2005: 28–34) alapján. A *me*gy ige, amely elsődleges jelentésében szándékolt térbeli előrehaladást jelent, a következőképpen jellemezhető:

- a) a folyamat időbeli profillal, szekvenciális letapogatással rendelkezik, imperfektív (időben körülhatárolatlan), időbeli korlátozás nélkül;
- b) a megismerő tartomány a fizikai tér;
- c) a trajektor valamely létező, a 3D-s térben a mozgás képességével rendelkezik;

- d) a landmark specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D-s fizikai kontinuumban;
- e) a cselekvő (trajektor) – vagyis az elsődleges figura –, amely az ige jelentésszerkezetében szerepel, saját akaratból és energiaforrásból végez helyváltoztató mozgást (prototipikusan emberi lényről van szó).

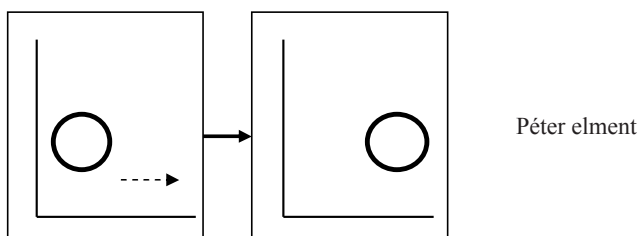
Orientált fizikai tér

1. ábra. A megy sematikus ábrája (Tolcsvai Nagy 2005: 32)

Az ábra a pillanatnyi állapotok sorozatából csak néhányat szemléltet. A *megy* ige összegezve imperfektív, térbeli és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le (Tolcsvai Nagy 2005: 31–3).

Az igekötők legrégebbi funkciójaként a cselekvés irányának megjelölését tartjuk: legfontosabb szemantikai szerepe, hogy a nyelvi világ térstruktúrájában való elmozdulásokat megjelenítse, explicitté tegye (Szilágyi N. 1996: 17). Ebből következik, hogy elsődlegesen valamilyen térviszonyt jelöl, két fizikai tárgy térbeli relációját, ahol az egyik – az elsődleges figura – a figyelem előterében áll (trajektor), a másik – a másodlagos figura (landmark) – pedig ehhez viszonyul (Tolcsvai Nagy 2010: 70). Értelemszerűen az *el* igekötő elsődlegesen szintén térbeli irányultságot fejez ki. Az igekötő trajektora (valamilyen entitás) egy forrás-cél ösvényen halad végig. Jelentése röviden így adható meg: a 3D-s térben az entitás (elsődleges figura) távolodik, távolodva halad egy helytől (másodlagos figurától). Ezt az alábbi sematikus jelentésábrára szemlélteti:

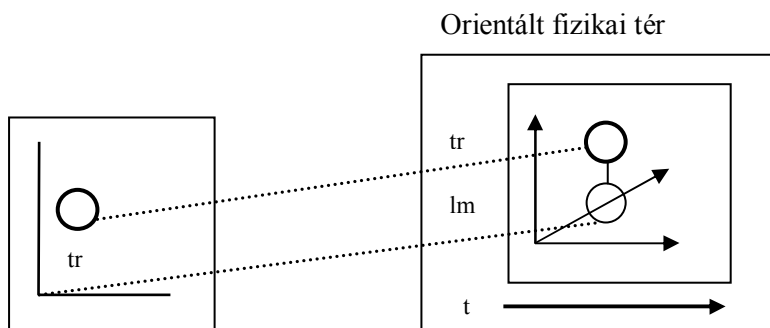
2. ábra. Az *el* igekötő ábrázolása a Langacker-féle jelentésstanban (Tolcsvai Nagy 2010: 70–1)

Megjegyzendő, hogy a teret az emberi test perspektívájából érzékeljük, tehát a térjelentés itt közvetlen tapasztalaton alapul (Tolcsvai Nagy 2011b: 232). Az esemény térbeli helyét a résztvevők elhelyezkedése alapján adhatjuk meg, viszont mindig egy aktuális beszélő nézőpontjából látjuk, tapasztaljuk a dolgokat, a figyelmünket ő irányítja.

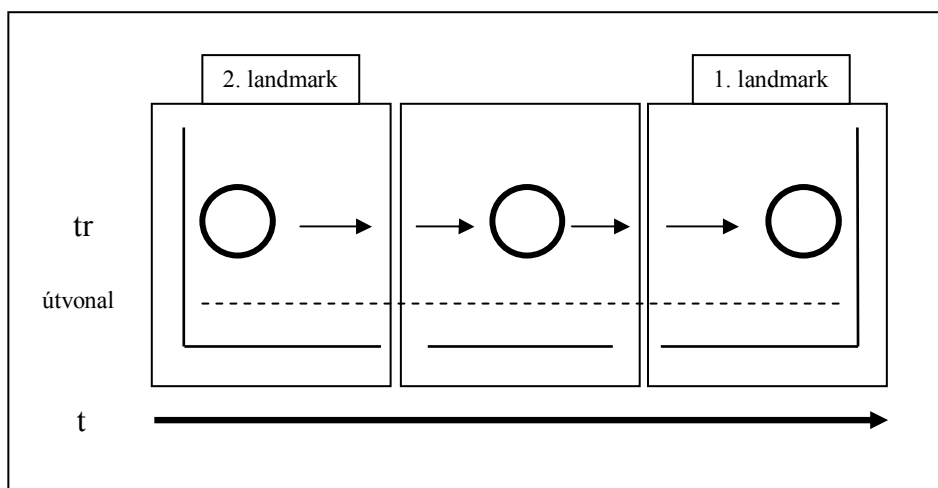
A prototipikus *elmegy* igekötős ige jelentésszerkezete három sematikus figura temporális viszonyaként írható le. A résztvevők sematikus – alszerkezetként – megjelennek az ige jelentésszerkezetében: *elmegy* VALAKI, VALAHOVÁ, VALAHONNAN.

A térbeli mozgás végrehajtója – VALAKI – az elsődleges figura, a **trajektor** (az ábrán a vastag karika jelöli), amely prototipikusan olyan cselekvő emberi lény, aki saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes. Az *el* igekötő trajektora (a forrás-cél ösvényen haladó valamely entitás) megfeleltethető a *megy* ige trajektorával (mozgás képességével rendelkezik valamely 3D-s térben). Ezt követően a VALAHOVÁ információ aktiválódik az elmében, ezért ez a másodlagos figura, vagyis az **1. landmark** lesz az igekötős ige következő sematikus jelentése. Mivel a „megérkezés” helyét jelöli, végpontnak is nevezhető. A másodlagos figura egy fizikai térben (amely ez esetben prototipikusan sík felületű) körülhatárolt vagy körülhatárolatlan helyet jelöl, csakúgy, mint a harmadik figura, a **2. landmark**: VALAHONNAN. A 2. landmarkot kezdőpontnak jelöljük, mivel azonban tapasztalati alapon számos ismeretet az emberi testhez viszonyítunk (a mondatban a saját vagy egy beszélő nézőpontjából látjuk és láttatjuk a dolgokat), ezért a kezdőpont a kontextusban gyakran nem neveződik meg.

Az *el* igekötő 2. landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában a forrás) megfelel a *megy* ige landmarkjának (specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió 3D-s fizikai kontinuumban). A megfelelésnek műveleti jellege van, a két trajektor és a két landmark egymást kölcsönösen kidolgozza: a jelentésszerkezetek valamelyest megváltoznak, még ha lényegi jellemzőiket meg is tartják. A *megy* ige (sematikus) trajektora (mozgás képességével rendelkezik 3D-s térben) kidolgozottabb, mint az igekötőé (valamely entitás), ellenben a landmarkok esetében az *el* igekötő landmarkja lesz specifikusabb az ige landmarkjával szemben, így a kidolgozás az igekötőre hárul. Az alábbi ábrák szemléltetik a műveletet (Tolcsvai Nagy 2005: 32 nyomán):

3. ábra. Az *elmegy* kognitív ábrája a Langacker-féle jelentésstanban

4. ábra. Az elmegy ige sematikus jelentésábrája

A második landmark valamelyik térbeli kezdőpontot, az első pedig valamelyik térbeli végpontot reprezentál egy háromdimenziós térben.

A két jelentésszerkezet közötti megfelelések és részleges kidolgozások az idő- és a térleképezésben jelentésmódosulásokat eredményeznek: az imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt leképező *megy* ige az igekötő landmarkja által befejezetté válik, mivel elhagyja a kezdőpontot (a forrást, a 2. landmarkot). A folyamat, amelyet az ige jelentésszerkezete tartalmaz, időben történik, a résztvevők viszonya temporális. A három ikon az időbeli folyamat különböző (az ábrán csupán lényeges) fázisait szemlélteti, mivel a folyamat nem más, mint pillanatnyi állapotok egymásra következésének a sorozata, ahol a résztvevők viszonya a folyamat befejezéséig állandóan változik. Az elsődleges figura, a trajektor egy bizonyos horizontális irányú útvonalon halad végig a kezdőponttól a végpontig, hogy elérje a célját.

Az eseményszerkezet a következő: az elsődleges figura felegyenesedett testhelyzetben, arccal előre, járó mozgást végezve elhagyja a kezdőpontot (2. landmark), és átlagos járási sebességű mozgással az 1. landmark által reprezentált végpontba jut.

Az igekötők többsége elsődlegesen valamilyen atemporális térbeli viszonyt (útvonalon való haladást), az igék pedig imperfektív, térbeli és időbeli temporális viszonyt képeznek le. Azáltal, hogy a két trajektor és a két landmark egymást kölcsönösen „kidolgozza”, az igekötő az igét befejezett aspektusúvá teszi. Az *elmegy* ige által reprezentált cselekvés a végpontba való jutáskor befejeződik időben is: a trajektor eléri célját, tehát az ösvény térbeli és időbeli végpontot kap. Gyakorlatilag az igét az igekötő teszi befejezett aspektusúvá, és az idővonatkozás nélküli igekötő összegző letapogatás jellegű időjelentéssel egészül ki (l. Langacker 1987). A kompozitumszerkezet ebben az esetben egy négydimenziós tér-idő kontinuumot képez le (Tolcsvai Nagy 2005: 33).

3. Az *el* igekötős igék kategorizálása

Az *el* igekötős igék csoportosításakor a családi hasonlóság elve alapján (Eysenck–Keane 1997: 283, Tolcsvai Nagy 2010: 28) a térbeli irányultság a kategóriák szervező egysége. Az egyes csoportokba sorolt igék között előrejelezhetően valamilyen szempontból nagyok lehetnek az eltérések, és ezek a különbségek annál nagyobbak, minél távolabb állnak a prototipikus *elme*gy igétől.

Az alábbiakban először az **irányjelölő igekötős igék** csoportjának kategorizálását végzem el: az első kategória tartalmazza azokat, amelyek valamilyen horizontális egyirányú folyamatot képeznek le, a második kategóriában szintén lineáris, de vertikális iránnyal rendelkező igekötős igék kaptak helyet, a harmadikban pedig azon igekötős igék szerepelnek, amelyek több irányba hatnak: jelentésük nagyjából megfeleltethető a *szét* igekötő jelentésével.

Az aspektualitás kérdéseire is kitérek; vázlatosan leírom a grammatikalizációs folyamatot: hogyan lesz az elsődleges határozószói jelentésből (térjelentés) a tér fokozatos háttérbe szorulásával, majd eltűnésével **befejezett-** vagy **folyamatosaspektus**-funkció. Először az irányjelölő igekötős igék körében, majd pedig a teljes igekészletben vizsgálom a folyamatot. A valamilyen térbeli irányultsággal rendelkező igekötős igék alkotják az első nagy csoportot, az irányjelölést még igen, de térbeli útvonalon való haladást jelentésszerkezetükben nem tartalmazó igék alkotják a másodikat, a harmadik csoportban pedig a tér- és irányjelentés nélküli igekötős igék találhatók.

Az értelmezés megkönnyítésére a leírásban a tájszavak köznyelvi megfelelőjét tüntetem fel, és megadom az aktuális jelentésüket is (ahol szükséges, körülírással); a nyelvjárási alakváltozatok a példamondatokban szerepelnek. A példamondatokban a dőlt vonal (/) között szereplő szavak vagy mondatok magyarázatképpen, a kontextus mind pontosabb megértésének a megkönnyítésére szerepelnek, ezeket maga a lejegyző, Sima Ferenc iktatta be. A Ø jel pedig (a köznyelvhez viszonyítva) valamilyen hiányt jelöl (pl. a mondatban nem szerepel határozatlan névelő). Azokkal a példamondatokkal, amelyek nem elsődleges jelentésben tüntetik fel a felsorolt igéket, nem foglalkozom.

A) Irányt jelölő igekötős igék

Az első csoportba tartoznak azok az igekötős igék, amelyeknek jelentésszerkezete egy fizikai térben leképezik a forrás-ösvény-cél sémát. A séma összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat) (Tolcsvai Nagy 2010: 42). A példamondatok alapján a prototipikustól a periférikusig haladva valamilyen irányt kifejező igekötős igék a következők:

1. kategória:

- a) *elme*gy, *elszalad*, *elvetődik* 'véletlenszerűen elkerül valakihez', *elindul*, *elbrindul* 'valami távolabbi helyre pattan';

- b) *elvisz, elkísér, elkísért, elvezet, elbújtat, elküld* (valakit valahová), *elbrindít* 'elpattint, hirtelen mozdulattal eldob', *elrak, eldug, elkerül*;
 c) *eljön, ellop, elvesz, elhoz, elhív*.

2. kategória: *elesik, eltípor, eltemet, elültet*.

3. kategória: *elfakad, elhíntezkedik* 'szétszóródik', *elrepszott, eltör, elvág, elvagdál, elválaszt*.

A legnagyobb számban az *elmegy* igekötős igére található adat: összesen 35, ebből elsődleges jelentésben az ige 26 példamondatban szerepel. Utána következnek az *eljön, elvisz* igék, 11-11 példamondattal.

1. kategória. A kategóriában olyan igekötős igék szerepelnek, amelyek egyirányú horizontális folyamatot képeznek le, és mivel a forrás-ösvény-cél sémának van idővonatkozása, a térbeli végpont elérésekor az esemény időben is befejeződik. Így általánosságban elmondható, hogy ezeknél az igéknél a térbeliség és az aspektualitás (perfektív funkció) azonos funkcióval bír.

1.1. alkategória. Az *elmegy* ige köré szervezhetjük az első alkategóriát: *elmegy, elszalad, elvetődik* 'véletlenszerűen elkerül valakihez', *elindul, elbrindul* 'valami távolabbi helyre pattan'. Összefoglalva az alkategóriához tartozó szavak mindegyikére érvényes, hogy:

- jelentésszerkezetükben három résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki;
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll.

Az utolsó két pont nem vonatkozik az *elbrindul* igére. A legfontosabb résztvevők, amelyeket az igék kidolgoznak: a trajektor (elsődleges figura: VALAKI), az első landmark (VALAHOVA) és a második landmark (VALAHONNAN).

Az *elmegy* igének csupán az elsődleges, prototipikus jelentését veszem, amelyet feljebb részletesen taglaltam. Mivel nagy számban szerepeltek a vizsgált szó-készletben, végpontok alapján rendeztem el őket. A következő példamondatokban szerepel ebben a jelentésben:

- a) Trajektor szerepel a mondatban, a landmark nem konkretizálódik:
Ēmėgyėk. 'Elmegyek'. *Hāt mingyā ēmėk – vān eszėmbe!* 'Hát mindjárt elmegyek – van eszemben!'. *Hā ēmėgy*. 'Ha elmész'. *āmėgy?* 'Elmész?'. *Elmėn*. 'Elmegy'. *ø gyerėkėk ēmėntek?* 'A gyerekek elmentek?'. *Ojā sukkombā /suttyombā/ ēmėntek*. 'Úgy suttyomban elmentek'. *Ilā nene ēmėn*. 'Ila néni elmegy'. *Mā ēmėnt*. 'Már elment.'. *Ō el is mėn, – ő fill – elmegy bizázt*. 'Ő el is megy, ő fél, elmegy bizony'. *Ággyā neki hús koronāt, osztėnn ēmėhet -:- szālātý fő, mėntė!* 'Adjál neki hús koronát, aztán elmehet – szaladj fel, menj te!'

- b) A landmark meghatározott, konkrét személy:
Gyűsz? /motorbiciklin/ á – vār, māj fölüllok, ēmēk veled! 'Jösz? /motorbiciklin/ a, várj, majd felülök, elmegyek veled!'
- c) A végpont, a landmark pontosan meghatározható, körülhatárolt fizikai tér:
Elmēgyēk heftōnn ā palotārē, ā szúdrē. 'Elmegyek hétfőn a palotába, a bíróságra'. Ēmēgyēk ā pāllāsrē érte?'Elmenjek a padlásra érte?' Tik ēmētēk ā tēmplombā, mink mēg ā mānyivā it fogunk innya-ēnni. 'Ti elmentek a templomba, mi meg a nagymamával itt fogunk inni-enni'. Ēmēt ā gróf udvārābā, ott ígēt ā vēlāg és ot lātā pāpot ā gróf felesīgivel. 'Elment a gróf udvarába, ott világosság volt – égett a világ/gyertya – és ott látta a papot a gróf feleségével'. Nēcšivātollyātok! /ne zajongjatok/ -:- inkābb ēmēk hāzā. 'Ne zajongjatok, inkább elmegyek haza'.
- d) A végpont (landmark) valamilyen személy, dolog vagy cselekvés által reprezentált fizikai körülhatárolt tér (a fizikai körülhatárolt teret mentálisan előhívjuk, de expliciten nincs kifejezve):
Ēm mēg ēmētēm hozzā mindēn esztendōnn -:- vivētem neki miko szívāt, miko csērēsnyēt. 'Én meg elmentem hozzá minden esztendőben – vittem neki mikor szívát, mikor cseresznyét'. Pāpnāk ā kutyājā utānnā ēmēt ā cigāny utānn. 'A pap kutyája utánna elment a cigány után'. Rēggē tellysz szāndīkom vót, hogy ēmēk gyūnni. 'Reggel teljes/valóban szándékom volt, hogy elmegyek győnni'. Ēmīty cigārētājē? -- mārkd bē /a pēntz a tenyeredbe/. 'Elmész cigarettáért? – markold be a pénzt a tenyeredbe'. És osztēn ēggy / elmēt ā pāpho szōgānyi. Á pāp ēkūtte itet szāntānyi. 'És aztán egy elment a paphoz szolgálni. A pap elküldte őt szántani'. Ēmēgyūnk csūszkānyi -:- sētīt vān, nem lēhecs csūszkānyi. 'Elmegyünk csúszkálni – sötét van, nem lehet csúszkálni'. Á pāp ēmēt misēznyi. 'A pap elment misézni'.
- e) A végpont képzeletbeli, 3D-s térben nem létezik:
Pokolbā ēmēhetēt. 'Pokolba elmehetett'.
- f) A végpont metaforikus vagy metonimikus:
Elmētūnk ōlīzšbe. 'Elmentünk disznóölésbe'. Osztānn ēmētēk törvīmbe. 'Aztán elmentek a törvénybe/bíróságra'.

Az *elszalad* ige intenzitása lényegesen nagyobb az *elmegy* igével szemben: ugyanannyi idő alatt a mozgó dolog nagyobb távolságot tesz meg. A jelentés eseményszerkezete így módosulhat: az elsődleges figura felegyenesedett testhelyzetben, arccal előre, futó mozgást végezve elhagyja a kezdőpontot (2. landmark), és átlagos járási sebességnél gyorsabb mozgással az 1. landmark által reprezentált végpontba jut. A következő kontextusban szerepel:

Ne piríd, me ēszālād. 'Ne pirítsd/bosszantsd, mert elszalad'. No mijāz, elszālātāk? 'Na mi az, elszaladtak?' Ēszālāt ēty kis' szālāmit is vēnni. 'Elszaladt/elfutott egy kevés szalámit is venni'.

A harmadik példamondat két szempontból is különbözik az első kettőtől. Az első kettőnél nincs megnevezve térbeli végpont, a beszélőtől való eltávolodáson van a hangsúly, míg a harmadik mondatban ez is kidolgozódik, elaborálódik. A leglényegesebb különbség pedig az, hogy a harmadik esetben az *elszalad* jelentése az *elmege* ige jelentésével azonos, eseményszerkezetük megegyező: nincs intenzitásbeli különbség az *elmege* alakhoz képest, helyettesíthető vele.

Az *elvetődik* jelentésszerkezete nagyon közel áll az *elmege* ige szemantikai szerkezetéhez (VALAKI, VALAHONNAN saját energiaforrásból VALAHOVA mege), ám az ige magába foglalja az esetlegességet, a véletlenszerűséget, illetőleg a szándéktalanságot: a háttérben metaforikus kiterjesztés áll. A jelentésszerkezet passzív személyből félaktívra vált személyt tartalmaz: a trajektorra ható külső erő (amely az eseményt indikálja) mellett fontos, hogy az elsődleges figura a térbeli végpontot saját energiaforrásából éri el (az erődinamikáról l. Talmy 2000).

Léhet, hogy nyáronn ēvetődök odá. 'Lehet, hogy nyáron elvetődök/elkerülök oda'.

Az *elindul* esetében az ige szemantikai szerkezete 1. landmarkként a VALAHONNAN résztvevőt tartalmazza a fentiekkel szemben (a 2. landmark lesz a VALAHOVA). A hangsúly a folyamat kezdetén, a távoldás megkezdésén van: időben egy pillanat alatt lezajló eseményt (térben az első pár méter megtételét) képezi le. Az eseményszerkezet így redukálódhat: az elsődleges figura felegyenesedett testhelyzetben, arccal előre, járó mozgást végezve elhagyja a kezdőpontot (2. landmark).

Léhetēt mā ugy estefelé, mikor elindótunk. 'Lehetett már úgy estefelé, amikor elindultunk'. /*Marasztaltak:/ Hāj rēggē vāty hājnóbā elindóhātnāk.* 'Haj reggel vagy hajnalban elindulhatnak'.

Az *elbrindul* ige némi kihágásokkal tartozhat az alkategóriához, mivel több szempontból is különbözik az igéktől: a trajektor (VALAMI) nem energiaforrás, valamilyen külső ráhatás következtében történik a mozgása (szenvedő tartalmat fejez ki); továbbá habár az ösvény, amelyet a páciens megtesz, mentálisan képződik le, a végpont kevésbé határozható meg; esetében szintén a VALAHONNAN résztvevő kerül a figyelmünk előterébe:

Ēbrindó /a fa/. 'Távoli helyre pattan'.

1.2. alkategória. A második alkategóriába az *elvisz*, *elkísér*, *elkísért* 'elkísér', *elvezet*, *elbújtat*, *elküld* (valakit valahová), *elbrindít* 'elpattint, hirtelen mozdulattal eldob', *elrak*, *eldug*, *elkerül* szavakat soroltam be. A felsorolt tranzitív igék közös jellemzői, hogy jelentésszerkezetükben sematikusán a következő résztvevőket tartalmazzák:

elvisz – VALAKI, VALAMIT (vagy VALAKIT), VALAHOVA, VALAHONNAN

Az elsődleges figura (trajektor: VALAKI) jelen esetben is cselekvő, erőforrás, de másra irányuló cselekvést hajt végre. A trajektor az ágens, a másodlagos figura (az 1. landmark) pedig páciens. Érvényes rájuk, hogy:

- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- jelentésszerkezetükben két fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor és az 1. landmark), ahol a trajektor energiaátvitelének köszönhető az 1. landmark helyváltoztató mozgása;
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig.

Az alkategórián belül további három kisebb alkategóriát határozok meg.

1.2.1. alkategória. Az alkategóriához tartozó igekötős igék esetében az ágens maga is helyváltoztató mozgást végez, egy térben és időben mozog a pácienssel, párhuzamosan. Három ige tartozik ide: *elvisz*, *elkísér(t)*, *elvezet*. Ezek akár átmenetet is képezhetnek az első (1.1.) és a második (1.2.) alkategória között. Az alapszerkezet (a trajektor és a két landmark) csupán egy tárggyal bővül, és a trajektor saját energiaforrásból, járó mozgást végezve éri el célját. Az első három ige esetében a kezdőpont és a végpont pontosan meghatározható, az ige jelentésszerkezete sematikusan tartalmazza őket.

elvisz

Ēvittem hāromszor à kórhāzba. 'Elvittem háromszor a kórházba'. *Gyuszikāt vidd ē, bātyā!* 'Gyuszikát vidd el, bátyám!'. *Létrāt, lepedőt à -:- hāt mé visznek el?* 'Létrát, lepedőt a – hát miért visznek el?'. *Lātod, biccēget, hogy elvitte.* 'Látod, bólogat, hogy elvitte'. „*Ēvitte ezēm és ezēm*” /idézi vkinek a panaszát/. 'Elvitte ez és ez'. *Csitāri hodikor elvisző tāncónyi?* 'A csitári búcsúkor elviszel táncolni?'. *Őncse odā ki, à szél ēviszi.* 'Öntse oda ki, a szél elviszi'. *Ne fī mā, elvitte itet āz ördög.* 'Ne félj már, elvitte őt az ördög'. *Lātod, āsszony, itt āz ördög és elvisz, itt āz ördög és ēvisz-:- bebūj āz āgy ālā és el fog vinni -:- juj, embēr, juj, embēr, mā itt āz ördög.* 'Látod asszony/feleség, itt az ördög és elvisz, itt az ördög és elvisz – bebújik az ágy alá és el fog vinni – juj, ember/férfem már itt az ördög'.

elkísér(t)

Elkísírlek. 'Elkísérlek'. *Gyurko, ēkísirtő házā? /a fosztóból, késő éjjel/.* 'Gyurko, elkísérsz haza?'. *Mājd én elkísírtem.* 'Majd én elkísérem.' *Jó, hogy elkísírtetté.* 'Jó, hogy elkísértél'.

elvezet

Csāg gyerünk, /csāg gyerünk, mājd én ēvezetēm à lovākot, hogy többet mā nē igyā. 'Csak gyerünk, csak gyerünk, majd én elvezetem a lovakat, hogy többet már ne igyál'.

(Az *elkísér(t)* a korpuszban két külön címszóként van feltüntetve, de együtt taglalom, mivel nincs jelentésbeli különbség a két alakváltozat között.)

1.2.2. alkategória. Külön alkategóriához sorolhatóak az *elbrindít*, *elbújtat*, *elküld* igék. Ez esetben is az ágens energiaátvitelének köszönhető a páciens mozgása, de az ágens nem végez mozgást a cselekvést végző objektummal. Az *elbrindít* ('elpattint, hirtelen mozdulattal eldob') jelentésszerkezete nem tartalmaz végpontot, szemben az *elküld* és az *elbújtat* igékkel, ahol igen lényeges a térbeli végpont:

Ēbrindittyā /a fāt/. 'Elpattintja a fát'.

Az *elküld* a prototipikus *elmegy* igétől már jóval távolabb helyezkedik el. Szintén beszélhetünk ágensről, akinek hatására a páciens valamilyen cselekvést (ez esetben járó mozgást) végez, de a lineáris útvonal (amelyet a páciens majd megtesz) mentálisan képeződik le:

Elküttem fokhagymājé. 'Elküldtem fokhagymáért'. És osztēn ēggy elmēnt ā pāpho szógānyi. Á pāp ēkütte itet szāntānyi. 'És aztán egy elment a paphoz szolgálni. A pap elküdte őt szántani'.

Az *elbújtat* ige mintegy átmenetet képez az *elküld* és az *elvisz* lexémák között: jelentheti azt is, hogy az ágens valakivel együtt mozogva cselekszik, vagy csak „szóban”:

Elbújtatták /engem/. 'Elbújtattak engem'.

1.2.3. alkategória. Az utolsó alkategóriában szerepelnek az *elrak*, *eldug* igék, hiszen jelentésszerkezetük nem tartalmazza azt, hogy az ágens helyváltoztató (járó) mozgást végez. Az ágens egy része (leggyakrabban a karja) együtt mozog a tárggyal. Az útvonalat a páciens az ágens ezen „egy részével” együtt járja be, ahol a páciens, az elszenvedő mozg(atá)sának iránya vertikális irányba is megvalósulhat a horizontális irányon kívül (de horizontális irány mindig szerepel).

elrak

Öreg mānyināk ērākom ā gyunyājāt /a cókmókjāt rakja el/. 'Az öreg nagymamának elrakom a dolgait, cókmókját'.

eldug

Gyukjātok el ā āgybā. 'Dugjátok el az ágyba'.

Az *elkerül* ige mindhárom alkategória szélén (átfedésben) helyezkedik el. A szemantikai szerkezetében szereplő trajektor ugyan energiaforrás, aki önszántából cselekszik, és másodlagos résztvevőként a tárgyat (VALAKIT/VALAMIT) adhatjuk meg. A másodlagos figura a cselekvés oka: implicit (negatív) erőt tartalmazó entitás, és a trajektor az erő hatásának következtében cselekszik (járja be az ösvényt, ez

esetben mentálisan). A szemantikai szerkezet időbeli kezdő- és végpontja jóval hangsúlyosabb, mint a térbeli kiinduló- és végpont (az elemzett példamondat nem is tartalmazza a VALAHONNAN, VALAHOVA landmarkokat a jelentésszerkezetében):

/Az embernek olyan sorsa van,/ amit el nem kerülhet. 'Az embernek olyan sorsa van, amit el nem kerülhet'.

1.3. alkategória. Az első kategória harmadik alkategóriájához tartoznak az *eljön, ellop, elvesz, elhoz, elhív* igék. Az *eljön* igekötős ige szemantikai szerkezete csaknem teljesen megegyezik az *elmegy* jelentésbeli szerkezetével, az *elhoz* igekötős igéé pedig az *elvisz*-ével, az egyedüli különbség az, hogy folyamat térben ellentétes irányú: ebből kifolyólag már nagyobb a szemantikai különbség az ehhez az alkategóriához tartozó igékhez képest. Mivel azonban közös a közeledés, ebben a részben taglalom őket.

Míg az első két alkategória igéinél az *el* valamely (3D-s térben lévő) helytől, dologtól vagy tárgytól való távolodást fejez ki a beszélő szempontjából, addig ennél a kategóriánál éppen ellenkezőleg, közeledést jelentenek. Tulajdonképpen a két landmark, a kezdő- és a végpont cserélődik fel. A trajektor, az elsődleges figura (VALAKI) saját erőforrásból végzi a cselekvést. Az *eljön* kivételével mindegyik (*ellop, elvesz, elhoz, elhív*) tranzitív vonzatot tartalmaz, ezért itt is a tárgy lesz a másodlagos figura, a landmark, szemben az *eljön* igével, amelyhez 1. landmark gyanánt a VALAHONNAN, körülhatárolt vagy körülhatárolatlan fizikai teret adhatjuk meg. Az alkategóriához tartozó szavakról elmondható, hogy:

- közeledést jelentő igekötős igék;
- az elsődleges figura, aki saját erőforrásból végzi a cselekvést egy bizonyos térbeli, horizontális útvonalon halad végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot vagy a beszélő perspektívájából, vagy az általa megadott kezdő- és végpont alapján értelmezzük.

Az *eljön* ige sematikusan tartalmazza a VALAKI, VALAHONNAN, VALAHOVA résztvevőket. A beszélő elhelyezkedésének tere a folyamat végpontjaként adható meg; és mivel ez egyértelmű, várhatóan a kiindulópont fogalmazódik meg a támogató közegben (a példamondatokban azonban nem neveződik meg):

Én együvök. 'Én eljövök.' *Égyüttem, hogy nincsen-i sör.* 'Eljöttem, hogy nincsen-e sör.' *Elgyűsz.* 'Eljössz'. *Vígzsírē /fosztóvégzésre/ nē gyere ē, mēgiszom à ríszéd.* 'A fosztás végére ne gyere el, megiszom a részed'. *No – ászongya – jó vān, májd elgyün magā velem.* 'No, – azt mondja – jól van, majd eljön maga velem'. *Hā āgyün, mé nem.* 'Ha eljön, miért nem'. *Égyün vāgy hát, vāty hét ásszony ē!* 'Eljön vagy hat vagy hét asszony, el!'. *Még ēgyün /ugyi, még el?* 'Még eljön, ugye még el?'. *Hétfőn gyűjjön el!* 'Hétfőn jöjjön el!'. *Ápol nene is ēgyütt?* 'Apol néni is eljött?'. *Még à Pistā is āgyühet hozzāt segítényi.* 'Még Pista is eljöhet hozzád segíteni?'

Az *ellop*, *elvesz*, *elhoz* és *elhív* igék jelentésszerkezetében az elsődleges figura az ágens (VALAKI), a másodlagos pedig természetesen a tárgy, páciens (VALAMIT vagy VALAKIT). Általánosságban elmondható, hogy a kategóriához tartozó igéknél a kezdőpont és a végpont fontos szereppel bír. Hasonlóképpen az *ellop* és az *elvesz* igéknél is: szemantikai szerkezetükben a trajektoron és a tárgyon kívül tartalmazzák a VALAHONNAN, VALAHOVA résztvevőket (de az utolsó résztvevő az *elvesz* igénél kevésbé lényeges, ugyanis a legtöbb esetben, így a példamondatokban is a cselekvés a trajektor felé történik). Az *elvesz* ige az alkategórián belül annyiban specifikus, hogy a trajektor nem végez helyváltoztató (járó) mozgást a horizontális útvonal megtételekor, az útvonalat a páciens végzi.

ellop

Ággyig à cigány kémény alá tette ø létrát, ēloptà já húst, sunkāt, szalonnāt. 'Addig a cigány kémény alá tette a létrát, ellopta a húst, sonkát, szalonnát'. *Disznót ēloponyi / – isz àz ugát!* 'Disznót ellopni – hiszen az ugat!'. *Hogy à Zobronn is ēlopták válami gyisznót.* 'Hogy a Zoboron is elloptak valamilyen disznót'.

elvesz

Vēdd ē tőle. 'Vedd el tőle'. *Vēdd!* 'Vedd el!' *Még ki is tagádhát /kizárhat az örökségből/ :- Hāt pegyig vóε mā ilyen! :- Vót, meg lesz is, de à apai ríszemet nem veheti el. Nincs àz àz Isten!* 'Még ki is tagadhat az örökségből – hát pedig volt már ilyen! – volt, meg lesz is, de az apai részemet nem veheti el. Nincs az az Isten!'. *Ēvette?* 'Elvette?' *Farkàs /d/ tājārò válótó vèttik el.* 'Farkasd tájáról származótól vették el.' *No vēdd ē!* 'No vedd el!'.

Az *elhoz* esetében a mozgás minden esetben a beszélő felé valósul meg (a beszélő saját, 3D-s tere felé), ezért a cselekvés térbeli végpontjaként definiálható.

elhoz

Mondom, én nem hozom ē. 'Mondom, én nem hozom el'. *Herengēt-:- hozd el, no májd észünk.* 'Heringet, hozd el, majd észünk'. *Még nem hosztà el à gípet.* 'Még nem hozta el a gépet'.

Az *elhív* esetében hasonló a helyzet, mint az *elküld* igénél: a trajektor szóbeli utasításának (külső erőhatás) feltehetőleg a következménye lesz majd a páciens helyváltoztató mozgása. Mentálisan emellett leképződik, megkonstruálódik a folyamatosan megjelenő forrás-ösvény-cél séma, de másodlagos figuraként a VALAHOVA résztvevőt tartalmazza.

elhív

Elhíták èngēm. 'Elhívtak engem'.

Összegezve a kategória összes lexémájánál a térbeli mozgás erőteljesen jelen van: a trajektor bizonyos ösvényen halad végig egy 3D-s térben (ÚT séma). Bizonyos kezdőponttól (forrástól) eltávolodó igékről van szó, és a cselekvés a végpont elérésével időben is megszűnik. Ezért a perfektív funkció a térbeli jelentéssel együtt kerül előtérbe, a kettő egyenrangúan fontos (az igekötő az imperfektív temporális viszonytal rendelkező igét perfektívvé teszi minden esetben).

Az aspektualitás szempontjából a kategórián belül külön kell említeni az *elindul*, *elbrindít* és az *elbrindul* igéket, mivel ezekben az esetekben a cselekvés megkezdésén van a hangsúly (a VALAHOONNAN landmark, a kezdőpont szerepel hierarchikusan elsőként). A térbeli kezdőpont (forrás) elhagyása által befejeződik az ige által leképezett cselekmény, ugyanis hogy a végpontot elérje-e a trajektor, vagy sem, nem lényeges. A „kezdet” pedig az idővel, időbeliséggel kapcsolható össze. Ez a „kezdet” a kezdőpont elhagyásának pillanatában megszűnik, befejezetté válik, ezért ezen igék esetében egy árnyalattal erősebb a perfektív funkció. Hasonló a helyzet az *elrak*, az *eldug* és az *elvesz* igéknél: itt a végpont hangsúlyozódik: az időbeli és a térbeli végpont elérése. Jóllehet ezeknél az ösvény rövidege is mérvadó, valamint a prototipikusan járó mozgást leképező *elmegey* igétől távolabb helyezkednek el.

2. kategória. A fenti kategóriában olyan térbeli mozgásról van szó, amely java-részt egyirányú és horizontális, a folyamat egy bizonyos lineáris útvonalat fel-tételez.

A második kategóriához tartozó igék esetében szintén beszélhetünk térbeli iránnyal rendelkező mozgásról, ám ezúttal nem horizontális, hanem vertikális irányban, tehát az alaphelyzet 90°-kal fordul el. Ezek száma a vizsgált anyagban várhatóan jóval kisebb: *elesik*, *eltipor*, *eltemet*, *elültet*.² A csoport tagjai mind valamilyen függőlegesen lefelé, a föld magva felé irányuló mozgást fejeznek ki. A következő jellemzőket sorolhatjuk fel:

- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpont térben feljebb található a végponthoz képest;
- jelentésszerkezetükben két fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (a trajektor és az 1. landmark), ahol a trajektor energiaátvitelének köszönhető az 1. landmark helyváltoztató mozgása (az *elesik* kivételével);
- egy bizonyos térbeli vertikális útvonalon haladnak végig.

elesik

Montám, én elesék, csak ëccë supsz ø hóbá! 'Mondtam, én elesek, egyszer csak zsupsz a hoba!'

eltipor

Ē nē gyiporjánák. 'El ne tiporjanak.'

² A továbbiakban az igéket betűrendben közlöm.

eltemet

Bánkigazgató:-: zenévé ětemettik. 'Bankigazgató – zenével eltemették'.

elültet

Elűtetnyi à kiskerbe, [...] nyízegetnyi, hugyàn iperegyik. 'Elültetni a kiskertbe, nézegetni, hogyan fejlődik/növekedik'.

Az *elesik* igénél egy kis kitérőt kell tennünk két okból is: az első, hogy nincs tárgyias vonzata (argumentuma), tehát az első landmark a VALAHOVA lesz. A második pedig, hogy ez szenvedő tartalmat fejez ki, mivel valami folytán, valaminek (a gravitációs erőnek) a következtében történik az esemény. Az eddigieknél a cselekvő szándéka, akarata irányította a cselekvést – tehát a cselekvő volt az energiaforrás, ezzel szemben az *elesik* igében a vonzóerő lesz az energiaforrás, habár a trajektor továbbra is a VALAKI marad. A többi igénél (*eltipor, eltemet, elültet*) a másodlagos résztvevő (vagy 1. landmark) a páciens marad, viszont a VALAHOVA 2. landmarkként szintén megjelenik szemantikai szerkezetükben. Az elsődleges figura esetükben természetesen a cselekvő, prototipikusan emberi lény, a VALAKI lesz.

A felsorolt igekötős igék mind vertikálisan lefelé történő folyamatot képeznek le, és az első három igében érvényesül a közismert metafora: FENT – JÓ, pozitív tapasztalat ellenben a LENT – ROSSZ, negatív tapasztalattal (*elesik, eltípor, eltemet*).

Nézőpontom szerint az ehhez a kategóriához tartozó szavaknál az irányjelentés és az időbeni befejezettség, a perfekтивitás éppolyan meghatározó (a térben lefelé, a föld középpontja felé irányuló esemény elménkben erőteljesen megjelenik, csakúgy, mint az időbeli végpont az esemény befejeződésekor), tehát nincs ebben a tekintetben különbség az első kategóriához képest.

3. kategória. A harmadik kategóriához tartozó igék ugyan számban meghaladják az előző kategóriát, az első kategóriához viszonyítva azonban messzemenően kevés példa található itt: *elfakad, elhintezkedik* 'szétszóródik', *elrepszott, eltör, elvág, elvagdál, elválaszt*.

A feltüntetett igék igekötői nagyjából a *szét* igekötő jelentésében értelmezhetők. Feltételezésem szerint az indokolhatja ezen igekötővel való ellátottságukat, hogy a közös forrástól (egy magtól), illetőleg az egymástól való eltávolodásra helyeződik a hangsúly; a belső egység megbontódik, az elemek egymástól távolabbra kerülnek. Az *el* igekötőnek az irányjelölő funkciója (a kezdőponttól való eltávolodása) jelentős.

Az eddigi kategóriákkal ellentétben az ige nem egyirányú vertikális vagy horizontális útvonalat tartalmaz, amelyen az ágens vagy a páciens végighalad; a cselekvés egyszerre **több irányba** valósul(hat) meg, minimálisan két ellentétes irányba (pl. *elválaszt*). Lényeges különbség az is, hogy a cselekvés ágensének vagy páciensének kiinduló, kezdetleges állapota megszűnik, megváltozik a cselekvés végrehajtásával: legalább egy vagy több részre bomlik (az ige jelentésszerkezete tartalmazza az állapot megváltozását). Az esemény egy körülhatárolt vagy körülhatárolatlan fizikai térben megy végbe, ahol míg a páciens térbeli helyzete kismértékben változik, állapota viszont lényegesen: a térbeli kezdőpont (forrás)

egyezik a páciens kezdetleges állapotával. Időben addig történik a cselekvés, amíg el nem éri a végleges (néhol szándékolt) létezési formát. A térbeli végpont nem konkretizálódik, jelentésszerkezetük nem is tartalmazza a VALAHOVA résztvevőt, ezzel szemben az időbeli végpont hangsúlyos lesz csakúgy, mint a végleges állapot, a cél elérése: metaforizációnak lehetünk szemtanúi, illetőleg a tér erősen absztrahálódik, az egymástól való eltávolodás kerül előtérbe.

Ebből következik az, hogy a perfektív funkció az előző kategóriákhoz képest jelentősebb lesz. A kategória tagjai kevesebb közös tulajdonsággal rendelkeznek:

- az igék a kezdetleges állapottól a végleges állapotig tartó folyamatot képezik le;
- jelentésszerkezetükben két fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor és az 1. landmark), ahol a trajektor energiaátvitelének köszönhető az 1. landmark állapotbeli megváltozása.

Az *elrepsz*, *eltör*, *elvág*, *elválaszt*, *elvagdal* igék szemantikai szerkezetükben a trajektor egyértelműen a VALAKI lesz, másodlagos résztvevőnek (1. landmark) pedig a VALAMIT, tehát a tárgyat adhatjuk meg, amelynek állapota az időbeli végpont elérésének a pillanatában megváltozik, az idő az állapotváltozás bekövetkeztével ér véget. A trajektor (ágens) energiakifejtésének következtében jön létre a páciens változása.

elrepsz

Ērepsztyi. 'Elrepszti'.

eltör

Ētörte à Ilà, básszá mēg! 'Eltörte az Ila, bassza meg!'.

elvág

Elvāguk à gērēndāt -:- āggyà ide à függōmōt. 'Elvágjuk a gerendát, – adja ide a fülbevalómat'.

elválaszt

Vállásszá el, Bencsi bācsi! 'Válassza el, Bencsi bácsi!'.

elvagdal

Bōzsi nene ēty kis kōtīst sūthetēt vōnà à -:- mālē 'kukoricalizbō sūtvē, vāzsbà sūtyik, mēcúkorozzāk, elvagdojjāk' -:- gāncà 'kukoricagombóc'. 'Bőzsi néni egy kis kötést (nagybőjti étel, csíráztatott búza leve leőrölve és megsütve) süthetett volna – málé, 'kukoricaliszból sütve, sűtővason sűtik, megcukrozzák, elvagdossák' – ganca 'kukoricagombóc'.

Az *elfakad* és az *elhintezkedik* ('szétszóródik'), valamint a második példamondat esetén az *eltör* igéknél az energiaforrás elvontabb: bár nem neveződik meg, tudvalevő, hogy valamilyen (belső) nyomás, levegőmozgás stb., tehát megfoghatatlan természeti jelenség az esemény előidézője, így a trajektor (VALAMI) „elszenvedi” a külső erő hatását.

elfakad

Ēfākād ā epīm, hā ā jó Isten nem könyörő rājtam. 'Elfakad az epém ha a jó Isten nem könyörül rajtam'.

elhintezkedik

Hú hintészkegyik ē /dehogy szóródik a toll! 'Hol szóródna el!'

eltör

Pāpnāk ā kutyājja utānna ēmēnt ā cigāny utānn. Cigāny ētörte ā lábāt. 'Papnak a kutyája utána elment a cigány után. Cigány eltörte a lábát'.

Az első nagy csoportról tehát elmondható, hogy a vizsgált tájszóanyagban az *el* igekötő az *elmegy* prototipikus igéből kiindulva irányjelölő és perfektív funkcióval bír, az igék jelentésszerkezetében a cél elérésére irányuló cselekvéskor (mozgáskor) megjelenik a tér (forrás-ösvény-cél séma), és ha a tér (végpontja vagy kezdőpontja) háttérbe kerül, a befejezett aspektus előtérbe kerüléséről beszélhetünk. A csoporthoz tartozó igék mind valamilyen mozgást kifejező igék.

B) Elvontabb irányt jelölő igekötős igék

A második csoportba sorolt igekötős igéknél a forrás-ösvény-cél sémából az IRÁNY összetevő válik meghatározóvá. Még térben ugyan a forrás és a cél valamelyest jelen van, de a trajektor nem halad végig az ösvényen (deszemantizáció figyelhető meg). A leképződő ösvény a távolságot reprezentálja: az *el* ennél a csoportnál távolabb levést, a beszélő személyétől való messzebb kerülést fejez ki.

1. kategória: *elenged, elveszejt* 'elveszít', *elveszt, elkurjant* 'elkiált';
2. kategória: *elvész* 'elveszik', *elvan* '1. messze van, 2. hosszabb ideig van'.

Ehhez az „átmeneti” csoporthoz sorolható a legkevesebb ige.

1. kategória. Az *elenged, elveszejt, elveszt* és *elkurjant* igéknél az elsődleges figura (VALAKI) egyúttal cselekvő, ágens, a másodlagos résztvevő pedig a tárgy (páciens). A kategória tagjairól megjegyezhető:

- a kezdőpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- jelentésszerkezetükben két fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor és az 1. landmark);
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll.

elenged

Engedd el itet! 'Engedd el őt!'

elveszejt

Ē nē veszejd à píszt! Kēnyeret kolédāt -:- még à rēvērēndāt is ēveszejtētte vónā. 'El ne veszítsd a pénzt! Kenyeret koledált (helyi népszokás) – még a reverendát (pap öltözéke) is elveszítette volna'.

elveszt

Gundótám, hogy elvesztētte. 'Gondoltam, hogy elvesztette'.

elkurjant

Hà tē ēkurjantod mágád. 'Ha te elkurjantod magad'.

Az A csoport 3. kategóriájához hasonlatosan az esemény lényeges pillanata az lesz, hogy a cselekvés időben eléri végpontját, és mivel az „ösvényen” való térbeli végighaladás is eltűnik, a térbeliség háttérbe szorulásával a befejezett aspektus még inkább előtérbe kerül: ez lesz az elsődleges funkció az irányjelöléssel szemben.

2. kategória. Az *elvész* és az *elvan* igéknél a trajektor lehet VALAKI vagy VALAMI, és szintén a beszélő referenciapontjától bizonyos irányban távolságot fejeznek ki, de amiben az összes eddigi lexémától lényegesen eltérnek, az az, hogy jelentésszerkezetükben a másodlagos résztvevő a VALAHOL lesz. Érvényes rájuk, hogy:

- a kezdőpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- jelentésszerkezetükben két fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor és az 1. landmark).

elvész

Bācsák ēveszne! 'Bárcsak elveszne!'.

elvan

Csāk tōlünk elvā kéztōl nāgyonn -:- Ūlāk !/ /-:- plāne, hà gyalog mēn à embēr. 'Csak tőlünk elvan kéztől nagyon/messze van – Újlak – pláne, ha gyalog megy az ember'. *Mēggyig ēvānnāk āzonn à hitvāny muzinn.* 'Meddig elvannak azon a hitvány mozin'.

Az *elvész* ige esetében az igekötő az eddigiekhez hasonlóan perfektív és irányjelölő funkciójú. Az *elvan* igét viszont érdemes részletesebben tárgyalni. Az első példamondatban szereplő igekötős ige a köznyelvi jelentésekkel szemben más jelentéssel is rendelkezik (*elvan kéztől* 'messze van'). Az időbeliség valamelyest háttérbe szorul a térbeliséggel szemben, ugyanis egyértelműen meghatározható a térbeli kezdőpont (referenciapont) és a végpont, továbbá a hangsúly a kettő közötti távolság kifejezésén van. Tehát azzal, hogy a térbeliség (elsődleges funkció) dominál, ezen igekötős ige kivételt képez az összes csoporthoz képest. A második példamondatban nem határozható meg időbeli kezdő- és végpont, de a térbeli vonatkozás (a referenciaponttól távol található) és a temporális folyamat igen (az ige szemantikai szerkezete tartalmazza az állapotot – hasonlóképpen az első példamondathoz). Tehát az *elvan* esetében a perfektív funkció egyértelműen hát-

térbe szorul, helyette folyamatos aspektust találunk a jelentésszerkezetben. Ez az igekötős ige vezet át az utolsó, C csoportozhoz.

Összegzésképpen elmondható: a B csoportozhoz tartozó igék nagy részében megjelenik a térbeli irány (a beszélő kiindulópontjától el, távolabb), de az ösvény (a forrás-ösvény-cél sémában) metaforizálódik, a távolság leképezését szolgálja (a trajektor nem végez rajta helyváltoztató mozgást). A perfektív funkció (az *elvan* kivételével) az első csoport igéihez képest jelentősebb. Az *elvan* ige igekötője pedig már folyamatos aspektusjelentéssel is bír.

C) Térbeli irányultság nélküli igekötős igék

A legutolsó csoportban található az az igekötős igék, amelyeknél a tér már háttérbe szorult, az ÚT sémáról az IDŐ sémára helyeződik a figyelem: a forrás-ösvény-cél séma időben értendő (kezdet-tartam-vég). Az esemény valamely időbeli végpont (végeredmény) eléréskor befejeződik, vagy valamely időbeli kezdőpont elhagyása után megkezdődik. Az igekötő a csoportozhoz tartozó igéknél kizárólagosan az aspektusfunkciót hordozza magában, az eseményt befejezetté vagy folyamatossá teszi. Az alábbi igék egyikénél sem találunk térbeli irányulást (39 darab):

1. kategória:

- a) *elalszik, elhisz, elkanászkodik* 'kanásszá válik', *elkezd, elkussant* 'elbóbiskol', *elnyarvog* 'elsírja magát', *elszenderedik* 'elbóbiskol, elalszik', *elvádít, elvádol* '1. elvádol, 2. elvállal'.
- b) *elalít* 'elaltat', *elbabrál* 'elront', *elbeszél, elénekel, elfelejt*, *elkésik, elmesél, elmos, elpántol* 'elpáhol', *eltagad* 'letagad', *elválík*, *elvégez, eláll* 'megszűnik', *elcsap* 'járművel elgázol', *elfogy, elmarad, elműlik, elpusztul, elrág, elreszel* 'lereszél', *elrohad, elsevenyedik* 'elsenyved'.

2. kategória: *elálmosodik, elbámul* 'hosszabb ideig, egyfolytában bámul', *elbeszélget, elizélkedik* 'hosszabb ideig tétlenkedik', *elkukucsalkodik* 'hosszabb ideig leskelődve báméskodik', *elmotyog* 'hosszabb ideig piszmog', *elnéz, elszórakozik* 'hosszabb ideig szórakozik'.

A tájszóanyag alapján arra következtettek, hogy az aspektusjelentés, tehát a folyamatos és a befejezett aspektus egyaránt a térbeli irányultság metaforizációjából alakult ki. Természetesen az alábbiakban a két aspektust megkülönböztetve sorolom be a szavakat.

1. kategória. Az első kategóriában a befejezett aspektusjelentéssel rendelkező *el* igekötős igék találhatóak. Aszerint, hogy időbeli kezdetet vagy végpontot fejeznek-e ki, további két alkategória elkülönítése tanácsos.

1.1. alkategória. Az első alkategóriában olyan igekötős igék találhatóak, amelyeknél a cselekvés kezdete hangsúlyozódik, csupán időbeli kezdőpont határozható meg, a végpont a jelentésszerkezetben nem jelenik meg (hagyományosan akció-

minőségnek nevezik). Az igekötő itt is perfektivál, befejezetté teszi az igét. A következő szavak sorolhatók ide: *elalszik*, *elhisz*, *elkanászkodik* 'kanásszá válik', *elkezd*, *elkussant* 'elbóbiskol', *elnyarvog* 'elsírja magát', *elszenderedik* 'elbóbiskol, elalszik', *elvadít*, *elvádol* '1. elvádol, 2. elvállal'. A trajektor (VALAKI) minden esetben cselekvő, prototipikusan emberi lény, de a vonzatok már nem egységesíthetők.

elalszik

Māskíp ē nem alszik az a gyerek, csak ölbe. 'Másképp el nem alszik az a gyerek, csak ölben'. *Osztēm mā elaluttunk, hájnóbā főverték /felkeltettek/.* 'Aztán már elaludtunk, hajnalban felverték'.

elhisz

Nem igaz az, nem elhiszem, hogy nem akarja senki, – nem akár nő-sőnyi! 'Nem igaz az, nem elhiszem, hogy nem akarja senki – nem akar nőszülni!'. *āszt ēhiszēd?* 'Azt elhiszed?'. *Hidd ē, hogy nem, mēk sē kóstolom /a kínált bort/.* 'Hidd el, hogy nem, meg se kóstolom'. *Hāt nem hinní el sēnki, hogy reggē vān rā ez a ruhā advāl /a kisgyerekre/.* 'Hát nem hinné el senki, hogy reggel van rá ez a ruha adva'. *Még a Pityi Palkó sē fogjā elhinnyi.* 'Még a Pityi Palkó se fogja elhinni'. *Nem akarjā elhinnyi.* 'Nem akarja elhinni'.

elkanászkodik

Ēkánāszkogyik – nem fognāk vele birnyáfā. 'Elkanászkodik, nem fognak vele bírni'.

elkezd

Totyogóss „, elkezd a gyerek totyognyi”. 'Totyogós – elkezd a gyerek totyogni'. *ø fosztóbā esszevesztek ā! :- ēkeszte Ēmēr.* 'A fosztóban összevesztek a! – elkezdte Emer'. *Ēkesztek főznyi.* 'Elkezdtek főzni'.

elkussant

Ālmottā? :- Ā, nem, ēkussantottām kicsinyt. 'Álmodtál? – Á, nem, elbóbiskoltam kicsit'.

elnyarvog

Csāk el ne nyarvogd magād. 'Csak el ne sírd magad'.

elrendel

Ērēndőte. 'Elrendelte'.

elszenderedik

Ippē hogy ēszēndērētem /fél tizēnkettő vót/. 'Éppen hogy elszenderedtem – fél tizenkettő volt'.

elvadít

Ázé vādítottá el. 'Azért vadította el'.

elvádol

Vādollyának el. 'Vádoljanak el'. *ø gyerekét nem vādolom ē, me csin-talán.* 'A gyereket nem vállalom el, mert csintalan'.

1.2. alkategória. Az itt található igék által leképezett cselekvés az igekötő révén eléri a végpontot, az esemény időben befejeződik. Az alkategórián belül további két kisebb alkategória különíthető el.

1.2.1. alkategória. Az elsőben a cselekvés időbeli végpontja hangsúlyozódik (a trajektor állapota nem változik): *elalít* 'elaltat', *elbabrál* 'elront', *elbeszél*, *elénekel*, *el-felejt*, *elkésik*, *elmesél*, *elmos*, *elpántol* 'elpáhol', *eltagad* 'letagad', *elválik*, *elvégez*.

elalít

Elalítom à gyereket -:- főverēm /álmából/. 'Elaltatom a gyereket – föl-
verem'.

elbabrál

Csák ēbābrānād. 'Csak elrontanád'.

elbeszél

Ēbeszíte ø bājāt. 'Elbeszélte a baját'.

elénekel

Ír lē, elínekölöm. 'Írd le, elénekelem'.

elfelejt

Ēny is tuttām, ēfelejtettem. 'Én is tudtam, elfelejtettem'. *Mā el is · fe-
lejtettem, ø hugyám mongyāk -:- nem gyün eszēmbē.* 'Már el is felej-
tettem, hogyan mondják – nem jön az eszembe'. *Jobb, hā elfelejtyik.*
'Jobb, ha elfelejtik'.

elkésik

Gyere / nem fogok várnyit – még ēkísünk! 'Gyere, nem fogok várni –
még elkésünk!'.

elmesél

Rēggelyig ē nem mesénim. 'Reggelig el nem mesélném'. *Ēmesénink
rēggejig is.* 'Elmesélnénk reggelig is'.

elmos

/Ha/ akarjāk, ēnyis ēmosom. 'Akarják, én is elmosom'. *Nē mozd el
āggyég /az edényt/.* 'Ne mosd el addig'.

elpántol

Ollyákat rāvér /a kisgyerek seggére/, ugy ē pāntollyá, csak úgy brung. 'Olyanokat ráver, úgy elpáholja, csak úgy brung'.

eltagad

Tē mindēnt ētāgacc! 'Te mindent letagadsz!'

elválik

Māj elvālik, fijām, ālunnyi kő. 'Majd elválik fiam, aludni kell'.

elvégez

Dehogy vígesztük el /a tollfosztást/, à frāncot! -:- hāt mēk kő fosztányi, hā nem ākáruk is. 'Dehogy végeztük el, a francot! – hát még kell fosztani, ha nem akarjuk is'.

Kiemelhető az *elbabrál* ige. A *babrál* ige jelentése a nyelvjárásban megegyezik az Értelmező kéziszótárban található 2. jelentéssel ('pepecsel, piszmog valamivel'), ám az *el* igekötő hozzákapcsolásával az 'elront' jelentés hordozója lesz a nyelvjárásban. Ez azt jelenti, hogy az *el* igekötő időbeli befejezettség jelentéséhez – a térbeli eltávolodáshoz hasonlóan – (a megszűnés által) negatív értékdimenzió társul.

A példa alapján az igekötő hasonló oknál fogva kapcsolódhatott a *tagad* igéhez is (*eltagad*) – felcserélve a *le* igekötőt, illetőleg az alábbi csoportból a *csap* igéhez is, új jelentést hozva létre a nyelvjárásban ('valamilyen járművel elgázol').

1.2.2. alkategória. A cselekvés befejeztekor a trajektor alakváltozáson megy keresztül, vagy megszűnik: *eláll* 'megszűnik', *elcsap* 'járművel elgázol', *elfogy*, *elmarad*, *elmúlik*, *elpusztul*, *elrág*, *elreszel* 'lereszol', *elrohad*, *elsevenyedik* 'elsenyved'.

eláll

Ōnāla elātāk à szelek /és azért lett rosszul/. 'Őnála megszűntek a szelek/bélgáz'.

elcsap

Ēcsāptā. 'Elcsapta/elgázolta'.

elfogy

Ēfogyott à bor. 'Elfogyott a bor'.

elmarad

De bēzēg mā ēmārādt, /nincs/. 'De bezzeg már elmaradt'.

elmúlik

Sok helē fosztānāk à fālubā, szívē -:- igy elmúll à tél. 'Sok helyen fosztanak a faluban, széjjel – így elmúlik a tél'. /Hány óra?/ – emút

szíjástó. 'Elmúlt szíjastul'. *Vágy mā ēmúták? /a fájdalmak/.* 'Vagy már elmúltak?'

elrág

Bevetyik /huncutságból a legények/ à tőkét à kútba. Ezeketõ kikerõ. -:- Ugorjā mā, me ērāgjāk à sārāmpót. 'Bevetik a tőkét a kútba. Ezeketõl kikerül – ugorjál már, mert elrágják a sorompót'.

elreszel

Ángyálbille~sodronc~sulāncā -:- sulāncot -:- krumpikāsāt, lisztēs kāsāt -:- á, főzök kócos háluskāt -:- ēreszelēm à krumpit, nyers krumpit, közékaverék lisztēt / – kócos háluskā. 'Angyálbille, sodronc, sulanca – sulancot (ételnevek) – sulancot – krumpliskását, lisztes kását – a, főzök kócos haluskát – elreszelem a krumplit, nyers krumplit, közé keverek lisztet – kócos haluska'.

elrohad

Ēnyim mēg mind ērohāt tával / a szőlõm/. 'Enyém meg mind elrohad tavaly'.

elsevényedik

Elsēvényedēt, / silány. 'Elsenyvedt, silány'.

elfogy

Ēfogyott à bor. 'Elfogyott a bor'.

2. kategória. Az idő további absztrahálódásával, illetve az időbeli végpont háttérbe kerülésével a tartam (folyamat) előtérbe került: így válhatott a folyamatos aspektus kifejezőjévé az *el* igekötő. Úgy vélem azonban, hogy a perfektív funkció kismértékben „átöröklődik”, mivel az esemény időbeli kezdőpontja alig érzékelhetően, de jelen van az igekötő révén. Ezek alapján a vizsgált tájszóanyagban Kiefer Ferenc meghatározásához hasonlóan (Kiefer 2000: 465) a folyamatos aspektus együtt jelentkezik a perfektív funkcióval e kategória szavain belül.

Összesen nyolc, elsődlegesen folyamatos aspektust kifejező igekötős ige található a tájszóanyagban: *elálmosodik, elbámul* 'hosszabb ideig, egyfolytában bámul', *elbeszélget, elizélkedik* 'hosszabb ideig tétlenkedik', *elkukucskátkodik* 'hosszabb ideig leskelődve báméskodik', *elmotyog* 'hosszabb ideig pizsmog', *elnéz, elszórakozik* 'hosszabb ideig szórakozik'. Ebben az esetben is érvényes az, hogy a trajektor a cselekvést végző entitás (prototipikusan emberi lény), aki saját energiaforrásból végzi a cselekvést, de további vonzatok tekintetében nagyok az eltérések a kategórián belül.

Amint látható, a nyelvjárás érdekessége, hogy a visszaható igeképzővel rendelkező, eleve hosszabb folyamatot kifejező igékhez is társult az igekötő

(*elizékedik, elkukucskálkodik*). A sztenderdben pedig a *motyog* igéhez sem kapcsolódik igekötő, tehát ez további sajátásként tüntethető fel. Habár a kategória minden igéje olyan cselekvést fejez ki, amely időben folyamatos, mégis társulnak az igékhez folyamatos aspektusjelentéssel rendelkező igekötők. Feltehetően az aspektusjelentések kialakulásánál nagy szerepe lehetett az ige jelentéstartalmának. Az igekötő jelentése már teljesen sematikusá vált. Mivel az időbeli kezdőpont és végpont nem hangsúlyozódik (a befejezettség vagy a megszűnés), negatív értékdimenziót nem tartalmaznak ezek az igék.

elálmosodik

Ot nem ālmosogyik el /az éjjeli műszakban/, ahol ő lēssz. 'Ott nem álmosodik el, ahol ő lesz'.

elbámul

Ēbāmó, mind ā nap arātāzsbā. 'Elbámul, mint a nap az aratásban'.

elbeszélget, elszórakozik

Ēszórakoznāk, ēbeszīgetnek. 'Elszórakoznak, elbeszélgetnek.'

elizékedik, elkukucskálkodik, elmotyog

Ēkukucskākogyik /az unokája egymagában/, ő mindēnt mēgnīz -:- ő ēmotyog, ēēzékēgyik ott. 'Elkukucskálkodik, ő mindent megnéz – ő elmotyog, elizékedik ott'.

elnéz

Āhugyān elnyīzlek. 'Ahogyan elnézlek'.

A megállapításokat összegezve a C csoporthoz tartozó igék igekötői aspektusfunkcióval bírnak (az igekötő jelentésváltozása végbement). A perfektív funkció lesz lényeges, amelyhez az *elbábrál* esetében negatív értékjelentés is társul. A folyamatos aspektusú igekötős igéknél kismértékben szintén jelen van az időbeli befejezettség, de negatív értékjelentéssel nem számolhatunk. Továbbá megjegyzendő, hogy a csoportot alkotó példák alapigéi közül egyik sem mozgásige: többségében valamely állapotot, folyamatot fejeznek ki.

A példaanyag vizsgálata során kirajzolódott az *el* igekötő teljes grammatikalizációs folyamata, és annak alapján, hogy az utolsó csoportban található a legtöbb ige, megállapítható, hogy Nyitragerecsér *el* igekötős igéiben az aspektusjelentésnek domináns szerepe van.

4. Az igekötős igék jelentésbeli sajátosságai a nyelvjárásban

Az *el* igekötő sajátos, nyelvjárásban megvalósuló jelentései a következőképpen foglalhatók össze. Az alaki tájszavak között vizsgáltam az *eltagad* igét, amely

a köznyelvi *letagad* helyett szerepel. Az *el* igekötő a térjelentéséből adódóan (a *le* igekötőhöz hasonlatosan) negatív értékjelentéssel is bír, ezért könnyen a *le* helyébe kerülhetett.

A valódi tájszavak kategóriájában a következő fogalmi (tautonimikus) tájszavakra koncentráltam: *elbrindul*, *elbrindít*, *elizélkedik*, *elkukucskálkodik*, *el-motyog*. Az első kettőnél az *el* a térbeliség és a perfekció hordozója, míg az utóbbiaknál folyamatos (és részben perfektív) szereppel bír, ez a nyelvjárás sajátos jelensége (a hosszabb folyamatot leképező igékhez folyamatos aspektusú szerepben társult az igekötő). A névbeli tájszóknál (*elhintezkedik*, *elkussant*, *elnyarvogja magát*) értelemszerűen nincs lényeges jelentésbeli különbség, jelentésükben megegyeznek a köznyelvi megfelelőjükkel.

Nyitragerencsér jelentésbeli tájszavai közül az *elvádol* jelentése megfeleltethető a sztenderd *elvállal* szóval, az *eltér* pedig az *elfér*-rel, viszont az *elvan* lexémának csak az egyik jelentése egyeztethető, a másodikban a 'távollevés, messzelevés' kifejezője. Ez a nyelvjárásban realizálódó jelentés az *el* funkcióiból szépen levezethető. Az *elcsap* és az *elbabrál* igék jelentése feltételezésem szerint úgy jött létre, hogy az igekötő perfektív funkciójához negatív értékdimenzió is kapcsolódott (az időbeli végpont, megszűnés hangsúlyozódik, nem a távollévés).

5. Összegzés

A jelentéstani vizsgálat során az *el* igekötő folyamatos jelenésváltozását követtem: a kategóriákhoz tartozó igekötős igék tulajdonságainak meghatározásával az igekötő poliszém jelentéshálózatát tártam fel. Prototipikus példányként az *elme gy* igekötős ige szerepel, ahol az igekötő és az ige jelentésszerkezete kölcsönösen kidolgozza egymást. A prototipikusságot az a tény is igazolja, hogy a korpuszban éppen az *elme gy* igére található a legtöbb adat. Az igekötő az elemzés alapján térbeli funkcióval rendelkezik elsődlegesen, ehhez kapcsolódik az időjelentés. A központi példánytól való távolodáskor egyre kevesebb kategóriára jellemző tulajdonság volt meghatározható. A térbeliség háttérbe szorulása (tér metaforizálódása) figyelhető meg mindaddig, amíg ezt a szerepet teljesen át nem veszi az aspektusfunkció. Az igekötőnek így több, szemantikailag összefüggő jelentésrendszere rajzolódott ki, és így alakultak ki az egyes csoportok, kategóriák és alkategóriák.

Olvasatom szerint az első csoportban található a tér- és időjelentést egyaránt kifejező igekötős igék, amelyben további kategóriákat a térbeli irányultság alapján különítettem el. Ennél a csoportnál az időjelentés alatt perfektív funkciót értek, tehát az esemény a térbeli végpont elérésével időben is befejeződik. Feltételezhető, hogy a perfektív funkció volt az első jelentésbővülés. A korpuszban szereplő igekötős igék közül összesen 31 ige tartozik a csoport szavai közé, és a térbeli távolodáshoz prototipikusan negatív értékdimenzió kapcsolható. A második, átmeneti csoportban (amelyben csupán 6 ige található) az elvontabb irányjelentéssel és erősebb időjelentéssel rendelkező igekötős igék szerepelnek, ahol a térbeliség háttérbe kerülése az ösvény deszemantizálódásának a következménye. A harmadik, legnagyobb (39 szóval rendelkező) csoportban már a térbeli jelentés

teljesen háttérbe szorult: az igekötő az idő, az aspektus kifejezőjévé vált; úgy a befejezettség, mint a folyamatosság hordozója.

Megjegyzendő, hogy azokkal a példamondatokkal foglalkoztam, amelyekben az igekötős igék az elsődleges jelentést tartalmazták, így további kutatás tárgya lehet majd a metaforák és a metonímiák részletes vizsgálata, kirajzolódása.

SZAKIRODALOM

- Eysenck, Michael W.–Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Geeraerts, Dirk–Speelman, Dirk 2010. Heterodox concept features and onomasiological heterogeneity in dialects. In: Geeraerts, Dirk–Kristiansen, Gitte–Peirsman, Yves (eds.): *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 23–39.
- Iglai Edit (megjelenés alatt). *Kognitív nyelvészet és dialektológia*. Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiában való alkalmazására.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3*. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 453–518.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kristiansen, Gitte–René, Dirven (eds.) 2008. *Cognitive sociolinguistics: language variation, cultural models, social systems*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Nilsson, Anneli 2001. Semantic shift among adjectives in the Southern-Swedish dialect of Scania. *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 39: 227–40.
- Sándor Anna 2007. Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc. *Magyar Nyelv* 103: 351–4.
- Szelid, Veronika–Geeraerts, Dirk 2008. Usage-based dialectology. Emotion concepts in the Southern Csango dialect. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6: 23–49.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Talmy Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Volume I. Concept Structuring Systems. The MIT Press, Cambridge.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011a. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–76.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011b. RAJTA és BENNE. Két rokon helyviszony jelentéséről. In: Kozmács István–Vanócné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt*. Írások Sándor Anna tiszteletére. Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 231–41.

Tóth Katalin

doktorandusz

Közép-európai Tanulmányok Kara
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

SUMMARY

Tóth, Katalin

Meanings of verbs involving the preverb *el-* in the dialect of Nyitragerencsér

The present paper reports on a cognitive semantic investigation of verbs involving the preverb *el-* in the local dialect of Nyitragerencsér. The proposed semantic structures are based on Langacker's theory and methodology. Departing from the directional meaning of *el-* as in *elmegy* 'go away', and utilising the prototype principle, the rest of the functions of that preverb can be derived, and the necessary categories and subcategories can be drawn up. The corpus on which this study is based comes from the collection of dialectologist Ferenc Sima and satisfies the fundamental requirements as defined by functional linguistics.

Keywords: verbs involving the preverb *el*, cognitive semantics, Nyitragerencsér

A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben

3. rész

8. A vallásos jelképek a német telepesek körében régóta ismeretesek voltak, szerepük is mindig fontos volt, és szinte napjainkig megmaradtak. Ez azzal függhet össze, hogy a német nyelvtületről hazánkba került lakosság vallását, annak hagyományait és különféle jelképeit – évszázadokon keresztül – még eredeti tájnyelvénél is szívósabban őrizte meg (vö. Hutterer 1973: 106–7). Jellegüknél fogva ezek nagyrészt máig fennmaradtak, noha a hozzájuk fűződő egykori szokások, szertartások, ünnepi felvonulások már sokfelé visszaszorultak vagy meg is szűntek. Kontrollként – elvéve – egy-két nem német telepítésű község és város névanyagából is választottam példákat, főképpen olyan helységekből, ahová egykor német nyelvű lakosság is beköltözött, egy ideje azonban már elmagyarosodott.

A különböző vallási jelképek egy részének keletkezése, elterjedése nem a hivatalos egyház tevékenységével, liturgikus cselekményeivel hozható összefüggésbe, hanem leginkább a helyi közösségek, települések és azok tagjainak egyéni kezdeményezésével magyarázható. Az alábbiakban – a teljességre való törekvés igénye nélkül kiválasztott névadatok alapján – azokat a vallási jelképeket veszem sorra, amelyek a három megye földrajzi neveiben máig fennmaradtak.

a) Kegyeképekhez, kegyhelyekhez fűződő legendák

Az alábbiakban bemutatott adatok besorolásában a *Magyar néprajzi lexikon*ban lévő következő meghatározást vettem figyelembe: „**kegykép**: Krisztus, Mária és a szentek olyan ábrázolásai, melyeknek a hívők különleges természetfeletti erőt tulajdonítanak. A kegyképek csodásnak vélt megnyilvánulásai általában helyhez vagy adott helyzethez kapcsolódva érvényesek, mint pl. a »szentkutat«, források esetében. [...] Keletkezésükhöz rendkívüli, legendás mozzanatok fűződnek” (MNL. 3. 1980: 116–7). Ezekre természetesen a nem német telepítésű helységek bel- és külterületi nevei között is találunk néhány adatot. Ilyenek például a következők: – **Andocs**: 69/97. *Angyal-hégy* [C. K. ~ P. ~ mellett] Do, sz. A néphit szerint a Mária-szobrot Kalocsáról hozó angyalok első pihenőhelye volt (SMFN. 238). – **Pincehely**: 9/238. *Kápolna-hégy* Do, szó. A dombon egy kápolna áll, amelyet a Miskei család építtetett. Pünkösöd másnapján körmenet járt ide. A kápolna körül temető volt. A néphit szerint valamikor megjelent itt Szűz Mária, ivott a kútból, amely azóta sohasem apadt el. A Csicsóba menő búcsúsok nagyon megszomjaztak, itt kerestek vizet, és ekkor forrás fakadt (TMFN. 89). A német telepítésű helységekből a következő névadatok tartoznak ide:

Baranya megye

Barátúr: 51/71. *Imre-kápolna* : n. *Imrészkerih*. A. sz. itt régen kis kápolna állott. A legenda szerint Imre herceg (Szent István fia) erre vadászott, és itt valami szerencsétlenség érte. – **Hird**: 131/40. *Éggyes kápolna* : n. *Pildstok* 'Bildstock' Kápolna volt itt és egy fogadalomból állított oszlop Szent Antal, Szent Flórián, Szent József és Szent Vendel tiszteletére. Itt tartották régen a búzaszentelést. – **Hosszúhetény**: 116/7. *Templom* : n. *Kirih* 'Kirche' [...] Nh.: Egy alkalommal Szent László királyunk erre vadászott, és a vihar elől menekülve itt menedéket talált. Emléül kápolnát építtetett ide. – **Kaposszekcső**: 5/86. *Anna-kápolna* : n. *Anakerih* 'Anna-Kirche' [...] Nh.: Valamikor régen egy úr,

akinek a feleségét Annának hívták, ezen a helyen Szűz Máriához fohászzkodott. Az meghallgatta imáját, és megjelent a forrásnál a buzgó ember előtt. Az úr hálából ide kápolnát építtetett; a forrást kúttá alakította. Azóta minden évben (július 26-án) nagy búcsút tartanak itt Anna napján. A forrás vízének gyógyító erőt tulajdonítanak a helybeliek. – **Kiskassa:** 181/14. *Kápolna* : n. *Kapēle* ‘Kapelle’ É. Kis kápolna. Korábban a katolikusok Anna-napkor virágot, koszorút hoztak ide, és gyertyákat gyújtottak. – **Mozsgó:** 74/125. *Pringli-förás* : *Szent-kut* [...] A forrás fölé a múlt század közepén kisboltot emeltek, amelyben Mária-szobor állt. A turbéki búcsúra igyekvő német telepesek itt szoktak megpihenni. – **Pécs:** 134/783. *Havi-hégy* : *Havi-högy* : n. *Maria Sné* ‘Maaria Schnee’ : szh. *Brđica* ‘Brđca’ [K16: *Maria Schnee*; H. MoFnT2: *Havihegy* P: *Haviboldogasszonyhegy*; szó Pt, Mt: *Havi-hegy*; H] H, Lh, szó, sz, k. – P. sz. „szözlővel beültetett, meredek, sziklás hegy. Nevét a dombon épített *Haviboldogasszony Kápolnától* nyerte.” 1692-ben épült. – **Szászvár:** 26/29. *Kápolna* : *Szent János-kápolna* É. Nepomuki Szent János tiszteletére építették 1932-ben (BMFN. I. 72, 162, 297, 408, 582, 679, 719, 1019). – **Bár:** 210/5. *Kápolna* : n. *Khapēle* ‘Kapelle’ [*Sauska-kápolna, Mária-kápolna*]. É. Sauska Lajosné Hegedűs Anna földbirtokosnő építtette 1832-ben. Ide is temették. A kápolna tornya a múlt század derekán villámcsapástól leégett, 1866-ban építették újjá. – **Bóly:** 222/116. *Vendel-kápolna* : n. *Vendelin-khapēl* ‘Wendelin-Kapelle’ [...] 1771-ben épült az állatok védőszentjének kápolnája. – **Kisnyárád:** 212/85. *Kápolna* : n. *Khapēll, Johani-Khapēll* ‘Johannes-Kapelle’ [...] É, kápolna, kb. 150 éves. Oltárképén Keresztelő Szt. János. – A. sz. korábban is állt itt egy kápolna. Régebben a búcsú napján, jún. 24-én zenés körmenettel zárandokoltak ide. – **Maráza:** 202/121. *Kápóna* : *Kápolna* : n. *Khapēll* : n. *Maria-Khapēll* ‘Maria-Kapelle’ : szh. *Kapēlica* [*Mária-kápolna*]. – A. sz. kb. 120 éves, más a. sz. 1700 körül épült. Búcsújáráhely volt régebben a „gyógyforrása” miatt. – **Máriakéménd:** 214/271. *Kegytemplom* : *Plébánia-templom* : *Mária-templom* : *Külső-templom* : n. *Vallfatszkhierih* : n. *Vallfoatszkhiern* ‘Wallfartskirche’ : n. *Phoraikhierih* : n. *Pfoaraikhiern* ‘Pfarreikirche’ : n. *Mariënkhierih* : n. *Mariënkhiern* ‘Marienkirche’ [...] Nh.: 1740 tavaszán öt lány, köztük Margaretha Rogner és Anna Weiß fűvet gyűjtött a templomrom körüli régi temetőben. Az egyik mélyedésből előbukkant Szűz Máriának fényességét árasztó képe, karján kisdédével. A kiáltásukra odasiető Elisabetha Blumenthaler fel akarta venni a képet, de az eltűnt. Néhány nappal később egy ifjú látta, amint Szűz Mária karján kisdédével, dicsfénytől övezve belépett a templomba. A történetkről a falu előljárósága, valamint az egyházi hatóságok több ízben kihallgatták a fiatalokat. – A jelentések hallatára megindult a búcsújárás, ezért Franz Blumenthaler bíró szalmával befedette a szentély tetejét, hogy misézésre alkalmas legyen. 1744–46-ig hercegprímási engedéllyel a régi szentélyt (ma is a templom szentélye) átalakították Mária-kápolnává (n. *Marienskapelle*). – **Palotabozsok:** 196/196. *Mária-kápolna* : *Szentkúti-kápolna* : n. *Mariakhapēll* ‘Marienskapelle’: c. *Ávri ě kápóna* ‘a kinti kápolna’ [*Sarlós Boldogasszony-kápolna*] É, évente júl. 2-án egyházi körmenet zárandokol ide. – Nh.: A török hódítás előtt itt állt a falu temploma. Lerombolása után a nép köszlopot állított Mária-képpel. Mivel az ide zárandoklók letaposták a fűvet, a rét gazdája hazaszállította a követ. Ezután minden évben elpusztult a jóságga, míg fakápolnát nem építtetett a régi templom helyére. 1892-ben ide kőépületet emeltek. A mellette fakadó forrás nagyban hozzájárult, hogy búcsújáráhellyé váljon. – Más változat: a gazda a forrást temette be, és a templom köveit szekerezte haza, mire elpusztultak az ökrei. A köveket ezért visszavitte, és kápolnát építtetett. – **Szebény:** 194/315. *Gócos-kápóna* : n. *Gócoskhpēle* ‘Gócoskapelle’ É volt, fakápolna, a tulajdonos ragadványnevével. A század első negyedében lebontották, mivel faanyagát elkorhadhat. – Nh.: Oltárán állott a *Mohácsi Mária*; vagyis az a fából faragott Boldogasszony-szobor, amelyet egy mohácsi templomból menekítettek ide az 1526. évi csata után. A geresdiek vissza akarták vinni, de a szebényiek mást adtak oda. – A mohácsi szájhagyomány is megőrizte a Belvárosi templom szobrának megmentését. Először Szebénybe vitték, majd Geresdre került (BMFN. II. 107, 130, 199–200, 282, 301, 332, 408).

Somogy megye német telepítésű községeinek földrajzi neveiben *kegyképekkel*, *kegyhelyekkel* kapcsolatos névadatot nem találtam.

Tolna megye

Bátaszék: 107/79. *Kápolna* : *Mária-kápolna* : n. *Kapële* 1762-ben épült korai barokk stílusban. Régen temetőkápolna. Ma a bátaszéki németek vasárnap délutánoként itt tartanak ájtatosságot. A segítő Szűzanya tiszteletére emelték. Szenteltvíztartója török kézmosó medence volt. 107/215. *Míli kápolna* : n. *Mílikapële* Kápolna. A Kövesdi út bejáratánál van. Az öregek még emlékeznek arra, hogy valamikor egy részeg mórágvi sváb megtáncoltatta a kápolnában levő Máriát. Ezért megbüntették, s az ítélet kihirdetésekor így fakadt ki: „Van ih hat gevuszt, dan ih an csárdás angetánc = Ha ezt tudtam volna, egy csárdást is táncoltam volna.” A kápolnában elhelyezett Mária-szobrokat a bátaszékiek nagyon szép csipkeruhába öltöztették. – **Harc:** 95/141. *Szent-kut* F. A hagyomány szerint régen Mária megjelent a forrásnál. – **Kakasd:** 72/54. *Anna-kápolna* : n. *Annakapële* Ép. 72/170. szék. *Mária-kápolna* : n. *Pilstëkël* [...] Kis kápolna egy kereszttel. – **Tolna:** 94/190. *Kis kápolna* : *Öltöztetős Madonna* : n. *Kapële* Kápolna. Rozmayer Ferenc és felesége építtette a 19. század közepén. Az év három legnagyobb egyházi ünnepén (karácsony, húsvét, pünkösöd) új ruhába öltöztetik a Mária-szobrot. Az öltöztetés a Hótáp család nőtagjainak a tiszte (TMFN. 89, 328, 331, 439, 448, 508, 512–3). Több példa nincs.

A *kegyképekkel*, *kegyhelyekkel* kapcsolatos legendák Baranya megyében a leggyakoribbak, Somogyban egyetlen példa sincs, Tolnában is csupán négy névadat fordul elő. Ez főképpen az egyes megyékben lévő német telepítésű helységek számával függhet össze.

b) Képes-fák, Mária-képek, Mária-szobrok

Szűz Máriára a római katolikus és a görögkeleti vallású lakosság évszázadok óta különös tisztelettel tekint. A Mária-kultusz a magyar néphagyományban régi gyökerű, és mély nyomot hagyott a paraszti kultúrában is (vö. MNL. 3. 1980: 116–7, 518). Mindezt kisebb mértékben a különböző földrajzinév-kötetek anyaga is tükrözi. Ilyenek például a következő névadatok:

Baranya megye

Hosszúhetény: 116/119. *Mária-kép* : n. *Mariapild* 'Mariabild'. Kis köoszlopon álló kép, amely Máriát és Jézust ábrázolja. 116/142. *Mária-kép* Szo. – **Pécs:** 134/3328. *Mária-kép* [K8: ~] A Bánfay Simon turistaút elején régen Szűz Mária-kép volt. – **Somogyhárságy:** 68/122. *Mária-kép* [...] Egy nagy bükkfán függ. 68/123. *Mária-képi-legelő* [...] Terebélyes bükkfákkal. Ezen van a Mária-képet tartó bükkfa (BMFN. I: 374, 585, 797). – **Bár:** 210/8. *Képszobor* : n. *Pillstokk* 'Bildstock' [K6: *Statua B. M. Virginis* 'Mária-szonor'] Szo. Kép már nincs benne. – Nh.: Ebner Ignác bíró 1910 körül lebontatta. Majd megbetegedett, ezért két év múlva felállíttatta. – **Görcsönydoboka:** 207/138. n. *Maria Haimszuhun* 'Maria Heimsuchung' : n. *Pillstoukk* 'Bildstock'. Képoszlop, régente májusban zarándokoltak ide. – **Székelyszabar:** 213/135. n. *Pëlstoukk* 'Bildstock' : n. *Maria Haimszuhun* 'Maria Heimsuchung'. Képoszlop a Sarlós Boldogasszony képével. A templomnak is ő a védőszentje, de az elnevezést csak itt használták (BMFN. II. 283–4, 268, 310).

Somogy megye

Mike: 216/10. *Mária-szobor* : *Mariapild* : *Mária-kép* Szo (SMFN. 694). Több adat nincs.

Tolna megye

Bátaszék: 107/150. *Mária-szobor* : n. *Mariatënkmal* Szo. A Magyarok nagyasszonya tiszteletére a templomudvarban. – **Lengyel:** 66/31. *Mária-szobor* Szo – **Möcsény:** 83/72. *Mária-szobor* Szo. 1946-ban helyezték el ide. – **Tolna:** 94/8. *Mária-szobor a laktanyánál* : n. *Marijakrãje* Szo 94/197. *Mária-szobor* : n. *Pëtek* Szo. A környékbeli öregasszonyok ide, erre a sarokra jártak imádkozni. 94/265. *Kis-képi-földek* [C. K. P. ~] [...] Az erdő szélén, a dülő elején álló, bádogra festett Mária-képről. 94/266. *Kis-kép* : n. *Pilstëkli* Az erdő szélén, a dülő elején egy bádogra festett Mária-kép áll (TMFN. 313, 382, 433, 439, 441, 510). Több példa nincs.

A *Képes-fa*, *Mária-kép*, *Mária-szobor* elnevezések mind a három megye német telepítésű községeiben, városaiban kis számban maradtak fenn.

c) Keresztek, fészületek

Ide olyan földrajzi nevek sorolhatók, amelyek vallási jelképként általában kisközösségek vagy pedig egyes családok kezdeményezésére keletkeztek. Egyik legnagyobb csoportjuk a *kereszt*, *keresztfa* földrajzi köznévvvel jött létre, és a magyar nyelvterületen – változó gyakorisággal – szinte mindenütt megtalálható. Közöttük kisebb számban *fogadalmi keresztek* is előfordulnak (l. részletesebben MNL. 5. 1982: 435–7). Az alábbiakban itt is elsősorban a német telepítésű helységekből mutatok be példákat.

Baranya megye

Almamellék: 70/372. *Köröszt* : n. *Vejnkkártenkraic* 'Weingartenkreuz' Ke. Orbán-napkor szokott idejönni a körmenet. – **Kaposszekcső:** 5/5. *Köröszt* Ke – **Kisvaszar:** 23/79. *Vörös-köröszt* Ke. Színéről. – **Mágocs:** 4/202. *Vörös-köröszt* : n. *Ródekraic* 'Rotes Kreuz' Ke. Vörös kőből készült. – **Komló:** 48/458. *Köröszt* Ke – **Magyarszék:** 47/160. *Kardos-köröszt* Ke. A Kardos család állította. A búzaszentelést ennél a keresztnél szokták végezni. – **Palé:** 27/5. *Májér-köröszt* : n. *Májerkraic* 'Maierkreuz' Ke. Meier nevű állította (BMFN I. 64, 69, 152, 172, 264, 280, 392). – **Erdősmárok:** 209/6. *Kérészt* : n. *Svoackhopis Kraic* 'Schwarzkopfesches Kreuz' : szh. *Krízsz Svarckopov* Ke. – A. sz. a Schwarzkopf család állította 1927-ben, amiért egyik tagjuk szerencsésen hazatért a háborúból. – **Erdősmecske:** 191/138. *Rác-köröszt* : *Szerb-kérészt* : n. *Rácsih Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Szrpszki krszt* Ke, kétméteres fakereszt volt; a múlt században állították a pestisjárvány idején. 191/179. *Pélcék körösztjük* : n. *Paszkaishes Kraic* 'Bassgeiger-Kreuz' [*Pelz-kereszt*] Ke család, ill. háznévről. 1903-ban állították fogadalomból beteg gyermekük meggyógyulása után. Régebben ide vonultak búzaszentelésekor. – **Kislippó:** 303/8. *Kereszt* Ke. – **Lánycsók:** 216/79. *Kérészt* Ke. – **Lapáncsa:** 302/3. *Köröszt* Ke. – **Máriakéménd:** 214/412. *Kérészt* : n. *Szuergedine Kraic* 'Surgetiner Kreuz' : n. *Páslsz Kraic* 'Basler-Kreuz' Ke, a Szederkényre vezető út mentén. A 30-as években Kienle Antal tanító renováltatta, felesége Kerner (háznéven: *Pas*) lány volt. – **Mohács:** 223/7. *Némöt Lipót körösztje* : *A Némöt-köröszt* : *Csele-völgyi köröszt* : *Tábor-högy köröszt* : *A köröszt* : n. *Juhë-Kraic* 'Juchee-Kreuz' [...] Ke, állíttatójáról s a dülökről. [...] A. sz. Mohácsi Német Lipót valamelyik elődje állította fogadalomból szőlejükben, mert sok szerencsétlenség érte a családot. – **Szederkény:** 217/355. *Sváb-kereszt* : n. *Svópsz-Kraic* 'Schwab-Kreuz' Ke, a Schwab család állította 1900-ban fogadalomból. Kétéves kislányuk eltévedt a malom környéki kukoricaföldeken, és megkerült. – **Véménd:** 193/292. *Orbán-köröszt* : *Gaszbérgi Orbán-kérészt* : n. *Uerváni-Kraic* 'Orbani-Kreuz' : n. *Andréze Hóufs-Kraic* 'Andresen Hof-Kreuz' : szh. *Orbanija* 'Orbanov krszt' : rc. *Trúsu lu Orbány* 'Orbán keresztje' Ke, talapatán Orbán-szoborral. – Nh.: A szőlő oltalmazója tiszteletére, jégverés, fagykár ellen állította Wilhelm György és neje 1851-ben. Újabbban a Hof család gondozza. A határban három Orbán-kereszt volt. Orbán-napkor évente más-más kereszthez processzió vonult. Ha a gabonát abba a dülőrészbe vetették, búzaszentelésre is. 193/298. *Jasék-köröszt* : *Jasék-kérészt* : n., j. *Jaséksz-Kraic* 'Jascheksz-Kraic' : szh. *Kod Jasékovog krszta* 'Kod Jašekovog krszta' : szh. *Jasékov krszt* 'Jašekov krszt' : rc. *Krúsë lu Trëfort kötrë podürë* 'Trefort keresztje az erdő felé' Ke. – Nh.: A Trefort-pusztai 800 holdas uradalmi birtok nagy része a múlt században erdő, legelő, pusztaság volt. A környező fálvak szegényei bérelték, és tették termővé, ennek fejében övék volt az első évek termése. 1878-ban Jaschek Alajos bérelte ki az egész pusztát, majd a harmadik évi kiváló termés öröme 1881. máj. 31-én nagy mulatságot rendezett a környékbeli uraságok, papok, tisztviselők részvételével. Dél tájban vándorlegény toppant be egy csupor tejet kérve, a házigazda azonban elzavarta. A legény távozás közben megjósolta, hogy a mai mulatság rosszul fog végződni. Mikor a gazda közölte ezt a vendégekkel, a vémei lelkész megjegyezte, hogy éhezöt az ajtó elől nem illik elkergetni. A délutánra tervezett erdei kirándulás meghiúsult, mert olyan ítéletidő keletkezett, hogy betörte a ház ablakait, feltépte tetejét, felborította az udvaron álló hintókat. Véménd, Feked, Szebénynek ezt a határrészét teljesen elverte a jég, úgyhogy sokan kényszerültek messze fálvakban részesaratóként évi kenyérüket megkeresni. A bérlő egy évre rá állította fel a keresztet engesztelésként a három falu népének jelenlétében. – Nh.: Akkor vitte el a szélvihar a Hegy utca, a Szerb utca, a Szerb-templom szalma- vagy zsindeletetőit; ettől kezdve került cserép a háztetőkre. A vihar utáni árvíz a patakalmokban is óriási kárt okozott. – **Villány:** 269/139. *Köröszt* Ke. Itt végezték a búzaszentelést (BMFN. II. 35, 36, 76, 277, 341, 354, 370, 416–7, 727, 866, 868).

Somogy megye

Bószénfa: 185/7. *Templomkereszt* : *Kirchenkrájc* Ke. A templom mellett. – **Miklósi:** 70/28. *Öreg-hégyi-körösz* Ke 70/31. *Cink-körösz* : *Cinkizekrájc* Ke 70/48. *Uj-hégyi-körösz* Ke – **Zics:** 65/13. *Fehér-körösz* : *Nágoctsi-körösz* Ke 65/16. *Falusi-körösz* : *Bóti-körösz* : *Kocsmat-körösz* Ke. A közelében van a bolt és a kocma is. 65/23. *Vas-körösz* : *Templom-körösz* Ke 65/106. *Szöllőhgyi-körösz* Ke (SMFN. 226, 228, 240, 572). Több példa nincs.

Tolna megye

Aparhant: 73/8. *Kreccer-féle-kérészt* : *Templom-előtti-kérészt* Ke 73/17. *Vágér-féle-kérészt* Ke – **Bátaszék:** 107/3. *Fogadalmi-kérészt* : *Fogadalmi-körösz* : *Lajvér-kérészt* : *Lajvér-körösz* Ke. Az 1920-as években állították Lajvér lakói egy igen súlyos jégverés után abba reményben, hogy a kereszt oltalmat ad az újabb jégverések ellen. – **Diósberény:** 25/1. *Hesz-körösz* : n. *Heszkrájc* Ke. Hesz András állította. 25/7. *Fric-körösz* : n. *Frickrájc* Ke. Fritz nevű lakott a közelében. 25/76. *Brájdienstájn-körösz* : n. *Brajtenstajnkrajc* Ke. Breitenstein nevű állította. – **Dúzs:** 51/39. *Vörös-körösz* : n. *Vörös-kérészt* : n. *Hólkrájc* Ke. Vörös színű, az út mellett áll. – **Högyész:** 58/105. n. *Drajkrájc* Ke. Ma már csak egy kereszt áll a háromból. Régen búcsújáró hely volt. 58/107. *Vörös-kérészt* : n. *Rótkrejc* Ke. Piros színű. – **Kakasd:** 72/92. *Urasági-kérészt* : n. *Svábkrajc* : n. *Hersafmilkrejc* Ke. Sváb János állította. 72/166. *Paprikalom-kérészt* : n. *Paprikamilkrejc* Ke – **Kisdorog:** 65/104. *Vörös-kérészt* : *Vejskei-kérészt* : n. *Rotkrájc* Ke. A vörhenyjárvány idején állították. – **Kisvejske:** 67/18. *Mihál-körösz* [...] P.: „...itt a megálló magyarok egy fára SztMihály arkangyal képit szegezvén. Ezt a dülöt Mihály körösztnek nevezték el”. 67/19. *Vörös-körösz* : *Mihál-körösz* Ke. Régen a kereszt vörösré volt festve. – **Kurd:** 53/35. *Templomkörösz* : n. *Kherihkrájc* Ke. A templom mellett áll. 53/95. *Csibráki-körösz* : n. *Csibrákérkrájc* Ke. Csibrák felé van. – **Lengyel:** 66/9. *Kérészt* : *Hálakérészt* : *Emlékkérészt* : *Jóbori-kérészt* : n. *Krajc* Ke. A hadifogságból való hazatérés emlékére állították az első világháború után. – **Mucsi:** 55/147. *Závodai-körösz* : n. *Szövédérkrejc* Ke – **Mözs:** 96/82. *Vörös-kérészt* : n. *Rótkrájc* Ke 96/96. *Régi-kérészt* : n. *Aldeszkrájc* Ke – **Tabód:** 69/31. *Bányai-kérészt* : n. *Baumanszkrájc* Ke. Állíttatója családnevéről. 69/44. *Fekete-kérészt* : n. *Svarckrejc* Ke – **Tolna:** 94/11. *Kaszárnjai-kérészt* : *Sarki-kérészt* : *Sebestyén-kérészt* : n. *Kaszérkrájc* Ke. A laktanyával szemben levő sarkon, a Szent Sebestyén-szobor mellett. 94/105. *Müller-kérészt* : n. *Mülerkrájc* Ke. Müller nevű cements állította. – **Závod:** 64/1. *Vörös-kérészt* : n. *Rótkrejc* Ke. Színéről. 64/18. *Teveli-uti-kérészt* Ke. Ettől mintegy 500 m-re több száz 16–17. századi ezüstpénzt találtak, és a szekszárdi múzeumba vitték (TMFN. 139, 140, 141, 259, 265, 267, 276, 290, 307, 312, 313, 316, 320, 329, 331, 334, 433, 436, 451, 452, 504).

A vallási jelképek közül a kereszt utótagú helynevek előfordulásában viszonylag jól megragadható különbség van. A kereszt köznével keletkezett elnevezések száma ugyanis a következő megoszlást mutatja: Baranya 124 német telepítésű helysége közül 42-ben 52 ilyen földrajzi név fordul elő, Somogyban 8 német gyökerű községéből 3 faluban 8 kereszt utótagú névadatot találtam, Tolna megye 55 német telepítésű helysége közül 22-ben pedig 61 kereszt utótagú elnevezés található. Itt jegyzem meg, hogy az ugyanazon objektum megnevezésére párhuzamosan használt neveket nem számítottam külön-külön adatnak, hanem egy egységnek tekintettem. Ilyenek például a fentebb már bemutatott példák közül a következők: **Zics:** 65/13. *Fehér-körösz* : *Nágoctsi-körösz* Ke (SMFN. 226). – **Diósberény:** 25/1. *Hesz-körösz* : n. *Heszkrájc* Ke. – **Mözs:** 96/82. *Vörös-kérészt* : n. *Rótkrájc* Ke (TMFN. 139, 451).

A kereszt utótagú elnevezések mindegyik megye német telepítésű helységében viszonylag csekély számban fordulnak elő. Feltűnően kevés ilyen névadat van – főképpen a más vallásos jelképekkel való összehasonlításban – Baranyában. Somogy és Tolna megye magyarlakta településein viszont általában jóval gyakoribb a kereszt köznével keletkezett földrajzi nevek előfordulása, néhány községben feltűnően sok adatot találunk rá. Így például a Somogy megyei Andocs és Kéthely bel- és külterületén 7–7 körösz ’kereszt’ utótagú helynév van, Karádon pedig nyolc ilyen név fordul elő (vö. SMFN. 222–6, 236–9, 263–7). Egyedülálló példa, hogy Dunaföldvár névanyagában 21 kereszt köznével alkotott földrajzi nevet találunk. Ezek közül néhányat megemlítek: 29/125. *Krisztus-körösz* Ke 29/179. *Vörös-körösz* Ke. P.: „...az alsó Bölcse utcza vége felé egy vörös kökereszt áll az út közepén”. 29/326. *Tamankó-körösz* Ke. Szt. Domokos tiszteletére állított kereszt. 29/347. *Kéri-körösz* Ke. A Kéri út mellett egy Horváth nevű gazda állított keresztet, később

az ő neve feledésbe merült. 29/499. *Rác-körösz* Ke. Egy görögkeleti emlékkép kettős vaskereszttel. Egy ortodox rác ember állította. A katolikusok ledöntötték, majd amikor a rác újra felállította, agyonverték érte (TMFN. 125, 179, 162, 165). A dunaföldvári példák száma – tekintve, hogy csak egy településről van szó – arányaiban igen nagy mértékben meghaladja például a Mohácsi és a Sikkósi járás együttes adatait, ahol összesen 12 ilyen névadat van.

A névtan szakemberek figyelmét nem kerülte el a *kereszt* köznévvvel keletkezett földrajzi nevek vizsgálata sem. Rónai Béla hét megye helynévgyűjteményéből kiválasztott példaanyag alapján elemezte a *kereszt* lexemával alakult bel- és külterületi elnevezések különböző típusait (Rónai 1989). A felhasznált kötetek szövegeiben forgó adatairól azt állapította meg, hogy azok a hozzájuk fűzött magyarázatokat tekintve nagyon egyenletlenek. Úgy gondolom, hogy hasznos lett volna, ha az egyes nevekhez kapcsolódó néprajzi értékű közlések is bekerülhettek volna az egyes kiadványokba. Ezért nagyon egyetérték Rónai Béla következő észrevételével: „Az adattárba a név után bekerült hagyomány (monda, legenda, igaz történet) olvastán ösztönös sajnálhatjuk a veszteséget, amelyet az adatközlők által elmondott, de a kötetekben közzé nem tett anyag kimaradása jelent” (Rónai 1989: 165).

d) Védőszentek szobrai

A földműveléssel, állattartással foglalkozó falusi lakosok jövedelmét, életfeltételeit nemcsak a tudás, szorgalom határozta meg, hanem a fölük független körülmények (így pl. az időjárás, az állatállományt ért betegségek) is. A kisközösségek nemzedékről nemzedékre keresték tehát a védelmet a különféle természeti csapások, betegségek ellen, és ezt hitük szerint a *védőszentek* oltalmazó szerepében bízva találhatták meg. Ezért igyekeztek szobrokat állítani a különböző patrónusoknak, mégpedig általában a település bel- vagy külterületének az ismertebb részein (pl. faluvéteken, legelők, szőlők közelében). A három megye helynévanyagában a következő névadatokat találtam:

Baranya megye

Aranyosgyádány: 152/54. *Nepomuki Szent János-szobor* Korábban a *Síd* hidján állt. Ma romos. – **Bakonya:** 128/248. *Szent Antó kápolna* : *Kápóna* É, kápolna. 1807-ben épült. Az akkor dúló dögvész idején állította a falu fogadalomból. [...] Antal napján minden évben hálaadó körmenet és istentisztelet van itt. – **Bár:** 210/18. *Nepomuki Szent János-szobor* : *János-szobor* : n. *Johannes* 'Johannes' [...] Szó – **Királyegyháza:** 149/196. *Szentvendel* : *Kápolna* : *Szent Vendel* [K8: *Kápolna*; É K12 (1865): *St. Vendel*; É K12 (1883): *Szt. Vendel*] É. Szent Vendelnek, a pásztorok védőszentjének tiszteletére 1854 előtt, marhavész idején épített kápolna Szentiván és Szentgál egykori határán. Színes, mázas népi Vendel-szoborral. – A. sz. akkor még nem tudták, mi az oka az állatok elhullásának, ezért fogadalomból építették. – **Mágocs:** 4/79. *Szent János-szobor* : n. *Johannes* 'Johannes' : n. *Johánesz* 'Johánesz' 'Johannes' 'Johannes' Szó. A szoborral kapcsolatos gyermekmondóka: „Trajmal muzmán trum / rum ké un fráge: / Johanész, váz máhszt? / Naht szágt Er: nikszt”. – **Nagypall:** 121/18. *Szent Vendel szobor* : n. *Vëndélini* 'Wendelin' Szó – **Ófalu:** 112/9. n. *Vendelini* 'Vendelin' Szó. Az állatok védőszentjének ma is álló szobra. – **Somogyhárságy:** 68/2. *Szemvendel* : n. *Vëndelini* 'Wendelin' Szó. A falu É-i végében, a faluból kivezető út elején. 68/23. *Szent János* : n. *Johanész* 'Johannes' Szó. Nepomuki Szent János tiszteletére. 68/31. *Templom* : n. *Khérihe* 'Kirche' A katolikus felekezetiüké. Szent Vendel a védőszentje. Búcsúja Vendel napkor van. – **Szászvár:** 26/28. *Szent János-szobor* Szó. Nepomuki Szent János tiszteletére építették. – **Szentlászló:** 69/1. *Szentvendel* : n. *Vëndélini* A legelőre vezető út elején áll a háziállatok oltalmazójának, Szent Vendelnek a szobra. 69/20. *Szent János* : n. *Johanész* 'Johannes' Szó. Nepomuki Szent János tiszteletére (BMFN. I. 60, 162, 284, 371, 377, 378, 564, 609, 653, 875, 893). – **Babarc:** 198/39. *Flórián* : n. *Fluerjáni* 'Flórián' Szó, még a múlt században állították. – **Boly:** 222/15. *Szent János szobor* : n. *Johánesz-ténkmal* 'Johannes-Denkmal' Szó. 1829-ben állították föl a Nepomuki Szt. Jánost ábrázoló szobrot. 222/116. *Vendel-kápolna* : n. *Vëndelin-khapél* 'Wendelin-Kapelle' 1771-ben épült az állatok védőszentjének kápolnája. – **Dunaszekcső:** 204/302. *Vendel* : n. *Vëndlini* 'Wendelin' : szh. *Vëndél* [*Szent Vendel-szobor*] Szó, fontos tájékozási pont. – A. sz. a földesúr állította dögvész idején. – **Fazekasboda:** 195/34. *Vendel-kérszt* : n. *Vëntlini-Kraic* 'Wendelin-Kreuz' Ke, talapatán Vendel-szoborral. – Nh.: Vendel-napkor körmenet vonult ide. – **Feked:** 192/200. *Vendel* : n. *Vëndlini*

'Wendelin' Képoszlop. Az állatok védőszentjeként tisztelték. Régebben körmenet vonult ide Vendel-napkor. – **Geresdlak:** 197/86. *Vendel* : n. *Vēntlīni* 'Wendelin' [...] Szo. Stefan János állíttatta 1888-ban. – Nh.: Szent Vendel az állattartók és pásztorok védőszentje. Vendel-napkor október 20-án idehajtották a juhnyáját, a kondát, a csordát (vagy a gazdák egy-két tehenüket). A pap itt megáldotta az állatokat. A falu népe körmenetben vonult ide. 197/94. *Flórián* : n. *Fluerjáni* 'Flórián' [Hiv. *Szent Flórián szobor*] Szo, a tűz patrónusának tiszteletére. – **Görcsönydoboka:** 207/4. *Vendel* : n. *Vēndlīni* 'Wendelin' [*Vendel-szobor*] Szo, a Fölger család állíttatta 1909-ben. Régen úrnapiján zarándokoltak ide; az állatok patrónusaként tisztelték. – **Himesháza:** 203/30. n. *Vēndelīni* 'Wendelin' [...] Szo. Krémer Miklós állíttatta 1902-ben, amiért kilábalta a szegénységből. 203/175. n. *Vēndlīni-Pēllstoukk* 'Wendelin-Bildstock' .Képoszlop a Kálvária tövében. – **Máriakéménd:** 214/44. *Flórián* : n. *Te Fluerjáni* 'Der Florian' [...] Szo. Felirata: „Zum höchsten Ehre Gottes gewidmet durch Josef Petz und dessen Gattin Katharina Petz, geb. Putz 1903” – A. sz. azért állíttatták, mert Petzné megmenekült a tűzhaláltól. – Nh.: Május 4-én körmenet vonult ide. – Nh. (tréfás): Hogyan fohászkodik a német paraszt a tűz patrónusához? „Heiligen Flórián, löscht unser Haus, und zünd' des Nachbars an!” 'Szent Flórián, oldsd el a házunkat, s gyűjtsd meg a szomszédét!' – **Mohács:** 223/327. *Nepomuki Szent János* : *Szent János-szobor* : *Szent János* : n. *Johani* 'Johanni' : szh. *Kíp Szvētoga Ivana* 'Kip Svetoga Ivana' : szh. *Szvēti Ivan Nēpomuk* 'Sveti Ivan Nepomuk' Szo – **Palotabozsok:** 196/28. n. *Fluerjáni Kraje* 'Florian-Kreuz' : c. *Florian trusu* 'Flórián-kereszt' Ke, Vendel- és Flórián-szoborokkal. A Haág és a Krepsz család állíttatta 1860-ban. 196/54. n. *Vēntlīni Kraic* 'Wendelin-Kreuz' : c. *Vēndlīni trusu* 'Vendel-kereszt' Ke. 196/131. *Rókus-kápolna* : *Kápolna* : n. *Roheszkhapell* 'Rochuskapelle' : c. *E. Rókus kápolna* 'a Rókusi kápolna' [K 8: *Kapelle* K 18: *Szt. Rókus kápolna*] É, 1738-ban építették azok, akik életben maradtak a pestisjárvány után. – Nh.: Az építőanyagot a dombig (129. sz. név) kocsival hordták, onnan – fogadalomból – fejükön vitték a a dombtetőre. Más változat szerint a járvány idején hordták fel az anyagot – fogadalomból –, és mikorra a minden együtt volt, az építkezéshez, a járvány „örökre” megszűnt. – **Somberek:** 201/31. *Szent János-szobor* : n. *Johanesz* 'Johannes' Szo 201/39. n. *Flarian* : n. *Fluerjáni* 'Florian' [*Szent Flórián-szobor*] Szo, tűzvész elleni oltalom reményében állíttatták kb. 200 éve. – **Szajk:** 220/13. *Képoszlop* : n. *Pildstok* 'Bildstock' Faragott úgynevezett képoszlop és környéke. Régen itt „áldotta meg” a pap a határt Szent György és Szent Márk napján. – **Szebény:** 194/119. *Rókus* : n. *Rohesz* 'Rochus' [...] Hiv.: *Szent Rókus-szobor*] Szo. – A. sz. Michael Noll állíttatta 1856-ban fogadalomból. – Nh.: 1945-ig Rókus-napkor körmenet vonult ide. A járványos betegségek patrónusaként tisztelték. 194/255. *Vendel* : n. *Vēndlīnesz* 'Wendelinus'. Szo. – A. sz. 1901-ben közadakozásból állíttatta a község. – N.: Az állatok patrónusaként tisztelték. Október 20-án az összes pásztor, sőt a parasztok is idehajtották az állatokat, és a pap megszentelte őket. Később már csak körmenet vonult ide. – **Szederkény:** 217/139. *Szent János-szobor* : n. *Te Johanesz* 'Der Johannes' [*Nepomuki Szent János-szobor*] Szo. – **Szúr:** 200/28. n. *Tr Hailih Antóuni* 'Der Heilige Anton' : n. *Antóuni* 'Anton'. Képoszlop a múlt századból Szent Antal tiszteletére. A kép már hiányzik. Felhőszakadás, árvíz elleni oltalom reményében vonult ide körmenet a múltban úrnapiján. 200/34. *János-szobor* : n. *Johanesz* 'Johannes'. Képoszlop a múlt századból. A kép eltűnt belőle. Régebben körmenet vonult ide. – **Véménd:** 193/83. *Szentháromság-szobor* : n. *Traifaldihkhait* 'Dreifaltigkeit' : szh. *Trojsztvo* 'Trojstvo' : rc. *Szobor* 'szobor' [...] – A. sz. talapatán kis méretű *Flórián-szobor* : n. *Fluerjáni* 'Florian'. A falu legmódosabb gazdája állíttatta. 193/336. *Vendel-szobor* : *Vēndēl* : n. *Vēndelīni* : 'Wendelin' : szh. *Vēndēlīn* 'n. Wendelin; Vendel' : rc. *Vēndēl-szobor* [Hiv.: *Szent Vendel-szobor*] Szo a Vásártéren. Az állatok patrónusaként tisztelték; napján processió vonult ide. A Dreszner család állíttatta, ezért gyakran n. *Trēznes Kraic*-nak 'Dreßner-Kreuz'-nek mondják (BMFN/II. 52, 63, 79, 98, 104, 113, 122, 124, 127, 139, 171, 173, 181, 203, 210, 228, 262, 319, 362, 374, 388, 404–5, 408, 447).

Somogy megye

Mike: 216/11. *Vendel-szobor* : *Szent Vendel-szobor* : *Vēndēlīni* Szo. Egy nagy állatpusztulás után állíttatta a község. 216/13. *János-szobor* : *Szent János-szobor* Szo (SMFN. 694). Több példa nincs.

Tolna megye

Bátaszék: 107/265. *Vendel-pihenő-kérszt* : *Vendel-pihenő-körösz* : n. *Vendelīni* Ke, Szo az Előhegyi úton. 1867-ben emelt mézskókereszt Mária helyett Szent Vendel szobrával. L. G. és I. G. monogram

van rajta. Az öregek szerint a szőlőből hazatérőben itt pihentek meg, itt tették le a kosarat. Szent Márk napján itt volt a búzaszentelés. 107/278. *Orbán-kápóna* : n. *Arvónikapöle* Kápolna. A szőlő-hegyek patrónusa tiszteletére emelték a bátaszéki szőlősgazdák. – **Diósberény**: 25/20. *János-szobor* : n. *Hajlígerjohann* Szo. Nepomuki Szent János közsobra. – **Dunaföldvár**: 29/44. *József képe* Szo. Képszobor a védőszent tiszteletére. 29/55. *Flórián utca* [P. Hiv. ~ P. *Rapcsák köz*] U. P. „mert ott egy ház homlok falán egy kis képen Szt. Flórián ábrázoltatik”. 1858-ban nagy tűzvész volt a városban, erre utal a károsultak kolduló rigmusa: „Leégett 200 ház, 400 prészház, öregtemplom, sóház.” 29/343. *Nepomuki Szent János-szobor* Szo. A vízimolnárók védőszentje tiszteletére állították. – **Kakasd**: 72/8. *Vendél-szobor* : szék. *Szent Vendel keresztje* : n. *Vendelini* Szo. Körmeneti hely volt, különösen jószágjárvány idején. – **Kisdorog**: 65/119. *Segítőszent-kápolna* : n. *Faderkaszkapeli* Ép. 14 segítő szent képe van benne, És ezeket a hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal. – **Kurd**: 53/20. *Szent Vendel* : n. *Hájlihe Vëndélin* : n. *Vëndélin* Szo – **Lengyel**: 66/30. *Vendél-szobor* : n. *Ventelin* Szo. Minden év október 20-án ide tartottak körmenetet. – **Mucsi**: 55/22. *Flórián-szobor* : n. *Florianusz* Szo – **Nagymányok**: 79/8. *Rókus-kápóna* : *Flórián-kápóna* : n. *Rókuskapél* : n. *Flóriankapél* Ép. A pestis után építették a kápolnát, majd egy tűzvész után Szent Flórián is kapott benne egy oltárt. 79/10. *Szent Vendel* Szo. Régen ide hajtották Vendel napján az állatokat megszentelésre. – **Nagyvejké**: 68/5. *Szent Flórián* : n. *Hajligé-Flórijan* Szo. Az 1846-os tűzvész emlékére állították. – **Szakadát**: 26/24. *Flórián-szobor* : n. *Flórian* Szo. A tűz védőszentjének a tiszteletére állították. – **Szálka**: 101/29. *Vendel* : n. *Vendelini* Szo. Szent Vendel tiszteletére. – **Tolna**: 94/16. *Szent Vendel* : n. *Vendelínesz* : n. *Fípatron* Szo. Az előtte vezető úton hajtották ki az állatokat a legelőre. Valamikor itt áldotta meg a pap az állatokat. – **Várdomb**: 104/19. *Vendel* : *Vendel szobra* : n. *Vëndélini* Szo. A falu lakói jószágártással is foglalkoztak. Ezért állította a szobrot az állatok patrónusa tiszteletére 1891-ben, egy nagy állatjárvány elmúltával a Deutsch család. – **Závod**: 64/10. *Szent Flórián Szo*. A hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal Németországból. 64/24. *Nepomuki Szent János Szo*. Műemlék. 64/55. *Valéntin-oszlopok* Négy akácoszlop, amelyet a múlt században állítottak az állatvész megszűnésének emlékére (TMFN. 140, 144, 156, 162, 264, 273, 307, 308, 312, 313, 318, 327, 367, 433, 478, 492, 514, 515).

A fenti névadatok száma azt mutatja, hogy a Dél-Dunántúl német telepítésű (katolikus valóságú) helységeiben a különböző védőszentek nagy tiszteletnek örvendtek (a *védőszentek* szerepéről, a hozzájuk kapcsolódó hagyományokról l. részletesebben MNL. 5. 1982: 514–6). A *védőszentek* tiszteletére állított szobrok, kápolnák legnagyobb számban Baranya megyében fordulnak elő, Tolnában valamelyest ritkábban, Somogyban pedig – nyilvánvalóan a német gyökerű helységek csekély száma miatt – ezekre alig találunk névadatot. Az összegyűjtött példanyag alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *Schwäbische Türkei* területén leggyakrabban *Szent Vendel*, *Nepomuki Szent János* és *Szent Flórián* tiszteletére állított szobrok (ritkábban kápolnák) fordulnak elő. Az alábbiakban röviden ezeknek elterjedését, sajátosságát foglalom össze.

Bálint Sándor a Flórián-kultusz elterjedéséről a következőket írta: „A XVII. századtól kezdve az osztrák barokk, később a katolikus német bevándorlások együttes hatásaként alig van templomunk, falunk, amelyben ne lelhetnénk föl Szent Flórián képét vagy szobrát. Ennek vészelhárító hivatást tulajdonítanak. [...] tűzvész után, illetőleg tűzvész ellen hazánkban számos helység tett a barokk időkben Flórián tiszteletére fogadalmat (a kiemelés tölem Sz. J.)” (1998: 372). Írásában *Flórián* védőszentől kevés névadatot találunk, ezek az ország legkülönbözőbb vidékeiről származnak (l. részletesebben Bálint 1998: 375–7). Hogy a Flórián-kultusz német hatásra Magyarországon is elterjedhetett, azt valamelyest jelzi a Závodról idézett, következő belterületi név: 64/10. *Szent Flórián Szo*. A hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal Németországból (TMFN. 307).

Baranya megyében a Flóriánhoz fűződő névadatok a német gyökerű községek és városok földrajzi neveiben gyakrabban fordulnak elő, mint a többi településen. Somogyban viszont a kis számú német gyökerű (nemegyszer szekunder telepítésű) faluban erre egyetlen adat sincs, és Flóriánhoz kapcsolódóan csak **Hetes** (138/15), **Kutas** (208/11), **Órtilos** (138/15) és **Toponár** (146/21) helyneveiben akad példa (SMFN. 428, 451, 611, 657). Tolna megye magyarlakta települései közül **Dombóvár** (56/117), **Döbrököz** (54/21) és **Szakály** (27/26) földrajzi neveiben található egy-egy olyan adat, amely Flórián védőszent kultuszához kapcsolódik (vö. TMFN. 146, 270, 279), a többi viszont – amint az a fentiekben bemutatott példaanyagból is kitűnik – a német telepítésű falvak nevei között fordul elő. Ezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a Flórián-kultusz kialakulásában

a török kiűzése után hazánkba települt németek is szerepet játszhattak. Ehhez természetesen számos adalékokkal szolgálhatnának például Komárom, Vas és Veszprém megye helynévkidáványai is, amelyekben ezzel kapcsolatban minden bizonnyal sok adatot lehetne találni.

A védőszentek közül jó néhány példa van a Nepomuki Szent Jánoshoz fűződő névadatokra is, akiről a MNL.-ban a következőket találjuk: „a folyók, hidak, hajósok, vízimolnárok, halászkok védőszentje. A gyónási titok mártírjaként tartják számon; 1340-ben született Cseho.-ban, Pomuk vagy Nepomuk nevű mezővároskában” (1980: 750).

A Nepomuki Szent János védőszent kultuszára utaló adatokról azt állapíthatjuk meg, hogy gyakoriságuk, előfordulásuk száma jelentős. A névadatokhoz viszont majdnem kivétel nélkül csak igen szűkszavú közlések kapcsolódnak, ezért ezekből általában nem derül ki, hogy kik és milyen céllal állították ezeket a szobrokat. A fentiekben bemutatott népi magyarázatok között olyan példa is előfordul, amely ritkasága miatt különös figyelmet érdemel. A gyónási titok tiszteletben tartásával, megőrzésével kapcsolatban ilyen jellegű a **Nagymányok** helyneveinek következő adata: 79/14. *Szent János-szobor* Szó. Szent János napján virágból font koszorúkat löttek a vízre. Rajtuk három gyertya égett. A láng a nyelv jelképe volt, és a gyónási titok tiszteletére rendezték az ünnepséget (TMFN. 367). **Tolna** város névanyagában olyan – ugyancsak ritka – névadat fordul elő, amely nép humoráról, ironikus hajlamáról tanúskodik. Ez pedig a következő: 94/123. *Nepomuki Szent János* Szó. Régen a községháza előtt állt, éppen az adóhivatal ablakaival szemben. A tréfás hagyomány szerint azért vitték el onnan a mai helyére, hogy ne lássa, mi történik az adóhivatalban. Az 1720–30-as évekből származik. A község első földesura, gróf Vallis állíttatta (TMFN. 437).

Szent Vendel kultusza két-három évszázaddal ezelőtt terjedt el Magyarországon. Bálint Sándor ezzel kapcsolatban a következőket fogalmazta meg: „Vendel tisztelete hazánkban a XVIII. században bukkán föl a délnémet barokk hatására, közvetlenül pedig Padányi Bíró Márton (1696–1763) veszprémi püspök kezdeményezésére [...] Kultusza talán a birkaajták meghonosításával is összefügg, amelyeknek eleinte bevándorolt pásztoraik is voltak. Kétségtelen az is, hogy a *Mariahilf* mellett éppen *Vendel a század hazai német paraszt kolonizációjának legjellegzetesebb patrónusa, szimbolikus útítársa* (a kiemelés tőlem Sz. J.)” (1998: 426–7). Vendel páratlan népszerűségét példák-al alátámasztva a szerző így egészítette ki: „Ezekután egészen természetes, hogy a hazai Vendel-patrocíniumok térképe a veszprémi egyházmegyében a legszínesebb. Ezt Padányi akarateréje, főpásztori buzgalma, továbbá az egyházmegyébe települt német faluk szülőföldi hagyománya, de az itteni latifundiumok hatalmas merinójuhászata is magyarázza. Megjegyezzük még, hogy a táj pásztorai, főleg juhászai között közkedvelt volt a *Vendel keresztnev is. Szent Vendel Istennek legkedvesebb pásztor*a – mondotta egy cserszegtomaji öregember” (Bálint 1998: 428–9).

Szent Vendel tisztelete nemcsak a helynevekben maradtatott fenn, hanem természetesen más forrásokban is. Babarc és Nagynyárad földrajzi nevei között Szent Vendel kultuszának nincs nyoma, ugyanakkor vizsgálódásai alapján Bálint Sándor ki tudta mutatni, hogy ennek a két keresztnek a hagyományait a Vendel-naphoz régebben érdekes népszokás kapcsolódott, amelyet ekként foglalt össze: „*Nagynyárad* baranyai német faluban Vendel napján a legelő szélén álló Sarlós Boldogasszony-kápolna elé hajtották a gazdák minden lovukat, marhájukat, juhaikat. A pap misét mondott és megáldotta őket. Ezután visszakerültek az istállóba. Az eladásra szánt jószágokat pedig egyenesen a híres németbólyi állatvásárra hajtották, amely Vendel napján volt. Hasonló szertartás él, illetőleg élt *Babarc* németsege körében is. Itt a lovakat kocsiba fogva hajtották föl a szentelésre. Olykor ezer kocsi is állott a téren. Utána innen is nyomban indultak a bólyi vásárra. – Bólyban egyébként a vásártéren áll a Bálint és Vendel tiszteletére szentelt kápolna, ahol ezen a napon fogadalmi mise volt, majdpedig a mindenfelől felhajtott jószágot a pap könyörgés kíséretében megáldotta” (1998: 429–30). Itt kell szóba hoznom, hogy a Bálint Sándor említette Németbóly település (a mai Bóly korábbi neve) a baranyai földrajzinév-kötetben is megtalálható (vö. BMFN. II. 404), és a névadatok között a *kápolna* is szerepel, mégpedig a következő formában: 222/116. *Vendel-kápolna* : n. *Vendelin-khapel* 'Wendelin-Kapelle' 1771-ben épült az állatok védőszentjének kápolnája (BMFN. II. 408).

Anneliese Till kutatásai alapján azt állapította meg, hogy – Erdélyben már a 13. század óta léteztek ugyan német települések – ennek ellenére Magyarországon Szent Vendel védőszent alakja, tisztelete a 17. század előtt nem volt ismeretes, és ebben a magyar nyelvterületen csak a 18. században történt változás. Vizsgálódásai sok – igen figyelemre méltó és tanulságos – részletkérdésre is kiterjednek. Jól mutatja ezt az a hasznos ismereteket magában foglaló összefoglalás, amelyet

a Baranya megyei Ófalu községben található Vendel-szobor kapcsán a következőképpen fogalmazott meg: „Das Beispiel des Wendelin-Statue von Ófalu im Komitat Baranya zeigt, das selbst in Gemeinden, wo nach kirchlichen Schematismus kein Wendelinus-Patrozinium (bei Kirche, Nebenkirche oder Altar) existierte, eine starke Wendelin-Verehrung bestand. Am Ortsende von Ófalu, Richtung Cikó, steht am Strassenrand eine Statue des heiligen Wendelin (im Volksmund in der gesamten Region „Wendelines“ [...]). Eine Inschrift am Sockel nennt das Datum der Errichtung „Gestiftet von Anton und Margaret Hein 1872. Der Standort am Dorfende war wohl bewusst gewählt. Hier, am Wendelines vorbei, wurde früher ausgetrieben. So zog jeden Weidetag das Vieh der Gemeinde an dem Heiligen vorbei, dessen besonderem Schutz die Tiere anvertraut waren. Am Wendelinitag, dem 20. Oktober, wurde am Nachmittag eine Prozession von der Kirche zur Wendelines-Statue abgehalten. Der Tag galt als halber Feiertag. Bei dieser Prozession am Wendelintag wurde in Ófalu ein eigenes Wendelinilied gesungen, das bis 2003 nur mündlich tradiert wurde. Es handelt sich dabei offensichtlich um die Variante eines beliebten und weitverbreiteten Wendelinliedes. [...] Ahnliche Wendelin-Statue wie in Ófalu finden sich in vielen ungarndeutschen Gemeinden und zeugen damit ebenfalls von der Verehrung, die der aus Deutschland mit eingewanderte Heilige bei seinen Landsleute erfuhr. Josef Schwing hat in den letzten Jahren begonnen, unter anderem die sakralen Denkmäler der Schwäbischen Türkei systematisch zu erfassen und bildlich zu dokumentieren [...] Die Statuen des heiligen Wendelins in den donauschwäbischen Gemeinden ähneln sich weitgehend. Die Figuren zeigen fast immer den Heiligen als jungen Schäfer. Die Krone unter seinem Fuß deutet auf seine noble Herkunft, auf die er um des Glaubens willen verzichtet hat. Die umgehängte Pilgertasche verweist auf die vielen Wallfahrten, die Wendelin unternommen hat, und das Rind an seiner Seite auf seine Tätigkeit als Hirte” (Till 2003: 103).

Anneliese Till vizsgálódásait abból a szempontból is örvendetesnek tartom, hogy német kutatóként foglalkozott Szent Vendel kultuszának a magyarországi német telepések körében való elterjedésével. Remélhetőleg előbb-utóbb különféle néprajzi témakörökben más német és magyar kutatók követik majd példáját, esetleg a baranyai vagy más földrajzinév-köteteket is felhasználva.

9. A néprajzi vizsgáldás néhány tanulsága

A három dél-dunántúli megye földrajzi neveinek néprajzi szempontú vizsgálatára azért volt lehetőségem, mert az elemzésre kiválasztott névgyűjteményekben kellő számú és viszonylag részletes népi közlések kapcsolódnak a helynevek nem jelentéktelen részéhez. Más megyei és járási névkötetek földrajzi nevei alapján végzett kutatásaimban azt tapasztaltam, hogy a nagy jelentőségű történelmi eseményekhez (így pl. a tatárjáráshoz, a török megszállás korához, az 1848–49-es szabadságharc-hoz), valamint a kiemelkedő történelmi személyiségekhez (főleg Koppány vezérhez, Szent István, Szent László és Mátyás királyhoz, Rákóczi fejedelemhez) fűződő mondahagyomány a magyar nyelvterület nagy részén megőrződött (l. részletesebben Szabó 2008a, 2008b, 2010a, 2010b, 2010c). Ezért gondolom, hogy érdemes és hasznos a földrajzinév-kiadványokat – például a különböző történelmi mondáktól a népszokásokon át a vallásos jelképekig – a néprajzi vizsgálatokban is felhasználni.

Munkámban a forrásul felhasznált megyei helynévkötetekben található, az egyes nevekhez fűződő hagyományok, népi közlések alapján összegyűjtött példaanyag bővítéséhez jól tudtam hasznosítani a Pesti János szerkesztésében napvilágot látott *Az ördögszántotta hegy* című mondagyűjteményt, amelynek függelékében sok utalást találunk a baranyai névkötetekre (vö. 2002: 429–64). Úgy vélem, hogy ezt a kiadványt – más néprajzi, helytörténeti kiadványokkal együtt – az oktatásban is eredményesen föl lehetne használni, hogy a diákok például az adott helységnek és környékének múltját, történetét és hagyományait, a település nevének első (okleveles) említését és eredetét legalább nagyvonalakban megismerjék. Ehhez például nagyban hozzájárulhatnának Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* című kitűnő munkája és a *Baranya megye földrajzi nevei* című kiadványnak az egyes településekre vonatkozó fejezetei. A helynevekben fennmaradt gazdag és sokszínű ismeretanyagot tehát az iskolai oktatásba, a diákok nevelésébe is be lehetne építeni. Ennek pedig sokféle lehetősége és különféle módjai vannak, ha ezt a tevékenységet hozzáértő, lelkiismeretes tanárok végzik. S hogy a kétkötetes baranyai földrajzinév-gyűjteményben – például a helynevek keletkezésétől, eredetétől a hozzájuk fűződő népmondákon, falucsúfolokon át a nyelvtörténeti kuta-

tasban felhasználható földrajzi közneveikig – milyen sok, becses értékű bel- és külterületi elnevezés található, azt kitűnően példázza Pesti Jánosné *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai* címmel írt 62 lap terjedelmű, értékes pályázata (2011).

Hogy a néphagyományok megőrzése, ápolása – különösen kisebbségi helyzetben – nagyon fontos szerepet játszik már az óvodás korú gyermekek körében és az iskolai oktató-nevelő munkában, azt beszédesen mutatja az Éva Márkus összeállításában nemrég napvilágot látott, *Zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch für die Studenten der Nationalitätengrundschullehrer- und kindergärtnerinnenbildung* című igen értékes, gazdag tartalmú és szép kiállítású kötet, amelynek bevezetésében például a következő, fontos megállapítás található: „Die Volkskunde der Nationalitäten, so auch die der Ungarndeutschen, weist die meisten Besonderheiten auf dem Gebiet der Folklore auf, verändert sich doch diese viel langsamer als die andere Ebene der traditionellen Kultur. Diese relative Beständigkeit ist auch durch die inselartige Lage der Nationalität bedingt, denn in einer fremden Umgebung pflegt eine Volksgruppe ihre eigenen kulturellen Überlieferungen besonders intensiv” (Márkus 2010: 7). Azt is fontos közlésnek és meggyőző állításnak tartom, amelyet a kiadvány tartalmáról, illetőleg az idegen nyelvi környezetben megőrzött népszokásokról olvashatunk: „Die Beschreibung der Jahresbräuche erstreckt sich auf **die drei großen, von Deutschen bewohnten Gebiete Ungars**, darüber hinaus auch auf einige Streusiedlungen. Soweit es die Fachliteratur zuließ, wurde auch versucht festzustellen, welche Bräuche die Ungarndeutschen aus **ihrer deutschen Heimat** mitgebracht hatten und welche sie sich in der neuen Heimat von den anderen Nationalitäten – vor allem von den Ungarn – angeeignet haben” (Márkus 2010: 14).

A néprajzi elemzésnek az eredményeit – a származástudat megőrzésétől a vallásos jelképek változatos megnyilvánulásáig – az egyes alfejezetek végén összegeztem, ezért az ott kifejtett megállapításokat itt csak egy-két észrevétellel egészítem ki. Mindegyik tárgykorre jellemző, hogy néprajzi értékű közlés Somogy és Tolna földrajzinév-anyagában viszonylag kevés fordul elő, Baranya megye (főleg a Mohácsi járás) névadataihoz fűződő néphagyomány viszont jóval gyakrabban. Ezeknek a megyéknek a helyneveihez kapcsolódóan egy tömbben másutt megközelítőleg sem találtam olyan gazdag néphagyományt, mint a Fulda vidékéről áttelepült lakosság körében.

Baranya – mint ismeretes – jellegzetesen aprófalvas megye, ahol összesen 320 település található. Ezek között 124 olyan van, amelynek földrajzi nevei kisebb-nagyobb mértékben német nyelvek, és ezekhez néphagyomány ritkán kapcsolódik. Legnagyobb számban, amint már említettem, a Mohácsi járásban találunk adatokat erre, például a következő községekben: **Babarc, Geresdlak, Himesháza, Máriakéménd, Szederkény, Székelyszabar, Szűr és Véménd**. Vajon mivel magyarázható ez?

Úgy gondolom, hogy ebben egyrészt az a körülmény hatott kedvezően, hogy a felsorolt helységeket főleg a Fulda környéki németek alapították, másrészt ezeknek a településeknek nagyobb része egymáshoz közel, lényegében véve szinte egy tömbben (gyakran szomszéd községeként) jött létre, ezért kapcsolatrendszerük igen hosszú ideig fennmaradhatott. Mindezt nagyon erősítette, hogy túlnyomó többségük katolikus vallású, és így az egyes községek lakói között házassági kapcsolat is kialakulhatott. Úgy gondolom, ezek a tényezők közrejátszhattak abban, hogy régi néphagyományait, szokásait a nagyszámú, mintegy harminc településen lakó fuldai nyelvközösség évszázadokon keresztül meg tudta őrizni, ugyanakkor az új lakóhelyén a magyaroktól átvett néhány történeti mondatát, népszokást, és például a hiedelemmondák és a hely- és helységnév-magyarázatok körében néhány újat is teremtetett.

Amint a népszokások példaanyagának bemutatásából jól kitűnt, a farsangvasárnapot követő vasárnapot a Mohács és Pécs közötti német telepítésű községek egy részében (megközelítőleg tíz faluban) *Hutzelsonntag*nak nevezik, és kisebb eltérésekkel, lényegében azonos népszokás fűződik ehhez a nevezetes naphoz. A szoban forgó helységek mindegyike Fulda környékéről települt, és így kétségtelenül az, hogy a szülőföldön ismert, magukkal hozott hagyomány megőrzéséről van szó. A Fulda vidékéről történt származást például **Feked, Máriakéménd** és **Véménd** község településtörténeti összefoglalójában lévő népi magyarázatok, emlékezők is megőrizték (vö. BMFN. II. 41, 54, 316).

A **vallásos jelképek** közül fuldai eredetűnek tekinthetjük a *Szent Flórián* és *Szent Vendel* kultuszának megőrzését a Fulda környékéről települt baranyai helységek földrajzi neveiben. Ezt tanúsítják azok a szobrok, kápolnák, amelyeket – a más németországi vidékekről hazánkba került

német telepesek körében is – az ő tiszteletükre emeltek. Szent Flórián és Szent Vendel védőszent kultuszáról, amint arról már szó esett, Bálint Sándor arra az eredményre jutott, hogy az részben a katolikus németek bevándorlásával, részben pedig a délnémet barokk hatására a 18. században kezdett elterjedni Magyarországon (l. részletesebben 1998: 372, 426–7). Lényegében véve hasonlóképpen vélekedett erről Anneliese Till, aki azt állapította meg, hogy Szent Vendel kultusza Magyarországon a 17. századig nem volt ismert, és ez csak a 18. századra változott meg (l. részletesebben 2003: 102–3). Az általam vizsgált helynévadatok számát és vallás szerinti előfordulását tekintve ehhez csupán azt szeretném hozzátenni, hogy Szent Flórián és Szent Vendel kultuszának megjelenésében és térhódításában a katolikus német lakosságnak a Dél-Dunántúlra történt 18. századi betelepülése meghatározó szerepet játszhatott. Szent Flórián védőszent kultuszával kapcsolatban figyelemre méltó adaléknak tartom, hogy a Tolna megyei, szintén fuldai eredetű **Závod** község földrajzínvanyagában, amelyben a vallásos jelképek megőrzésén kívül más hagyománynak a fennmaradására alig van egy-két példa, a következő adatot találtam: 64/10. *Szent Flórián* Szo. A hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal Németországból (TMFN. 307). A vallási tradíciók ápolása, fennmaradása szempontjából hasonlóképpen figyelmet érdemel **Kisdorog** névanyagából a következő példa is: 65/119. *Segittőszent-kápolna* : n. *Faderkaszkapéli* Ép. 14 segítő szent képe van benne, és ezeket a hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal (TMFN. 312). Úgy vélem, ez a két, talán jelentéktelenné tűnő adat is valamelyest megerősíti a fent említett kutatások eredményeit. A helynevekben megőrzött vallásos jelképek példaanyagának nagy száma, gazdagsága összességében alátámasztja L. Imre Máriának azon véleményét, megállapítását, hogy a török kiűzése után a katolikus vidékekről (így pl. a fuldai apátság birtokairól, frank területről, Würzburg környékéről stb.) hazánkba települt németek az új hazában is megőrizték vallási hagyományaikat (l. részletesebben 1997).

A néprajzi értékeket magukban foglaló helynevek közül a **hiedelmek, vallásos legendák** fejezet példaanyagát nehéz, nemegyszer lehetetlen abból a szempontból megítélni, hogy megőrzött vagy az új hazában kialakult hagyományról van-e szó. Túlnyomó többségükről azt gondolom, hogy föltehetően ezek már a németek magyarországi lakhelyén keletkeztek. Még inkább ez jellemző a **hely- és helységnév-magyarzatok** körében tárgyalt névadatokra is. A **származástudatuk, betelepülésük emléke** pedig, amint azt sok példa mutatja, nyilvánvalóan Magyarországon erősödött fel vagy egyértelműen hazánkban alakult ki.

Meglepően sok azoknak a földrajzi neveknek a száma, amelyekhez a németek telepítette községekben is a **török hódoltság korához** fűződő néphagyomány található. Hasonlóképpen szokatlan, mégha csak egy-két példában fordul is elő, hogy Szent Istvánhoz, Szent Lászlóhoz és Mátyás királyhoz valamilyen történeti monda kapcsolódik. Az ilyen helynevek csakis úgy keletkezhetek, hogy a német telepesek a nagy királyainkra vonatkozó emlékezőst a velük együtt lakó magyaroktól vették át. Erre a lehetőségre már Andrásfalvy Bertalan utalt (1979: 336), nemrég Josef Schwing is hasonlóképpen vélekedett (2013: 3). Ezeket a hagyományokat tehát csak átvétellel ismerhették meg a hazánkba került német telepesek.

A helynevekhez kapcsolódó néphagyományokat külön fejezetekben mutattam be, és egyes jellemzőiket általában megyénként, ritkábban pedig kisebb tájegységek szerint hasonlítottam össze egymással. Remélem, hogy a Baranya, Somogy és Tolna megyei német nyelvű földrajzi nevekhez fűződő néphagyományok vizsgálataival talán sikerült ráirányítanom a figyelmet arra, hogy a helynévkötetekben milyen sok, kutatásra érdemes néprajzi adat, érték található, és hogy mindezt az oktatás különböző szintjein (az általános iskolától az egyetemig) eredményesen föl lehetne használni.

IV. A német betelepülések nyelvi maradványai a földrajzi nevekben

A) A német népnév a dél-dunántúli helynevekben

A német telepesek Magyarországra történt bevándorlásának kétféleképpen maradt nyoma a helynevekben. Egyrészt a letelepedésük után igen nagy számban német nyelvű földrajzi nevek keletkeztek,

másrészt pedig ahonnan más (leginkább magyar) területre költöztek el, annak emlékét esetenként a német népnévvel alkotott elnevezések őrizték meg. Egyes régiókban, így például a Dél-Dunántúl több vidékén, viszonylag sok német bevándorló talált otthonra. Ennek következtében olyan települések jöttek létre, ahol a német nyelvterületről érkezett lakosság anyanyelvén szinte a 20. század utolsó évtizedéig fenn tudta tartani új lakóhelyének belső keletkezésű bel- és külterületi neveit. Ezeket nem itt, hanem dolgozatom további fejezeteiben vizsgálom részletesen.

A Baranya, Somogy és Tolna megyei földrajzinév-gyűjtemények áttekintése során, amikor ezekben a német nyelvű helynevek településenkénti előfordulásáról igyekeztem képet nyerni – főleg az olyan helységek esetében, amelyeknek lakossága már régen elmagyarosodott, és így német nyelvű földrajzi neveket nem is találtam – többször rábukkantam olyan adatokra, amelyek a német nyelvterületről egykor bevándorolt lakosságra utalnak. Ahogy ezeknek a száma gyarapodott, arra gondoltam, hogy a **német népnévvel** keletkezett elnevezéseket is hasznos lenne bemutatni. Az alábbiakban ezeket a földrajzi neveket veszem sorra.

Baranya megye

Baksa: 171/2. *Némöt utca* [K10: *Deutsche Gasse...*] [...] Egykori német ajkú lakosságáról. – **Berkesd:** 140/5. *Némötfalu* Fr. Németek laktak itt többségben. – **Bikal:** 6/9. *Némöt utca* : n. *Poszte* n. *Dajcskasz* 'Deutsche Gasse' [...] Németek lakták. – **Csikóstóttós:** 3/22. *Némöt utca* : n. *Tajcskasz* 'Deutsche Gasse', 3/177. *Némöt-szöllő* : n. *Tajcsevingert* 'Deutscher Weingarten' [...] A németeké volt. – **Egyházaskozár:** 7/13. *Némöt utca* : n. *Tajcskasz* 'Deutsche Gasse' [*Tinódi u*] [...] A falu német nyelvű lakóiról. – **Ellend:** 144/11. *Némöt utca* : *Kosut utca* [*Kossuth u*] U. Németek lakták. 144/30. *Némöt-föd* : *Némöt-födek* [...] A. sz. német ajkúak bírták. A falu német lakóinak földjei, rétjei egy tömbben, egy helyen voltak; nem szétszórta a határban. 144/36. *Némöt-rét* : *Némöt-rétek* [...] A falu német nyelvű lakói bírták. – **Görcsöny:** 167/16. *Kosut utca* : *Némöt sor* [*Kossuth Lajos u*] U. Csak egyik oldalán állnak házak. Régen németek lakták. – **Hidas:** 109/22. *Német templom* : n. *Tajcse kherih* 'Deutsche Kirche' É. 1902-ben épült evangélikus templom. 109/23. *Németfalu* : n. *Tajcstarf* 'Deutsches Dorf' Fr. A falu keleti része. 109/121. *Német-temető* : n. *Tajcsterferkherihóp* 'Deutschtörf'er Kirchhof' Te. A temető alsó (délebbre) eső része, ahová az evangélikus vallású németek temetkeztek. – **Jágónak:** 9/5. *Némöt utca* [*Kossuth Lajos u*] U. Az iskolán fölül valamikor csak németek laktak. – **Kaposszekcső:** 5/45. *Kis iskola* : *Némöt iskola* : n. *Tajcssul* 'Deutsche Schule' [*Általános Iskola*] É. 1946-ig evangélikus iskola volt. 5/53. *Némöt utca* : n. *Tajcskasz* 'Deutsche Gasse' [*Táncsics Mihály u*] Szinte kizárólag németek lakták. – **Liget:** 39/89. *Némöt-högy* : n. *Tajcsvajnkeperih* 'Deutsch-Weingebirg' [...] Itt csak németek telepítettek szőlőt. – **Meződ:** 15/6. *Ságvári utca* : *Némöt utca* [*Ságvári Endre u*] U. Ebben az utcában valamikor csak németek laktak. – **Nagyhajmás:** 2/49. *Némöt-högy* : n. *Tajcskeperih* 'Deutsches Gebirge' : szh. *Svábszke drage* 'Svapski draga' [...] A németek telepítettek itt szőlőt. – **Nagykozár:** 139/4. *Némöt vég* : n. *Bugáder Kász* 'Bogader Gasse' : szh. *Svábszki kráj* 'Svabski kraj' [...] U. A 19. században betelepült német családok itt laktak. – **Nagypall:** 121/1. *Némöt utca* : n. *Tajcsturf* 'Deutschtörf' [...] Fr. Ezen a területen főleg német családok laktak. – **Pogány:** 161/18. *Német iskola* : n. *Ti Sül* 'Die Schule' : szh. *Svapszka skula* 'Njemačka škola' É. A német evangélikusoknak és a horvát katolikusoknak külön iskolájuk volt ebben a faluban. – **Somogyapáti:** 79/113. *Némöt rét* [...] A. sz. német ajkú parasztoké volt. – **Tarrós:** 21/10. *Jókai utca* : *Némöt sor* [*Jókai u*] U. Valamikor a falunak ebben az utcájában laktak a németek (BMFN. I. 45, 48, 54, 70, 76, 82, 91, 122, 145, 220, 428, 546–7, 549, 609, 822, 826, 846, 932, 962, 980). – **Dunaszekcső:** 204/28. *Némöt utca* : *Asó utca* : n. *Under Kassz* 'Untergasse' : szh. *Svapszki kráj* 'sváb utca' : c. *Nyamëicko vulica* 'németek utcája' [...] itt települt le először a bevándorolt németesség. A Felső utcához képest lejjebb fekszik. – **Erdősmecke:** 191/172. *Némöt-föld* : n. *Svëvise Èker* 'Schwäbische Äcker' : n. *Svëvise Vëk* 'Schwäbischer Weg' : n. *Svëvis* 'Schwäbisch' : szh. *Lëdina* 'legelő' : szh. *Svëvisfëld* 'Schwäbischfeld' [...] Az úgynevezett Schwabenbauer-ok kapták egykor, akik utóljára, a harmadik hullámban települtek be. – **Erzsébet:** 198/12. *Némöt utca* : n. *Taics Kász* 'Deutsche Gasse' : n. *Taics Tuerf* 'Deutsches Dorf' U, Fr. 1945 előtt német ajkúak lakták. – **Liptód:** 211/94. n. *Taics Hanftól* 'Deutscher Hanftal' : szh. *Svapszko konoplistyë* 'sváb kenderes' : szh. *Hanftol* n. 'Hanftal' [...] korábban a német lakosság kenderföldje volt. – **Szellő:** 206/101. *Némöt pincesor* : n. *Taics Khëleráje* 'Deutsche Kellerreihe' Itt voltak a német anyanyelvűek pincéi, présházai. – **Véménd:** 193/120. *Német utca* : *Kosut utca* : n. *Taitksasze*

'Deutschgasse'; j. *Daicse Gassz* 'Deutsche Gasse'; szh. *Svapszki szokak* 'Švapski sokak'; szh. *Svapszki kraj* 'Švapszki kraj' [K19: *Kossuth Lajos u*] U, a község főutcája. Német ajkúak lakták (BMFN. II. 36, 66, 159, 216, 260, 293).

Somogy megye

Barcs: 246/13. *Némöt utca* : *Béke utca* : *Tarnócai utca* [*Béke u*] U. Svábok laktak itt. Somogy-tarnóca felé vezet. – **Bonnya:** 74/3. *Keleti utca* : *Némöt utca* [*Kossuth Lajos u*] U. Túlnyomóan német ajkúak lakták. 74/9. *Némöt templom* : *Réformátus templom*. Egykor német nyelven tartották itt az istentiszteletet. 74/12. *Némöt iskola* : *Évangélikus iskola*. A német ajkúak 1945 előtt ebbe az iskolába jártak. – **Büssü:** 131/28. *Küsző sor* : *Némöt utca* [P. *Német u* Hiv. *Kossuth Lajos u*] U. P. szerint német anyanyelvűek települtek ide 1823-ban és 1864-ben. – **Gálosfa:** 183/22. *Némöt utca* : *Vasut utca* [*Dózsa György u*] U. Ezt a részt foglalták el a német telepesek. – **Kapospula:** 148/32. *Némöt utca* : *Dombóvári utca* [P. *Német Pula* Hiv. *Rákóczi u*] U. Német telepesek lakták először, akkor P. szerint *Szopok*-nak is nevezték. – **Segesd:** 207/20. *Némöt utca* : *Böhönyei utca* [*Jókai Mór u*] U. Német dohánytermelők lakták a 20. század elején. – **Somogyvár:** 28/23. *Némöt utca* [*Kossuth Lajos u*] U. Régen németek lakták (SMFN. 122, 247, 403, 460, 565, 651, 810). Több névadat nincs.

Tolna megye

Bonyhádvarasd: 70/14. *Német iskola* : *Kulturház* : n. *Folkszbunthausz* : n. *Súldejcs Ép* – **Felsőnána:** 59/8. *Némöt tēplom* : *Évangélikus tēplom* : n. *Évangélisekirhē Ép* 59/89. *Némöt temető* – **Gyöngk:** 24/40. *Némöt falu* : n. *Tajcstarf* Fr. Ebben a falurészben elsősorban németek laktak. 24/147. *Némöt-pusztá* : n. *Némötposzte* [C. K. P. *Német pu*] [...] A hagyomány szerint hét család itt települt le, amikor a 18. század elején a németeket betelepítették. – **Györe:** 75/25. *Némöt tēplom* : n. *Évangélisekirhē Ép* 75/26. *Némöt iskola* : n. *Dajcssúl* : n. *Évangélisesülē Ép*. Jelenleg óvoda. – **Izmény:** 74/8. *Némöt tēplom* : n. *Évangélisekirhē Ép* – **Kalaznó:** 57/17. *Némöt tēplom* : *Réformátus tēplom* : n. *Kirh* – **Kéty:** 61/15. *Némöt tēplom* : n. *Évangélisekirhē Ép* 61/24. *Némöt utca* : *Pacsker utca* : *Fő utca* : n. *Pácskēkasz* [*Rákóczi Ferenc u*] U 61/46. *Némöt temető* : n. *Évangélisekirhēf* – **Kismányok:** 82/9. *Német tēplom* : n. *Evangélisekērih* Ép. 1788-ban épült. – **Majos:** 76/2. *Némöt utca* [*Kossuth Lajos u*] U – **Udvári:** 20/8. *Némöt temető* : *Évangélikus temető* 20/9. *Némöt tēplom* : *Évangélikus tēplom* 20/12. *Némöt iskola* : *Évangélikus iskola* – **Váralja:** 81/5. *Némöt iskola* : n. *Tajcsēsül* Ép 81/6. *Némöt tēplom* : n. *Éfangélisekirhē Ép* (TMFN. 123, 137, 139, 285, 292, 294, 298, 299, 321, 338, 342, 345, 374–5, 377).

Úgy gondolom, hogy a dél-dunántúli helynevekhez fűződő népi közlések annak emlékéért őrizték meg, hogy az elnevezés jelölte objektum, kisebb-nagyobb terület valamilyen formában (pl. lakóhelyként, földbirtokként, intézményként) az egykor betelepült németekhez tartozott. Baranyában, Somogyban és Tolnában – különösen a 18. században – igen jelentős népmozgások, be- és áttelepülések voltak, amelyek minden bizonnyal hozzájárultak a német népnévvel alkotott földrajzi nevek keletkezéséhez (l. részletesebben BMFN. I–II.-nek az egyes községek, városok neve után található demográfiai, településtörténeti összefoglalást, továbbá Somogyra vonatkozóan Szita 1993; Tolna megyével kapcsolatban pedig Szilágyi 1983).

B) A német nyelvű helynevek előfordulása és főbb jellemzői a Dél-Dunántúlon

1. A német helynevek és a párhuzamos névadás

1.1. A török kiűzése utáni időkben, amint arról már részletesebben is szó esett, Németország különböző tartományából igen nagyszámú lakosság települt át az elnéptelenedett magyar vidékekre. A bevándorlók túlnyomó többsége a közép- és délnémet területről származott. Eléggyé gyakori volt, hogy az általuk létrehozott helységekbe más-más tájnyelvű népesség került, és az együttélés során ezek a különböző dialektusok hatással voltak egymásra. Az egy-egy településen lezajlott nyelvjárási változások folyamatát, főbb irányait Hutterer Miklós a következőképpen jellemezte: „Előre kell

[...] bocsátanunk, hogy német nyelvjárásaink település-nyelvjárások, és jelen formájukat már az új hazában, tehát magyar földön nyerték, azaz a különféle német dialektusokat beszélő telepesek etnikai összeötvöződésének megfelelően, maguk is a nyelvjárás-keveredés folyamatában alakultak ki. [...] Az első szakaszban egy-egy faluközösségen belül alakult ki, sokszor igen eltérő nyelvjárások integrációjából, egységes helyi nyelvjárás, míg a második szakaszban már egy-egy tömbön belül ment végbe a szomszédos helyi nyelvjárások további integrálódása, ugyancsak a résznyelvjárások kölcsönös kiegyenlítődése útján. [...] Tipológiai szempontból tehát – néhány izolált esettől eltekintve – valamennyi hazai német nyelvjárás ún. keverék-nyelvjárás. [...] Más esetekben eredetileg is egymáshoz közelálló nyelvjárások egységesültek, így eredőjük néha a megtévesztésig hasonlít az óhaza valamely meghatározott dialektusához. Ilyen értelemben beszélhetünk magyarországi bajor, frank vagy sváb nyelvjárásokról, de mindenkor szem előtt kell tartanunk, hogy eme dialektusok sajátos, hazai változataival van dolgunk” (1973: 101–2).

1.2. A 18. század első évtizedeitől kezdődően a németek Magyarországra való bevándorlása természetesen azzal a következménnyel is járt, hogy azokon a településeken, ahol otthonra találtak, hamarosan megteremtették a maguk földrajzinév-anyagát. Hogy ez miként zajlott le, az a lakosság nemzetiségi összetétele szerint helységenként is igen eltérő lehetett. Az ilyen újratelepített községek bel- és külterületén nagyrészt nyilvánvalóan német nyelvi-nyelvjárás nevek keletkeztek. Ha például magyar lakossággal alkottak közösséget, akkor – az áttelepülést követően – a németeknek ki kellett alakítani anyanyelvi elnevezésrendszerüket, hiszen a beköltözőknek lakóhelyükön és annak külterületén egyaránt tájékozódniuk kellett. Ennek különféle formái lehettek, amint arról a Komárom megyei magyar–német kettős földrajzi nevek vizsgálata alapján a veszprémi névtudományi konferencián tartott előadásában Gerstner Károly szól (l. részletesebben 1981: 181–3). Az e tárgy körben végzett kutatásait folytatva, részletesen kifejtette, hogy esetenként a Magyarországra került német telepesek a már ott lakó magyarok által használt földrajzi neveket **jövevénynevekként** vették át, ha valamilyen mértékben értelmezni is tudták az adott helység bel- és külterületi elnevezéseit, akkor viszont **tükörneveket** teremtettek. Az is előfordulhatott, hogy környezetük különféle objektumait anyanyelvükön más motívumok alapján nevezték meg, és ily módon **párhuzamos vagy kettős nevek** jöhettek létre (l. részletesebben Gerstner 2008: 131–2). Mindehhez még a következő fontos megállapítást fűzte hozzá: „Az, hogy a régi és az új közösség névhasználatá, névalakító tevékenysége melyik irányba fejlődik, csak igen kis mértékben függ nyelvi tényezőktől, sokkal inkább játszanak szerepet társadalmi, gazdasági, lélektani és egyéb okok” (2008: 132). Vizsgálódásainak tárgyául azoknak a dunántúli megyéknek a földrajzinév-kötetei szolgáltak, amelyeknek anyagában viszonylag sok német nyelvű településnév és külterületi elnevezés található. Ennek a két névcsoportnak a példaanyaga alapján elemezte, vetette össze a magyar–német nyelvi kölcsönhatásokat (2008: 132–6).

1.2.1. Az általam kiválasztott három megye helynévanyagában rendkívül sok névadat erősíti meg Gerstner Károly kutatási eredményeit. Mivel azonban ez külön tanulmányt igényelne, ezért itt ennek vizsgálatára természetesen nem vállalkozhattam. Ugyanakkor célszerűnek tartom, hogy néhány baranyai község népesség- és településtörténeti összefoglalásának a BMFN. I–II.-ből közölt bemutatásával legalább fölhívjam a figyelmet arra, hogy a szóban forgó áttekintések jól felhasználható, fontos adatokat, ismereteket nyújtanak a párhuzamos vagy kettős nevek vizsgálatához. Ilyenek például a következő faluk esetében fordulnak elő: **47. Magyarszék:** [...] A 18. században magyarok lakták, csak a század végén indult meg lassú német betelepülés. A múlt század végétől a németiség száma növekedett. [...] – 1930-ban az egyesítés után Baranya-, ill. Magyarszéknek 630 magyar, 524 német és 3 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben a lakosság nagyobbik része magyar anyanyelvű. A magyarok *Magyarszék* nevű falurészben, a németek a *Németszék* nevű falurészben laktak. – A magyarok értik és néha használják a német helyneveket, illetve a németek is értik és mondják a magyar dülőneveket. – **161. Pogány:** A török hódoltság alatt elnéptelenedett, a 17. század végén rácok (szerbek) lakták. 1700 körül a falu alsó részén katolikus délszlávok (horvátok) telepedtek meg. A szerbek ezt követően elhagyták a falut. A múlt század derekán kezdtek a magyarok és németek a faluban letelepedni. A németek száma 1900-ban 300-ra (32%) emelkedett. [...] – A falu német ajkú lakosai megtanultak és ma is beszélnek horvátul; de a horvátok nem beszélnek a német nyelvet. – A magyarok és a németek a horvát dülőneveket ma is ismerik és használják. A falu német lakos-

sága *Mekényesről* és *Alsónánáról* költözött ide 1880–1890 körül. – **173. Szóked:** A török hódoltság végére népe ssége kicserélődött. A 17. század végén magyarok és r. kat. délszlávok (horvátok) lakták. A 18. század második felére egységesen horvattá lett a falu. A 19. század elején kezdődött az új magyar és német lakosság betelep edése. A német ség 1900-ra 59%-ot tett ki. 1930-ban 120 magyar, 207 német, 64 horvát és 150 sokác (horvát) élt a faluban; a külterületen 86 magyar és 1 sokác élt. 1970-ben a községnek 219 magyar, 121 német és 147 horvát lakosa volt. Ebből külterületi lakos volt 55 fő. – A falu magyar, német lakossága a szerbhórvát neveket ismeri, és a hórváthoz hasonlóan ejti (BMFN. I. 259, 931, 987). **195. Fazekasboda:** [...] Mivel a török idő után német nyelvű volt a község, a hivatalos dülőnevek is német nyelvűek. A német ség ezeket használja mindmáig rajnai-frank, közelebbről fuldai tájnyelven. Az utcáknak többnyire fekvésükről adtak népi nevet. Az 1949-ben bevezetett hivatalos elnevezéseket nem mondják. A magyarság a német neveket átvette torzított formában, néhányat fordításban. Önálló magyar név alig jött létre. Tsz-táblásításkor a vezetőség (dülők összevonásával, egy-egy régi német dülőnév lefordításával) magyar neveket alkotott. – **207. Göröcsönydoboka:** [...] – A kataszteri dülőnevek többsége német, kisebb része szerbhórvát nyelvű. A népi nevekre Göröcsönyben mégis a párhuzamos névadás a jellemző. A német ajkúak ma is a régi német neveket használják két kisebb eltérésű (rajnai-frank, ill. fuldai) tájnyelven. Az első névváltozat a göröcsönyi, a második a dobokai. A magyar dülőneveket Rózsa István telepessgazda adta 1953-ban az első tagosításkor, többnyire fordítás, kisebb részben egyéni motíváció alapján. A nevek rákerültek a gazdasági térképre, de közkeletivé nem váltak, mivel a magyar családok elköltöztek. – A belterületi neveknél az egy-két utcájú falvak tipikus névadása érvényesül (felvég, alvég, a túlsó oldal); a hivatalos neveket a magyarok is csak elvétve használják. A két községet 1944-ben egyesítették. – **194. Szebény:** [...] *A német szájhagyomány szerint az 1730-as években öt német család vándorolt be az akkori német birodalomból. Ezeket mindvégig „Schwabenbauer”-nek nevezték. A többiek a környékbeli falvakból főleg házasság útján költöztek ide. 1945 után csupán öt katolikus és hat református család települt ide a felvidéki Feketenyék, illetve Alsószeccse községekből.* – A hivatalos utcanévek 1950 táján keletkeztek. A dülőnevek magyar nyelvűek. A kisebb számú német ség alig alkotott eredeti helynevet; főleg a magyart vette át vagy fordította le fuldai tájnyelvi torzítással. – **213. Székelyszabar:** [...] *A kataszteri német nyelvű dülőneveket 1927–29-ben magyarították – néha helytelenül értelmezve – tükörfordítással. A magyarság [...] részben ezeket használja, részben a német nevek enyhén torzított változatát. A német ség rajnai-frank, közelebbről fuldai tájnyelven a régi német neveket őrzi* (BMFN. II. 90–1, 111, 262, 304).

A fentebb idézett népességtörténeti áttekintések jórészt arra világítanak rá, hogy – a szóban forgó hét település egy részének földrajzinév-anyagát alapul véve – Kniezsa István elmélete nyomán ismertté vált **párhuzamos névadásról** abban az esetben van szó, ha ugyanannak a denotátumnak a megnevezésére két különböző nyelvből (így pl. a magyarból és németből) származó névpárok fordulnak elő egymás mellett. Ha azonban egyes helységek névanyagát például háromnyelvűség jellemzi, amint az Baranya megye viszonylag sok településére érvényes, akkor egyes esetekben igen nehéz a párhuzamos vagy kettős nevek kérdéskörében eligazodni. Annak eldöntéséhez, hogy adott esetben párhuzamos vagy pedig háromnyelvű helynévadásról van-e szó, az említett (egykor legalább háromnyelvű neveket használó) településeknek a teljes földrajzinév-anyagát kell figyelembe venni. Előfordul, hogy néhány helység bel- és külterületi nevei között összességükben ugyan háromnyelvű adatok vannak, de ugyanazon a településen nincs példa arra, hogy ugyanannak az **objektumnak, tájékozódási pontnak** három különböző nyelvű elnevezése volna. A megkülönböztetés azért fontos, mert más-más típusú földrajzinév-adásról beszélhetünk akkor, ha például a szóban forgó község vagy város összes helynevét vesszük figyelembe, és akkor, ha egy bizonyos objektumnak egymás melletti változatként használt háromnyelvű elnevezéseiről van szó. Fölvetődik a kérdés, hogy mely esetekben kell párhuzamos nevekről, kettős nevekről beszélni, és mikor például háromnyelvű földrajzinév-adásról. Erről az alábbiakban néhány település helyneveinek vizsgálata alapján részletesebben is szólok.

1.2.2. Hogy ez a problematika milyen összetett, mennyire bonyolult, azt nagyon jól példázza Póczos Rita értékes, igen alapos írása, amelyben Baranya megye Sásdi járásának földrajzi nevei alapján a párhuzamos vagy kettős nevek körébe sorolható névtípusokat mutatta be. Munkájával a párhuzamos névadás elméletét tágabban értelmezve gazdagította, és ezáltal az e tárgykörbe tartozó földrajzi nevek árnyaltabb csoportosítását meg tudta valósítani. A Kniezsa István megfogalmazta párhuzamos névadással, továbbá a párhuzamos nevekkel kapcsolatban Póczos Rita például a követ-

kezőket fejtette ki: „Az általam vizsgált névrendszer alapján a párhuzamos nevek meghatározására több lehetőség is nyílik. Egyrészt követhetjük Kniezsát egy tágabban értelmezett párhuzamosnévpárfogalom használatával: ekkor párhuzamos névpárként értelmezendő (a) az a típus, amelynek névrészei teljes szemantikai egyezést mutatnak, például m. *Felső/utca* ~ n. *Obere/Gasse*, m. *Krumpli/hegy* ~ n. *Kartofell/Berg*; de bekerülhetnek adatbázisunkba (b) olyan névpárok is, amelyek tagjainak morfológiai struktúrája eltérő, de etimológiai jelentésük hasonló, például n. *Berglein* [‘hegyecske’] ~ m. *Kispart*” (2008: 224).

A párhuzamos nevek eltérő (szűkebb és tágabb, megengedőbb) értelmezése, amint azt Póczos Rita részletesebben kifejtette, egyaránt fölveheti a párhuzamos névpároknak tekintett névtípusok számlálásának, összesítésének metódusát, és emellett érintette a háromtagú földrajzi nevek besorolásának a kérdését is. A korántsem könnyen megoldható problémáról a következőket fogalmazta meg: „A kétféle értelmezés ismeretében természetesen arra a kérdésre is kétféle választ adhatunk, hogy a vizsgált nevek mekkora hányadára jellemző a párhuzamos névadás. A szűkebb meghatározást alapul véve a 13 000 névből kb. 2500-at, tehát mintegy 1250 névpárt érint a párhuzamos névadás jelensége. (Ezek között elenyésző mértékben olyanok is vannak, melyek háromtagúak, tehát *pár*-nak legfeljebb jobb híján nevezhetők: itt a két azonos nyelvű név között legfeljebb hangalakbeli vagy minimális morfológiai eltérés van, pl. *Tamás/hegy* ~ *Tamás/högy* ~ *Thomas/berg*, *Temető* ~ *Friedhof* ~ *Kirchhof*)” (Póczos 2008: 225).

Annak eldöntésében, hogy a párhuzamos névadás értelmezése tovább tágítható-e, és ezzel összefüggésben a névpárok keretei bővíthetők-e, véleményem szerint kulcsfontosságú kérdés az: ugyanannak a denotátumnak hány (két vagy több) különböző nyelvű megnevezése van. Ez pedig szorosan összefügg azzal, hogy évszázadok során miképpen változott az egyes falvak, városok lakóinak nemzetiségi összetétele, és azt milyen arányok jellemezték. A különböző okokból történt népmozgások következtében ugyanis a földrajzinév-adás módja falvanként, városonként egymástól eltérően alakulhatott, időnként megváltozhatott, és ez természetesen egyes több nemzetiségű települések helyneveiben nyomot hagyott. Fölvetődik a kérdés, hogy lehet-e ilyen esetekben párhuzamos nevekről, kettős nevekről beszélni.

A fentiekhez kapcsolódóan néhány olyan névadatot mutatok be a Sásdi járásban található **Nagyhajmás** földrajzi neveiből, amelyek nem sorolhatók – még tágabb értelemben sem – a párhuzamos névadás körébe. A község a bel- és külterületi nevei között ugyanis ugyanazon objektumnak az elnevezésére több esetben is háromnyelvű (magyar, német és szerbhorvát) névadatok fordulnak elő. Ilyenek például a következők: 2/26. *Tokaj* : n. *Tukau* : n. *Tukaj* : szh. *Takány* ...U, Fr. 2/49. *Némöt-högy* n. *Tajcskeperih* ‘Deutsches Gebirge’ : szh. *Svábszke drage* ‘Švapski draga’ Ds, sző [...] A németek telepítettek itt szőlőt. 2/57. *Horvát-högy* : n. *Krovatskeperih* ‘Kroatisches Gebirge’ : szh. *Hrvatszka brda* ‘Horvatsko brdo’ [...] Ds, sz, sző. A szőlő kipusztulóban. Régen a falu horvát nyelvű lakói bírták. 2/60. *Borsó-föd* : n. *Pónestik* ‘Bohnenstücker’ : n. *Pónevize* ‘Bohnewiesen’ : szh. *Grahavistayē* ‘Grahorište’ [...] Babot termeltek itt. 2/68. *Grábrik* : n. *Grabrik* : szh. *Grabrik* ‘Grabik’ [...] – A. sz. a szh. *grabovina* ‘gyertyánfa’ szó alapján az egykori erdőről kapta a nevét. 2/70. *Disznós* : *Svinjarica* : n. *Svinjarica* : szh. *Szvinjáraica* [...] Ds, e. Régen disznólegelő volt. – A. sz. a név a szerbhorvát *svinja* ‘disznó’, *svinjar* ‘disznópásztor’ szóval van kapcsolatban. 2/91. *Borovik* : *Páskom* : n. *Hútvádstik* ‘Hutweidestücker’ : szh. *Borovik* [...] Ds, sz. Régen legelő volt. (BMFN. 44, 45–6).

Ezek a helynevek szerintem sem **párhuzamos** vagy **kettős neveknek**, sem **párhuzamos névpároknak** nem tekinthetők, minthogy ezekben egy-egy objektum három különböző nyelvű (magyar, német, szerbhorvát) elnevezéséről van szó. Az itt bemutatott példák – miként összességükben **Nagyhajmás** földrajzi nevei (vö. BMFN. I. 43–7) – háromnyelvűek, amely azzal függ össze, hogy a község horvát, magyar és német lakossága évszázadokon át együtt élt (l. részletesebben BMFN. I. 43), és ez bel- és külterületi elnevezéseikben is jól tükröződik. A helyneveiből kiválasztott névadatok egy részét **jövevényneveknek**, más részüket pedig **tükörneveknek** tekinthetjük, **párhuzamos** vagy **kettős neveknek**, esetleg **párhuzamos névpároknak** semmiképpen sem. Így például a magyar *Grábrik* és a német *Grabrik* a horvátból átvett **jövevénynév**, a német *Tajcskeperih*, horvát *Svábszke drage* pedig a magyar *Némöt-högy* **tükörneve**. Amint az **Nagyhajmás** benépesedésének történetéből kiténik, amelyre fentebb utaltam, a községbe legkésőbb németek költöztek be, ezért a névadók, a szóban forgó helynév kialakítói a korábban betelepült magyarok lehetnek. A fenti példák közül a 2/57., a 2/60., és a 2/96. számú helyneveket **háromnyelvű párhuzamos neveknek** vagy **hármass neveknek** tartom.

Ilyen típusú párhuzamos nevekre Baranya megyében másutt is bőven találunk példákat, mégpedig főleg a Mohácsi járás helynévanyagában (így pl. Mohács városában és Kölked községben) elvéve még a négy- és ötnyelvű földrajzi nevekre is akad néhány adat. Ezeknek vizsgálata meglehetősen bonyolult, csoportosításukhoz nemcsak az egyes földrajzi nevek névtani elemzése igényel nagy körültekintést, hanem ezenkívül ehhez az egyes települések népességtörténetének felhasználása is elengedhetlenül fontos. A délszláv (főképpen a szerb) népcsoportoknak egyes falvakba, városokba való bevándorlása, később elköltözése, esetenként pedig különböző horvát néprészlegek ugyanoda történt betelepülése szövevényes nyelvi helyzetet teremtett. Így például **Pogány** község horvát, magyar és német eredetű bel- és külterületi elnevezéseinek különféle alcsoportjai tarka képet mutatnak, ezért korántsem könnyű ezeket a párhuzamos névadás szempontjából vizsgálni.

A **párhuzamos nevek** problematikájával kapcsolatban **Egyházaskozár** névanyagában is előfordul néhány példa. Ilyenek a következők: 7/6. *Malomárok* : n. *Milkröve* 'Mühlgraben' Vf. Malmok álltak mellette. 7/45. *Igyenös* : *Egyenös* : n. *Klajhë* 'Gleiche' [K12: *Egyenes*; sz] S, Men, sz. 7/69. *Radjévac* : n. *Ciglihtëker* : n. *Ciglihiteker* 'Ziegelhüttenäcker' [...] – P. sz. „hajdan egy *Radó* nevű lakosnak volt birtoka [...] itt régebben egy téglavető volt”. 7/93. *Mulják* : n. *Muljak* 'Mulják' [...] – P. sz. „Ez hajdan *mocsáros* hely lévén; miután a rácz szó „*mulják*” hason értelmű, onnan származtatják a nevet.” 7/125. *Otovica* : *Otovice* : n. *Otovic* [...] – P. sz. „[...] *Ottovica* rácz szó: jó sarjútermést jelentvén; ettől nyerte volna nevét” 7/135. *Káposztás* : n. *Krautstik* 'Krautstück'; 7/88. *Raksujé* : *Raksuj* : n. *Frajéker* 'Freiäcker' [...] P. sz. „*Raszulje* rácz szó, mely termő földet jelent” (BMFN. I. 82, 83, 85, 86, 87).

A község földrajzi nevei között magyar, német és szerbhorvát nyelvű nevek vannak, de mindig olyan formában, hogy a szóban forgó objektum megnevezésében a három nyelv közül, amint a példák jelzik, csak valamelyik kettő használatos. Egy-két esetben ugyan fölmerülhet annak lehetősége is, hogy ha egy objektumnak három (egymástól ugyan alig-alig különböző) megnevezése is van, akkor esetleg háromnyelvű névadásról beszélhetünk. Ilyennek tűnhet a fenti adatok közül a következők: 7/125. *Otovica* : *Otovice* : n. *Otovic* [...] – P. sz. „[...] *Ottovica* rácz szó: jó sarjútermést jelentvén; ettől nyerte volna nevét.” Valójában mégsem tekinthető annak, mert az n. rövidítéssel jelzett *Otovic* németek körében följegyzett névadatra utal, az *Otovica* ~ *Otovice* változatokat, mivel egyik előtt sincs szerbhorvát nyelvre vonatkozó szh. rövidítés, ezért ezeket magyar helyneveknek kell tekinteni (a rövidítésekre vö. BMFN. I. 19–21). Ugyanakkor mind a három névváltozatnak a hangalakja és a Pesty Figyes-féle 1864. évi névgyűjteményből származó közlés is arról vall, hogy a szóban forgó helynév végső soron szerbhorvát (közlelebről – amint azt *rácz* népnév jelzi – szerb) eredetű elnevezés. Ez terjedt el a község magyar és német lakossága körében, az 1970-es évek második felében végzett névgyűjtésben déli szláv nyelvű adatközlők, amint az a lentebb idézett falutörténetből is kiviláglik, már nem voltak Egyházaskozáron. Ennek ellenére – föltehetően az idősebb adatközlők jóvoltából – a község földrajzinév-anyagába több szerbhorvát eredetű névadat is bekeverült. Összességében ugyan három különböző nyelvű helynevek vannak, *háromnyelvű párhuzamos névadásról* mégsem beszélhetünk, hiszen ugyanannak az objektumnak a megnevezésére egymás mellett párhuzamosan csak kétnyelvű (pl. magyar és német, szerbhorvát és német) neveket találunk.

Ennek oka, magyarázata véleményem szerint a község népességtörténetében rejlik. Ezzel kapcsolatban Egyházaskozár településtörténetének összefoglalásában például a következőket találjuk: „1680 körül néptelenedett el. [...] 1696-ban újra benépesült: rác családok települtek le. [...] 1752 és 1768 között nagyszámú lutheránus német telepedett le, a múlt század végére ezek lélekszáma megközelítette az 1400-at. 1760 körül és századunk elején katolikus délszlávokat is találunk, de számuk nem jelentékeny. Magyarok a 18. században csak időnként éltek itt; a múlt században már folyamatosan volt a helységnek néhány magyar lakosa. 1930-ban 83 magyar és 1136 német anyanyelvű, 1970-ben 843 magyar és 200 német lakta” (BMFN. I. 81).

Arra is találunk példát, hogy egy-egy település háromnyelvű helynévanyagában egyes objektumoknak magyar elnevezése nincs, hanem párhuzamos névként német és szerb. Ilyenek például a következők: **Liptód**: 211/41. n. *Rácsih Sull* : n. *Rácsis Sull* 'Raizische Schule' : szh. *Skola* : *Szrpszka skola* Ép, az oktatás a szerbek kitelepülésével megszűnt; ma lakóház. 211/111. n. *Fukszepëerih* 'Fuchsberg' : szh. *Fukszbërg* [...] D, e, a. sz. az ott tanyázó rókákról nevezték el. 211/125. *Tripszótl* 'Triebtal' : szh. *Lazina dolina* 'Lázo völgye' Vö, l, régebben delelő állatok részére. 211/131. n. *Páricser Pronn* 'Baricser Brunnen' : n. *Páricser Prënnjie* 'Bariceses Brunnlein' : szh. *Páricski bunárity* 'báricsi forrás' F, hasonló nevű rét mellett (BMFN. II. 291, 294, 295).

Az ilyen típusú földrajzinév-adásra a község népességtörténetének ismeretében találhatunk magyarázatot. Ez a következő: „A 17. század végén rácok lakták, majd ismét lakatlanná lett. 1712-ben újra rácok népesítették be. 1751-ben kezdtek németek itt letelepedni. A 18. század végére már a németek voltak többségben. A múlt század második felében a szerbek száma fokozatosan csökkent, míg végül az 1. világháború után a maradék szerb lakosság Jugoszláviába költözött. Magyar anyanyelvűek a múlt század második felében kezdtek Liptódra telepedni. 1930-ban 21 magyar, 790 német, 4 szerb, 9 sokác és 1 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 65 magyar és 571 német élt itt. [...] Mivel a községben szerbek és németek laktak, a hivatalos dülőnevek is szerbhórvát és német nyelvűek. Jelenleg csaknem tiszta német ajkú község, mivel a szerbek a húszas évek végén Jugoszláviába költöztek, és az 1945 után kitelepített német családok helyébe érkező magyarok közül néhány felvidéki család maradt meg. [...] A magyarok a régi német és szerb dülőneveket vették át – eltorzított formában. A szerbeknél és a németeknél párhuzamos nevek alakultak ki; ezeket – főként a német ajkúak – többnyire (fuldai) nyelvjárási formában őrzik” (BMFN. 288).

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a Baranya megyei földrajzinév-kiadványok – különösen a Mohácsi járás helynevei – a *párhuzamos névadás* tárgykerében nagyszámú két- és többnyelvű adatot tartalmaznak, ezért sok kiaknázatlan lehetőség van a névtani vizsgálódások számára. Remélem, hogy a fiatal névtanos nyelvész-nemzedék körében lesz vállalkozó arra, hogy a felhasználható helynévkötetek névkincse alapján újabb eredményekkel gazdagítsák az eddigi kutatásokat.*

Szabó József
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

A magyar főnévi igenév mai köznyelvi alakrendszere

Gondolatok, vázlat

Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned, halnod kell. //...// Még jöni kell, még jöni fog / Egy jobb kor...

(Vörösmarty)

Anyanyelvi kézikönyveink rendszeresen szólnak a magyar főnévi igenévről, több-kevesebb részletezéssel, odafigyeléssel, táblázatos áttekintéssel. A leírások, ábrázolások helyenkénti esetleges vagy vélt hézagainak, ellentmondásainak, homályainak elemzésére és tartós „átörökítés”-ük szemléltetésére nem szándékozom kitérni. Remélem ugyanakkor, hogy elemzésem az átfogó igényű leírás számára így is szolgálhat majd hasznos adalékkal. Ilyennek vélem a hármas és a kettős illeszkedés párhuzamos tényét, valamint a képzőváltozatok szótári és alaktani megoszlását, továbbá a főnévi igenévi személyragozás egyfajta semlegességét és alaktani sajátosságát.

Munkám indítékaként egyetlen háttérokot említek. A közelmúltban észrevettem, hogy áttekintő táblázataikból egyes kézikönyveink a főnévi igenév személyragjainak hármas illeszkedését teljesen kihagyták és kihagyják, sőt meg sem említik. Így az (is) kimarad, ami az adott személyragozás alaktanának alapját képezne. Megállapítottam, hogy azok a munkák sem szóltak róla már húsz vagy ötven évvel ezelőtt sem, amelyek ezeknek forrásul szolgálhattak. Mások – korábban is, ma is – hoznak ugyan példát, csakhogy általában a párhuzamos ragsor említése nélkül.

A magyar főnévi igenév képzője, miként számos másik nyelvél, többalakú toldalék, sőt mind a hat változatával (-ni, -ani, -eni; -n-, -an-, -en-)¹ vehet föl sajátos személyragot is. – Ugyanakkor személyrag nélkül közülük a főnévi igenév csak az első hárommal jelenhet meg a mondatban:

*ír|ni|a, mond|ani|uk, ért|eni|ük
főz|n|öm, hall|an|od, ért|en|ünk
ír|ni, mond|ani, ért|eni*

* A szakirodalmat és az I–IV. rész összefoglalóját l. Magyar Nyelvőr 2013/2.

Az ilyen típusú földrajzinév-adásra a község népességtörténetének ismeretében találhatunk magyarázatot. Ez a következő: „A 17. század végén rácok lakták, majd ismét lakatlanná lett. 1712-ben újra rácok népesítették be. 1751-ben kezdtek németek itt letelepedni. A 18. század végére már a németek voltak többségben. A múlt század második felében a szerbek száma fokozatosan csökkent, míg végül az 1. világháború után a maradék szerb lakosság Jugoszláviába költözött. Magyar anyanyelvűek a múlt század második felében kezdtek Liptódra telepedni. 1930-ban 21 magyar, 790 német, 4 szerb, 9 sokác és 1 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 65 magyar és 571 német élt itt. [...] Mivel a községben szerbek és németek laktak, a hivatalos dülőnevek is szerbhórvát és német nyelvűek. Jelenleg csaknem tiszta német ajkú község, mivel a szerbek a húszas évek végén Jugoszláviába költöztek, és az 1945 után kitelepített német családok helyébe érkező magyarok közül néhány felvidéki család maradt meg. [...] A magyarok a régi német és szerb dülőneveket vették át – eltorzított formában. A szerbeknél és a németeknél párhuzamos nevek alakultak ki; ezeket – főként a német ajkúak – többnyire (fuldai) nyelvjárási formában őrzik” (BMFN. 288).

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a Baranya megyei földrajzinév-kiadványok – különösen a Mohácsi járás helynevei – a *párhuzamos névadás* tárgykerében nagyszámú két- és többnyelvű adatot tartalmaznak, ezért sok kiaknázatlan lehetőség van a névtani vizsgálódások számára. Remélem, hogy a fiatal névtanos nyelvésznemzedék körében lesz vállalkozó arra, hogy a felhasználható helynévkötetek névkincse alapján újabb eredményekkel gazdagítsák az eddigi kutatásokat.*

Szabó József
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

A magyar főnévi igenév mai köznyelvi alakrendszere

Gondolatok, vázlat

Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned, halnod kell. //...// Még jőni kell, még jőni fog / Egy jobb kor...

(Vörösmarty)

Anyanyelvi kézikönyveink rendszeresen szólnak a magyar főnévi igenévről, több-kevesebb részletezéssel, odafigyeléssel, táblázatos áttekintéssel. A leírások, ábrázolások helyenkénti esetleges vagy vélt hézagainak, ellentmondásainak, homályainak elemzésére és tartós „átörökítés”-ük szemléltetésére nem szándékozom kitérni. Remélem ugyanakkor, hogy elemzésem az átfogó igényű leírás számára így is szolgálhat majd hasznos adalékkal. Ilyennek vélem a hármas és a kettős illeszkedés párhuzamos tényét, valamint a képzőváltozatok szótári és alaktani megoszlását, továbbá a főnévi igenévi személyragozás egyfajta semlegességét és alaktani sajátosságát.

Munkám indítékaként egyetlen háttérokot említek. A közelmúltban észrevettem, hogy áttekintő táblázataikból egyes kézikönyveink a főnévi igenév személyragjainak hármas illeszkedését teljesen kihagyták és kihagyják, sőt meg sem említik. Így az (is) kimarad, ami az adott személyragozás alaktanának alapját képezne. Megállapítottam, hogy azok a munkák sem szóltak róla már húsz vagy ötven évvel ezelőtt sem, amelyek ezeknek forrásul szolgálhattak. Mások – korábban is, ma is – hoznak ugyan példát, csakhogy általában a párhuzamos ragsor említése nélkül.

A magyar főnévi igenév képzője, miként számos másik nyelvél, többalakú toldalék, sőt mind a hat változatával (-ni, -ani, -eni; -n-, -an-, -en-)¹ vehet föl sajátos személyragot is. – Ugyanakkor személyrag nélkül közülük a főnévi igenév csak az első hárommal jelenhet meg a mondatban:

*ír|ni|a, mond|ani|uk, ért|eni|ük
főz|n|öm, hall|an|od, ért|en|ünk
ír|ni, mond|ani, ért|eni*

* A szakirodalmat és az I–IV. rész összefoglalóját l. Magyar Nyelvőr 2013/2.

Az alábbiakban arról szándékozom vázlatos áttekintést adni, hogy a főnévi igenevet alkotó elemek – az **igető** alaktípusai, valamint az igenév **képzőjének** és **személyragjainak** a változatai – milyen elven oszlanak meg, és hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Azazhogy milyen alakrendszerben működik a magyar főnévi igenév. Ennek keretében nyomatékosan szándékozom foglalkozni a főnévi igenév teljes személyragozásával. Alaktani elemzésem viszont témárészként sem terjed ki a rendszer mondattani szerepének a föltételeire, épségének változásaira, zavaraira, mint amilyen például az alábbi szerkezet típusnak az alakulása:

a: *át kell ad|n|om; kell átadnom; átadnom kell... valamit/ezt*
 b: *kell, hogy... átad|j|ak valamit / átad|j|am ezt*
 > *át kell (hogy)... ad|j|ak valamit/ad|j|am ezt*

1. A főnévi igenév szerepe

A főnévi igenév mondattani funkcióit említeni ez esetben csak az alakrendszert érintő vonatkozásaiban látom indokoltnak.

a) Egyszerű és összetett mondatainkban függő és önálló szerepeit különböztethetjük meg, és ezeket nagyrészt többféleképpen tölti be.

Függő szerepeivel alakulatok tagjaként fordul elő; ilyen a jövő idejű igei állítmány alakulata, a *szokik* ige múlt idejű alakjának segédigyszerű funkciójával létesített alakulat, továbbá az összetett (illetve határozós) tárgy és alanyé. Természetesen, az adott szó kategóriája ezekben az alakulatokban is szabályosan viselkedő főnévi igenév marad, még ha – az ilyen alakulatok többi tagjához hasonlóan – ezekben valamivel halványabb jelentéssel van is jelen, mint önálló szerepeiben. Itt ugyanis domináns mondatbeli funkciója az alakulat egészének van, mégpedig a saját grammatikai jelentéssíkjában. (Erre vonatkozólag az említett kézikönyvekben más szemlélettel is találkozhatunk.)

Függő szerepében a főnévi igenév általában nem vesz föl személyragot, sem más toldalékot (persze, nem csak ott nem vesz föl), de – nem jellemzően – az összetett alany alakulatában lehet személyragos. Például:

(ezt még) át fogjuk néz|ni
(ott) nem szoktak (névnapot) ünnepel|ni
(szeretnék) következetes len|ni – de:
(nem lenne okos dolog) hú marad|ni/marad|n|od (a rosszhoz)

Önálló szerepeiben a főnévi igenév egymagában is lehet mondatrész: alany, tárgy, határozó stb. (lásd 1. b–h). Személyragot azonban nem minden önálló szerepében vehet föl.

b) Mai nyelvhasználatunkban a főnévi igenév alanyi és tárgyi szerepe mindennapos. Egyéb funkcióiban is általánosan használjuk, de az adott szerepből ered, hogy ritkábban.

α) **Alanyként** elterjedten szerepel a főnévi igenév – mégpedig kizárólag (többféle) sajátos igei, melléknévi és főnévi állítmány mellett, mint amilyenek ezek:

kell, lehet, nincs, illik, jólesik...
tilos, szabad, kötelező, jó...
öröm, kín, kár, dicsőség...

Alanyi szerepe – nem csekély jelentésfunkciós különbséggel – két fokozatban lehet konkrét: személyragosan logikailag is, illetve személyragtalanul csak grammatikailag. (Már láttuk: *él|n|ed, hal|n|od; jő|ni*, azaz mai alakjában: *jön|ni*.) Ennek ellenére a ragos forma helyenként (!) visszaszorulóban van. Olyankor a rag hiányát a szövegkörnyezet vagy helyzet pótolja (amikor pótolhatja).

Megjegyzendő azonban, hogy a személyragtalan főnévi igenévi alanynak nem ez a fejlődmény az alapfunkciója, hanem az általános (= meghatározatlan személyű) logikai alany jelölése, konkrétan az a többlet lehetőség, hogy vele jelölhetjük az állítmány vonzataként ilyenkor is odaértett

részeshatározói személy eldöntetlenségét, kevésbé pontosan: általánosságát: *Lépni kell.* (Keszler Borbálának köszönöm, hogy fölhívta a figyelmemet a grammatikai megfogalmazás – kétszeres – pontosításának jelentős szükségességére.) Az igei jelentéstartalmat személyrag nélkül is világosan jelöltük, ha nem tudjuk/mondtuk is, hogy például kinek kell lépnie.

Siet|n|em kell!
Nincs kihez fordul|ni|a.
Nem volt muszáj eltűr|n|öd.
Még lenne min javít|an|unk.
Nem volt mire büszkének len|ni|e.
Így könnyebb lesz megold|an|otok.
Azt hiszem, illetet volna megköszön|ni|ük.
Azt az előadását öröm és megtiszteltetés lenne élőben hall|an|unk.
Jó lenne már túl len|n|ünk/len|ni rajta!

A cselekvő személy jelöltségét, szembeállításaként, az állítmány **személyragos határozójával** erősíthetjük.

Nek|em (!) most siet|n|em kell.
Ugye, nek|tek (!) sem volt könnyű megold|an|otok?

Szembeállítás vagy nyomatékul – az immár „kettős” személyjelölés mellett – a grammatikai személyt e határozó személyes névmási összetevőjével fokozottan is kifejezhetjük, vagyis tovább erősíthetjük:

Én|nek|em (!) mindig muszáj siet|n|em.
Eppen ti|nek|tek (!) lenne nehéz megold|an|otok?

(Hasonlóképpen: *te|nek|ed*, *mi|nek|ünk*, *ő|nek|i*, *ők|nek|ik* stb.)

β) Hogyha azonban az állítmány *-nak*, *-nek* ragos határozójának grammatikai személyét a fogalmazó **nem ismeri, vagy nem akarja jelölni**, illetve ha az igenet határozatlan személyi vonzatú grammatikai alanyként kívánja használni, akkor a főnévi igenévi alany rendszerint nem vesz föl személyragot (pl.: *ha jön|ni kell* [Vörösmarty idejében így is: *jő|ni*]). Ez az idézetben tartalmilag nem személytelen ugyan, mert tudjuk, hogy a *halál* itt harmadik személyű (*jön|n|öm kell nek|em; jő|ni|e > jön|ni|e kell a halál|nak*), de magában véve a grammatikai személy itt jelöletlen: *jön|ni kell*.

Más a tartalmi jelöletlenség. – Vö. **jelöletlen** számú, partitívusi főnév: *A táskában könyv van.* Itt a *könyv* alany anyanyelvünk szerint nem jelöli, hogy 'a táska tartalma ez esetben **egy** vagy **több** könyv'. (Lásd Ágoston 1972: 37–9; Lotz 1976: 125; Ágoston 1993: 193–4, 204–5.)

Siet|ni kell!
Be szabad jön|ni?
Itt tilos dohányoz|ni!
Ezen nincs mit nem ért|eni.
Itt nem lenne szabad parkol|ni!
Ilyenkor rendszerint nincs kihez fordul|ni.
Amazokat már tegnap át lehetett volna ad|ni.
Csakhogy a szabályt kötelező lenne be is tart|ani.
Menet közben az alsó lépcsőn áll|ni vagy az ajtónak támaszkod|ni veszélyes és tilos!

Persze, az állítmány odaértett határozatlan vagy általános személyű részeshatározója is lehet személyragos:

Valakinek majd mégis meg kell fizet|ni|e.
Ezt a szabályt ajánlatos lenne mindig szem előtt tart|an|unk.

γ) A magázó, eredetileg többes (!) főszólítást is jelölő, segédigeszerű állítmány mellett (*tessék önnék/önöknek valami* > azaz: *tessék bejön|ni/bejön|ni|e/bejön|ni|ük*) a főnévi igenévi alanyt olyankor ma már kissé tárgyfélének érezzük, amikor így módosítjuk a főszólítást vagy a fölkérést:

{Tessék bejön|ni|(ük)!} > „Tessenek bejönni!”
Azaz: „Önök tessenek valamit(?)!”

A *{tessék (önöknek)}* > *{tessenek (önök)}* fejlődésben kézzelfoghatóan nyilvánul meg az alaktani eltolódás.

A sokunk számára még kissé fűlsértően megjelenő „*Tessenek bejön|ni!*” forma helyett azonban az igényesebbnek érzett nyelvhasználatban ma (is) általános a többes 3. személyű főszólításnak az ilyen jelölése:

Tessék, jöjjenek be!

δ) A másik két igemódban még(is) elterjedtebb a – látszólag jelöletlen alanyú, udvarias(kodó), még inkább kortiszteletet hangsúlyozó – *tetszik* ige **segédigei** jelentés- és szerepváltozása:

Mikor tetszettek érke|ni?
Ha át tetszenének jön|ni, szívesen megmutatnám.

ε) A bizalmas nyelvhasználatban a személyragtalan igenévi alany előfordul személyes névmási határozós állítmányú mondatban is, de ez a forma jelenleg kissé pongyola hatású:

Nek|em ilyenkor nagyon kell vigyáz|ni.
Végül egyik|tek|nek sincs hová men|ni?

Tudniillik az alany ragtalansága – mert mégis előfordul – értelemzavart okozhat:

Nek|em kell fizetni/átadni.
Előbb-utóbb ő|nek|ik kell engedni.

ζ) Ennél nem kevésbé pongyola (bár az élőbeszédben nem ritkán hallható) az úgynevezett mondat-átszövődés némelyik formája. Például:

De (ő) föltétlenül meg kellett hogy mondja. – Vagyis:
De föltétlenül kellett, hogy (ő) megmondja. – Magyarán:
De (neki v. őneki) föltétlenül meg kellett mond|ani|a.

c) A kettős (vagy határozós) alanyú mondatban ismert ugyan a főnévi igenév logikai alanyának grammatikai személye (amely itt a névszói alany szerepét tölti be), de a főnévi igenév ilyenkor nem vesz föl személyragot (és szófaji jellegénél fogva számban sem igazodik az alanyhoz – azt elvégzi a kettős alany főnévi pólusza):

A rendőrök közeled|ni látszottak.

(Ha viszont a szerkezetet kettős alanyú helyett állapothatározós állítmányi szerkezetnek tekintjük, akkor már azért is indokolt az igenév ragtalansága.)

d) Mai köznyelvünkre az jellemző, hogy **tárgyi** szerepében a főnévi igenév nem vesz föl személyragot:

Nem akarunk vár|ni.
Segíte|ni, azt egyiktek sem tudott.
Szerettelek volna megkér|ni valamire.

Szórványszerűen azonban a főnévi igenévi tárgy személyragosan is előfordul, mégpedig bármelyik számban és személyben:

*Kár, hogy nem engedték befejez|n|**ünk**!
Csak vasárnaponként hagyott korán lefeküd|n|**öm**.*

Természetesen, a kettős tárgyban nem személyragos a főnévi igenév. (Ebben a tekintetben lényegtelen, hogy ezt a szerkezetet kettős tárgy helyett – az iméntihez hasonlóan – minősítjük-e, nevezzük-e állapothatározós tárgynak: Például:

*Láttalak elmen|ni ('láttalak elmenőben').
Attól kezdve sohasem hallottuk őket nevet|ni.*

e) **Határozói** szerepében szintén nem vesz föl személyragot:

*Gyere ebédel|ni!
Ráérték még hazamen|ni.
Siet|ni fogunk pótol|ni a lemaradást.
Lát|ni láthatod majd, de nem fogod hall|ani.
Ott megtanítják kesztyűbe dudál|ni.
A gyerekek hová mentek fürd|eni/füröd|ni?
Akkor még lett volna okunk akár ott marad|ni is.*

f) A birtokos jelzői (más, nem alaptalan szemlélet szerint: birtoklást kifejező részeshatározói) szerepű főnévi igenév azonban vehet föl személyragot:

*Ezek után semmi értelme sem lett volna visszautaz|ni|a.
Ideje lenne már közöl|n|**ötök** /közöl|ni vele., hogy...*

g) A főnévi igenévi alanyhoz kapcsolódó vagy odaértendő tárgy határozottsága (minősége) szempontjából (!) e személyragsornak a működését okkal nevezhetnénk **semleges ragozásnak** (vö. alanyi és tárgyas ragozás). Ugyanis:

Meg kell old|an|od egy példát. – Határozatlan tárgy.
(Vö. alanyi ragozás: **Oldj meg** egy példát!)

Meg kell old|an|od a példát. – Határozott tárgy.
(Vö. tárgyas ragozás: **Oldd meg** a példát!)

Példát kell megold|an|od. – Részelőhatározói (partitivusi) tárgy.
(Vö. alanyi ragozás: **Példát oldjál meg!**)

Mivel a tárgy határozottságától egyfajta szabályszerűséggel függ az alanyi, illetve a tárgyas ragozás megválasztása, itt célszerű lehet nyomatékként megemlíteni, hogy a semleges személyragozás **csak az alanyi** szerepű főnévi igenévre érvényes (arra viszont mindig).

A tárgyi szerepű főnévi igenevet nem személyragozzuk, az ennek alaptagjául szolgáló igei állítmány személyragját pedig már a tárgy szerepében álló főnévi igenév névszói tárgyának minőségéhez (határozottságához) igazítjuk, és így lesz az igei állítmány **alanyi vagy tárgyas** ragozású:

*Szeret|né|k megoldani egy példát.
Szeret|né|m megoldani a példát.*

Noha az imént említett tényen nem változtat, célszerű lehet leszögeznünk, hogy mai köznyelvünkre csak az alanyi szerepű főnévi igenév személyragozhatósága jellemző (és ilyenkor az igenévhez kapcsolódó tárgy határozottsága tekintetében a személyrag **semleges!**), míg tárgyi szerepben a főnévi igenév közvetíti igei alaptagjának az igenévhez kapcsolódó **tárgy** határozottságbeli minőségét.

h) A főnévi igenévi alanyról talán már megfigyelhettük, hogy személyrag nélkül is vehet föl tárgyat, mégpedig határozatlanlalt vagy/és határozottat:

Egy nehéz föladatot még ajánlatos lesz elvégezni.

El lehetne venni tőle a fegyvert.

Kötelező lett volna időt adni nekik.

2. A képzőváltzatok kétoldali megoszlása

A magyar nyelvtanirodalom, úgy tudom, szinte kizárólag a *-ni* alakváltozatot tette közzismertté;¹ nyilván azért, mert személyrag nélkül ez a változat (vagyis a *-ni*, *-ani*, *-eni* csoport) fordulhat elő, és képzőként ez könnyebben megfigyelhető és megjegyezhető. Csakhogy az eddigi példákban már láthattuk: a képző 6 változata közül egyedül az *-n-* állandó vagy közös elem, sőt ez önmagában képzőváltzat is.

Vizsgáljuk meg tehát az *-n-* elem módosulását az igenévképző **kétoldali** kapcsolódásában. A főnévi igenévben ugyanis ez az *-n-* képzőelem balról vagy bővül, vagy nem is bővül; jobbról szintén.

a) **Balról** az igező szótári alaktipusától függően kétféle helyzet lehetséges.

α) Az *-n-* elem balról nem bővül, amikor az *ad, dob, es|ik, nyit, vág, lép, sir* stb. tőtípushoz

(A) kötjük:

ad|ni

lép|n|ēm²

β) Amikor azonban a képzőt az alábbi tőtípushoz (B) toldjuk, az *-n-* bővül *e/a* képzőelemmel (vagyis palatális/veláris illeszkedéssel):

*szánt, gyűjt, küld, küzd, vonz, ért
edz, metsz, játszik*

*véd, tan|ít, bocsát, szít, fűt
hall, kell, hull|ik, ill|ik*

és ekkor az igenév így alakul:

*véd|en|ünk
játsz|an|od*

*fűt|eni|e
szánt|ani*

b) **Jobbról** háromféle alakváltozási helyzet lehetséges.

α) Jobbról nem bővül az *-n-* képzőváltzat, amikor 1. v. 2. személyű ragot vesz föl:

vág|n|om

küld|en|ették

β) Vagy kiegészül *i* képzőelemmel:

vall|ani

segít|eni

sír|ni

A főnévi igenevet (följebb már említettem) a 6 képzőváltzat közül csak ezzel a hárommal használjuk személyrag nélkül is: *-ni*, *-ani/-eni*. Például:

Tilos az ajtónak támaszkod|ni!

γ) Úgy egészlül ki *i* képzőelemmel, hogy vesz föl 3. személyű ragot is:

kér|ni|e

szít|ani|uk

3. Az igetótípusok, a képzőváltozatok és a személyragok viszonya

a) Láttuk, hogy az igető alaktípusától függően (**A**, **B**) a főnévi igenévnek más-más képzőváltozatai illeszkednek az alapszóhoz, miközben a másik oldalról e változatokhoz kötünk vagy nem kötünk személyragot (lásd a dolgozat végén: Az alakrendszer című táblázat). A képzőváltozatok megoszlása ugyanis kétoldali függőségű: egyidejűleg függ a szó grammatikai személyragjától is.

Az alábbiakban a képzős szópéldákat az imént említett okból személyragostul tüntetem föl.

A képzőváltozatok

egyik csoportjának illeszkedése:
a másik csoporté pedig:

ad|n|om, él|n|ēm, ad|ni|a, él|ni|e,
mond|an|om, ért|en|ēm, mond|ani|a, ért|eni|e.

Az igetítípusok (**A**, **B**) szerint tehát így oszlanak meg a képzőváltozatok:

{**A** + *-n-*, *-ni*}

{**B** + *-an/-en-*, *-ani/-eni*}

Összevont képletben pedig:

{**A** + *-n(i)*}

{**B** + *-an(i)/-en(i)*}

(Az *-i* elem csak az E/T. 3.-ban, valamint a személytelen igenévben van jelen.)

b) Az igetítípus szerinti képzőváltozat-megoszlás elve:

α) Amikor az igető pusztán hosszú magánhangzóval zárul (pl. *lő, ró, nyű*), a főnévi igenév képzőváltozatát a *-n(i)* csoportból választjuk:

ró|n|om
ró|ni|a

sző|n|öm
sző|ni|e

β) Képzőt akkor is a *-n(i)* csoport tagjaiból toldunk az igéhez, hogyha a tőtípus rövid magánhangzóval és egy rövid mássalhangzóval végződik (*marad*):

marad|n|om
marad|ni|a

ül|n|öm
ül|ni|e

γ) Amikor viszont a tövégi magánhangzót 2 rövid mássalhangzó követi (pl. *oszt, rejt*), ahhoz az *-an(i)/-en(i)* változatscsoport tagjai közül választunk képzőt:

oszt|an|om
oszt|ani|a

rejt|en|ēm
rejt|eni|e

c) Az igetők többi alaktípusához szintén némi törvényszerűséggel illeszkednek a képzőváltozatok, de itt már gyakoriak a rendhagyó vagy ingadozó példák is.

α) Hogyha a tövégi szótag hosszú mássalhangzóval végződik, akkor – ezt akár hosszú, akár rövid magánhangzó előzi is meg – a képzőváltozat illeszkedésében gyakran **A/B** megoszlás vagy ingadozás tapasztalható. Szókészletileg egyik sem általános.

Például a *varr|ni* és az *ill|eni* helyett nem jellemző a fordított forma: **varr|ani*, illetve **ill|ni*. Ugyanakkor más eset a *varr|t*, és más a *varr|ott*. – A nem ingadozók csoportjának behatárolási kísérlete azonban itt aligha vezetne célra.

varr|n|om, varr|n|a
röstell|n|ëm (v. *röstell|n|ëm*)
forr|n|om
vall|an|om, ill|en|e
szégyell|n|ëm v. *szégyell|en|ëm*
kevesell|en|ünk v. *kevesell|n|ünk*

hull|an|í v. *hull|n|í*
függ|n|ötök v. *függ|en|éték(!)*
száll|n|a v. *száll|an|a*
fëdd|en|éték v. *fëdd|n|éték*
kiáll|n|od v. *kiáll|an|od*

β) Ha pedig a tövégi szótagban hosszú magánhangzót egy rövid mássalhangzó követ, némelyik tőhöz mássalhangzóval kezdődő változatával illeszkedik a képző, a másikhoz magánhangzóval kezdődővel:

{**A** típus + *-n(i)*}, illetve: {**B** típus + *-an(i)/-en(i)*}.

Többnyire azonban itt sem rögtönzésszerűen történik a váltakozás, hanem mindig ugyanazzal a rendhagyással. Például:

A:			
<i>lát n a</i>	<i>kér n éték</i>	<i>tűr n öd</i>	
B:			
<i>szakít an a</i>	<i>véd en éték</i>	<i>fűt en éd</i>	

d) A képzőnek a tő típusától függő, kétféle illeszkedése – mégpedig: csak *-n(i)*, illetve *-an(i)/-en(i)* képzőváltozatokkal – egyébként következetes, és köznyelvünk e tekintetben szinte nem is ingadozik:

Az **A** típusú tőhöz csak a *-n(i)* változatok illeszkednek, de a személyragoknak részben *hármás*, részben *kettős* illeszkedésével. – **A B** típusú igetövekhez viszont *-an(i)/-en(i)* csoportbeli képzőt toldunk, és ilyenkor a személyragok mind *kettős* illeszkedésűek.

4. Típuspéldák (A, B)

a) {**A** igető + *-n(i)*}

a

rí, ró

dob, ad, fog, hagy, rak, tol, fon, huny, lop, mar, mos, fut, nyit, hoz

rág, dúl, hány, nyír, ás, lát, hív

áll, varr

isz|ik (in|ni)

b

széd, lep, mer, les, vesz [vesz], evez

él, csíp, kér, vés

lész [lëssz] (lën|ni)

c

nő, nyű

dőf, nyög, lök, ül, töm, tör, süt

dől, szúr, fűt, főz

Az *ész|ik, lész [lëssz], tész, vész, iszik, hisz, visz* igék erősen polinim tövének a megfelelő alakváltozatához (*ën-, lën-, in-* stb.) a főnévi igenév képzőjének 6 változata közül egyaránt csak az *-n(i)* csoportbeliek (vagyis a *-n-* és a *-ni*) kapcsolódhatnak:

ën|n|ëm, ën|n|e, ën|n|ünk
in|n|om, in|n|a, in|n|unk

lën|n|éd, tën|n|éték, vën|n|ük
hin|n|éd, hin|n|éték, hin|n|ük

b) **B** igető + *-an(i)/-en(i)*

Ennek a változat-csoportnak a tagjai (*-an/-en-*, *-ani/-eni*) mindig hosszú szótaggal végződő igetőhöz kapcsolódnak, és a képző *-a/-e* kezdőhangja miatt a személyragok illeszkedésében nem érvényesülhet az igető palatolabiális hangrendje:

kezd|ēm, de: *küld|öm* – viszont: *kezd|en|ēm* és: *küld|en|ēm*.

Vagyis itt a főnévi igenévi személyragok mind kettős illeszkedésűek. **B** típusú igék, például:

a		
<i>fojt</i>	<i>boml ik</i>	<i>árt</i>
<i>tílt</i>	<i>zajl ik</i>	<i>hord</i>
<i>bont</i>	<i>látsz ik</i> [lácc ik]	<i>vonz</i>
<i>foszt</i>	<i>told</i>	<i>uszít</i>
b		
<i>ejt</i>	<i>rém ik</i>	<i>ért</i>
<i>kelt</i>	<i>rejl ik</i>	<i>véd</i>
<i>int</i>	<i>tetsz ik</i> [tecc ik]	<i>segít</i>
<i>éleszt</i>	<i>kezd</i>	<i>ill ik</i>
c		
<i>gyűjt</i>	<i>fürösz t</i>	<i>küld</i>
<i>ölt</i>	<i>öml ik</i>	<i>züll ik</i>
<i>önt</i>	<i>küzd</i>	

c) Néhány ige esetében maga a tóalak ingadozik (**A/B**), ritkán jelentésmegoszlással:**

<i>söpör n öm</i> – <i>söpr en ēm</i>	<i>füröd ni ük</i> – <i>fürd eni ük</i>
<i>ötöl n ötök</i> – <i>ötl en ëték</i>	<i>botal ni</i> – <i>botl ani</i>
<i>ugor ni a</i> – <i>ugr ani a</i>	<i>hajol ni</i> – <i>hajl ani</i> **

Alakváltozatával tehát a képző az igének nem a jelentéséhez vagy alaktani fölépítéséhez illeszkedik, hanem az aktuális hangalakjából eredő **kiejtési ritmusához**.

5. A személyragok illeszkedése

a) Észrevehettük, hogy amikor személyragot toldunk az igenévképzős tőhöz, a főnévi igenév képzőjének alakváltozatai ma rendszerszerűen oszlanak meg (kisebb mértékben akkor is, amikor az igenevet nem személyragozzuk: *ad|ni* – *old|ani*, *küld|eni*):

α) Az 1. és a 2. személyű **ragot** az *-n-* vagy az *-an-*, *-en-* képzőjű főnévi igenévhez tesszük, mégpedig egyes (E.) és többes (T.) számban. Például:

A tőtípus + *-n-* képzőváltozat:

E. 1. szem.	<i>vár n om</i>	<i>lép n ēm</i>	<i>túr n öm</i>
2. szem.	<i>vár n od</i>	<i>lép n éd</i>	<i>túr n öd</i>
T. 1. szem.	<i>vár n unk</i>	<i>lép n ünk</i>	
		<i>túr n ünk</i>	
2. szem.	<i>vár n otok</i>	<i>lép n ëtök</i>	<i>túr n ötök</i>

B tótípus + *-an/-en-* képzőváltozat:

E. 1. szem.	<i>mond an om</i>	<i>sejt en ēm</i> <i>gyűjt en ēm</i>
2. szem.	<i>mond an od</i>	<i>sejt en ēd</i> <i>gyűjt en ēd</i>
T. 1. szem.	<i>mond an unk</i>	<i>sejt en ünk</i> <i>gyűjt en ünk</i>
2. szem.	<i>mond an otok</i>	<i>sejt en ētēk</i> <i>gyűjt en ētēk</i>

β) A 3. személyűt a *-ni* vagy az *-ani/-eni* képzőjű igenévhez toldjuk, szintén egyes és többes számban. Például:

A tótípus + *-ni* képzőváltozat:

E. 3. szem.	<i>vár ni a</i>	<i>lép ni e</i> <i>tűr ni e</i>
T. 3. szem.	<i>vár ni uk</i>	<i>lép ni ük</i> <i>tűr ni ük</i>

B tótípus + *-ani/-eni* képzőváltozat:

E. 3. szem.	<i>mond ani a</i>	<i>sejt eni e</i> <i>gyűjt eni e</i>
T. 3. szem.	<i>mond ani uk</i>	<i>sejt eni ük</i> <i>gyűjt eni ük</i>

b) Ezek után összefoglalhatjuk a személyragozási illeszkedésnek ezt a kétféle részrendszerét.

α) Az E. 1–2., valamint a T. 2. személyében a rag:

az <i>-n-</i> képzőváltozat után	hármás illeszkedésű,
az <i>-an/-en-</i> változat után	kettős illeszkedésű.

β) Viszont mindig **kettős** illeszkedésű

a T. 1. személyében	az <i>-n-</i> , illetve az <i>-an/-en-</i> képzőváltozat után,
az E/T. 3. személyében	a <i>-ni</i> , illetve az <i>-ani/-eni</i> képzőváltozat után.

c) Az a) szakasz α) pontjában említett kétféle (kettős és hármás) illeszkedés összevetésével megállapítottuk, hogy ennek a párhuzamosságnak a kiváltója – az igenévképző közvetítésével – nem egyéb, mint a magyar igék **hangzásbeli ritmusának megoszlása**. Ebből ered, hogy az egyik igetőtípus főnévi igenévi képzős alakjához a már említett 3 személyrag mindig hármás illeszkedéssel tapad, a másik tótípus esetében pedig ugyanezek a ragok is kettős illeszkedésűek (l. még: 4.f.):

α) Hármás illeszkedés	<i>vág n om</i>	<i>csíp n ēm</i>	<i>tűr n öm</i>
	<i>vág n od</i>	<i>csíp n ēd</i>	<i>tűr n öd</i>
	<i>vág n otok</i>	<i>csíp n ētēk</i>	<i>tűr n ötők</i>

β) Kettős illeszkedés	<i>hall an om</i>	<i>rejt en ēm</i>
	<i>hall an od</i>	<i>küzd en ēm</i>
	<i>hall an otok</i>	<i>rejt en ēd</i>
		<i>küzd en ēd</i>
		<i>rejt en ētēk</i>
		<i>küzd en ētēk</i>

d) Ha most az igetőnek (és képzőváltozatának) alakjától függően váltakozó személyragokat vetjük össze, azt látjuk, hogy ezek a ragok illeszkedésükkel zárt rendszert alkotnak, sajátosat, akárcsak köznyelvünkben a többi személyragozás toldalékai:

3-as:	<i>-n-</i>	+	<i>-om</i>	<i>-ēm</i>	<i>-öm</i>
			<i>-od</i>	<i>-ēd</i>	<i>-öd</i>
			<i>-otok</i>	<i>-ētēk</i>	<i>-ötök</i>
2-s:	<i>-an/-en-</i>	+	<i>-om</i>	<i>-ēm</i>	
			<i>-od</i>	<i>-ēd</i>	
			<i>-otok</i>	<i>-ētēk</i>	

e) A főnévi igenév megoszló személyragjainak kétféle illeszkedése kapcsán magyarázatot volta-képpen nem a hármas, hanem a kettős illeszkedéshez kell fűznünk. Az *-n-* képzőelem bal oldali (kéttalakú!) bővülésével (*-n-* > *-an/-en-*) ugyanis a képző jobb oldalán megszűnik az ok a labiális illeszkedésre. Tudniillik azzal, hogy a képzőbe palatális részről **illabiális** magánhangzó (*e*) került, a palatális (magas hangú) személyrag már csak ehhez illeszkedhet, nem pedig a képző miatt tőle távolabbra került **labiális** hangrendű szótóhoz. Vö.:

kő|höz – de: *köv|ek|höz*   *kő|ön* – de: *köv|ek|ön*

A főnévi igenév személyragváltozatai is – lényegében – így váltakoznak. Például:

A:	<i>tűr öm</i>	<i>tűr n öm</i>	B:	<i>fűt öm</i>	<i>fűt en ēm</i>
	<i>főz öd</i>	<i>főz n öd</i>		<i>hűt öd</i>	<i>hűt en ēd</i>
	<i>ül tök</i>	<i>ül n ötök</i>		<i>dönt ötök</i>	<i>dönt en ētēk</i>

Vagyis a személyragozás hármas illeszkedésének redukálódását közvetlenül **nem csupán az igető típusa válthatja ki**, hanem bármelyik többalakú toldaléknak a **B** hangalakú igetítípus által már indukált kettős megoszlása: *n* > *an/en*. Például:

kap|kod|tok, *lép|kəd|tēk*, *röp|köd|tök*   és: *röp|köd|n|ötök*
küld|öd, *küld|ötök* – de: *küld|et|ēd*, *küld|et|tēk*   vagy: *küld|en|ēd*, *küld|en|ētēk*

f) Mivel a magyar főnévi igenév **képzőjének** mai nyelvünkben hat alakváltozata él (más szemlélet szerint nyolc!), maga a képző **többalakú** morfémaként említendő, szemben az ilyen (minden körülmények között **egyalakú**) kötött és szabad szóelemekkel. Például:

-é, -ék, -ért, -ig, -ként, -kor, -né, -nyi
al-, ál-, bel-, ét-, leg-, ó-, pót-, ük-
asszony, de, hol, nagy, néz, óta, öt

g) A főnévi igenév személyragjairól pedig immár megállapíthatjuk, hogy sajátos részrendszert (rag-sort) alkotnak. Vagyis más-más sajátosság jellemzi a birtokszói személyjeleket, valamint az igei, a névutói stb. személyragozás (ill. személyragozások) részrendszerét is. Azaz: **egyikükkel sem azonos**.

Például a birtokszói személyragok (v. -jelek) a lentebbi (6.a. β–γ.) igenévi példáknak megfelelő alakítani helyzetben nem hármas, hanem hatos (!) illeszkedésűek:

kocsi|m, ház|am, pad|om, föld|em, hír|ëm, üst|öm
kocsi|d, ház|ad, pad|od, föld|ed, hír|ëd, üst|öd
kocsi|tok, ház|atok, pad|otok, föld|etëk, hír|ëtëk, üst|ötök

Ráadásul a birtokszói személyjelek maradék csoportja, vagyis a másik három személyjel e tekintetben szintén eltér a főnévi igenévi személyragoktól, továbboszlik

kettős illeszkedésűekre (T. 1. szem.):

ház|unk

föld|ünk,

négyes (!) illeszkedésűekre (E/T. 3. szem.):

ház|a, pad|ja, hír|e, föld|je

ház|uk, pad|juk, hír|ük, föld|jük

6. Összegezés

A fenti elemzésből remélhetőleg leszűrhető a részben megerősítőnek, ismeretgyarapítóknak, részben helyesbítőnek szánt alábbi néhány tétel.

a) A magyar főnévi igenév alakrendszerét az igető típusa, továbbá a képzőváltakozatok és a személyragok illeszkedő megoszlása határozza meg.

α) Az igetőtípus (**A**, **B**) tövégi ritmusa szerint toldhatunk a tőhöz konkrét képzőváltakozatot:

az **A** típushoz:

-n-

-ni,

a **B** típushoz:

-an/-en-

-ani/-eni.

β) A képzős igenévre csatlakozó grammatikai személyrag viszont szintén meghatározója a képzőváltakozatok megoszlásának:

E/T. 1., 2. szem.

-n-

-an/-en-

E/T. 3., 0. szem.

-ni

-ani/-eni

γ) A főnévi igenév személyragjai

1. *-om*

-ëm

-öm

-unk

-ünk

2. *-od*

-ëd

-öd

-otok

-ëtëk

-ötök

3. *-a*

-e

-uk

-ük

δ) Típusigék:

A: *vág*

csíp

tűr

B:

hall

ejt

küzd

b) Az ige hangalakjának szóvégi ritmusától (**A/B**) függően döntünk arról, hogy a főnévi igenév létrehozásához a *-n(i)* vagy az *-an(i)/-en(i)* változatcsoportból választunk megfelelő toldalékokat (lásd: **4. a–c.**; 6.a.δ, de vö. **5. e.**).

Az igetőtípustól függ, hogy az adott szó személyragozása részben hármas és részben kettős illeszkedésű lesz, vagy pedig a rag minden személyben kettős illeszkedésű.³

c) A magyar főnévi igenév személyragozása sajátos (lásd **5. d.**), miként a magyar nyelv összes többi személyjelölő toldaléksora is az. Tehát a főnévi igenév nem azonos például a birtokszó személyjelezésével sem (lásd: **5. g.**).

- d) A főnévi igenév személyragsora – az igenévhez kapcsolódó vagy odaértett tárgy határozott vagy határozatlan volta tekintetében – **semleges** (lásd: **1. g.**). Ellentétben azokkal a személyragokkal, amelyeket a főnévi igenév igei alapszavához toldalékolnánk (azok ugyanis az alanyi vagy a tárgyas ragozáshoz tartoznak).
- e) A magyar főnévi igenév képzője hatalakú: *-n-, -ni, -an-, -en-, -ani, -eni*. (Más szemlélet szerint nyolcalakú:¹ + *-nn-, -nni.*) – Egyfajta tömörítéssel az **A**, valamint a **B** változatscsoport képlete: {**A** + *-n(i)*}, illetve: {**B** + *-an(i)/-en(i)*}; leggyakoribb képzőváltozat az *-n-*, de a köznyelvben legismertebb a *-ni*.
- f) Mai köznyelvünkben a *van* igeének nem él közismert főnévi igeneve, ám a *lész* igéével általánosan helyettesítjük, miként többek között a jövő idejű alakját is⁴ a *lész* igétől kölcsönözzük – igealakban is: *lész|nek*, alakulatban is: *lenni fognak*.
- g) A főnévi igenévi tárgy nemcsak a 2. személyű igei állítmány esetén lehet személyragos, és nemcsak az 1. személyű részes határozó mellett, sőt nemcsak főszólító módban. – Ez a személyragosság azonban a mai köznyelvben nincs elterjedve, és ma kissé pongyola hatású (lásd **1. d.**).

JEGYZETEK (1^{–4})

¹ Más szemlélet szerint a főnévi igenévben hét igeink tövének – *ész|ik, isz|ik, lész, tész, vész, hisz, visz* – (rövid) magánhangzóra végződő alakváltozatához kapcsolódik a képző. (Vagyis: nem *én|ni*, hanem *ē|nni.*) E fölfogás szerint ilyenkor a képző *-n-* eleme megnyúlik. – Konkrétan: a hat képzőváltozatból kettőnek – csak ezen igeik kivételes esetében – egy-egy alváltozata jön létre: (*-n- >*) **-nn-**; (*-ni >*) **-nni**: *ē|nn|ēm, i|nn|om, ē|nni, i|nni* stb. – Természetesen, ennek alapján ezen igeék föltételes módú alakjában (stb.) is megnyúlást kell látnunk: *ē|nné|l, i|nná|l*.

Mivel az úgynevezett **hangnyúlásnak** ez az elve szemléletként él a magyar nyelvészetben, itt ezt megemlítenédnek tartom – ha én hangnyúláson egészen mást értek is. Szerintem ugyanis megnyúlt, ami rövid volt. (De vajon: *ē|nni < ē|ni, i|nn|om < i|n|om?*) – Hangnyúlás:

brit|ek > [„britt|ek”]
magas|an > [„magass|an”]
után|a > [„utánn|a”]
klub|ot > [„klubb|ot”]
splít|i > [„szplitti”]
nincs|enek [„nincs|ennek”]
lő|tők [„lőttők”]
nál|am [„náll|am”]
lő|ni [„lőnni”]
chip|et [„csippet”]

Gyakorlatilag ugyan a teljes hasonulás eredménye fölfogható lenne egyfajta hangnyúlásnak, még a mai népnyelvbeli teljes hasonulás is.

A hetes ige csoport tagjai a képző alváltozatai alapján is a hármas illeszkedésűek (**A**) típusába tartoznak, csakhogy mivel közöttük mai köznyelvünkben nincsen labiális-palatális magánhangzójú tő (vö. népnyelvi *ész|ik, tősz, vősz, lössz*), ezért a hármas illeszkedés szempontjából szótári okból ennek itt nincs is jelentősége.

² Anyanyelvünkben – mai köznyelvünkben is – általánosan van jelen a rövid [e] beszédhang (*ez, lemez, csekk, enged, siet, egér*). Ugyanakkor a magyar fonetikában általában [ē]-vel jelölt beszédhangnak, vagyis a rövid *é*-nek a helyén (*tē, lē, mēgint, dērék, észik, tēa*) a mai magyarság jelentős része a magyar köznyelvben szintén [e]-t ejt.

A magyarság köznyelve tehát e tekintetben ma – a Kárpát-medencében és a világban szerte – kétváltozatú: *ē*-zű és *e*-zű. Az *ē*-zűk anyanyelvükben és általában a köznyelvben is – a rövid *e* mellett, másik beszédhangként – rendszerzerűen ejtik a rövid *é* hangot is. Az *e*-zűk azonban a rövid *é* helyett is rövid *e*-t ejtenek.

Írott anyanyelvünk mindennapi gyakorlatában ezért helyesírásunk úgy rendelkezik, hogy mindennapi írásbeli kommunikációnkban egyaránt az *e* betűvel jelöljük mindkét rövid hangot (tehát az [ē]-t és az [e]-t), és annak nagybetű változata is csak az *E* lehet. – Az írásmódnak ez az egységes gyakorlata általánosan elterjedt, és immár több mint két évszázada jó megoldásnak bizonyult. – E munkám mondatpéldáiban az [ē] és az [e] hangot magam is egyaránt a közös *e/E* betűvel jelölöm.

Kivételesen azonban adódhat szükség az [ē] és az [e] hang ejtémódjának az írásbeli megkülönböztetésére. Például minden olyan nyelvészeti tárgyú írásban, illetve olyan szövegkörnyezetben – és grammatikánk

alaktana általában ilyen tárgykörű –, ahol adott esetekben az egységes írásmód által keletkezett helyesírási homonim helyzetek zárójeles föloldásával a mai magyar köznyelv *ë-ző* változatában élő két fonéma más-más jelentésfunkcióját célszerű vagy elkerülhetetlen megkülönböztetnünk. Bizonyos szöveghelyzetekben, szakelemzésekben zárójel nélkül is, hogy az adott szöveget vagy szövegtörédeket nyelvtanilag és jelentéstanilag egyértelművé tehessek.

E célból az *ë/e* írásjegyes megkülönböztetést az egyszerűsítés és az áttekinthetőség növelésére – az alak-tani kifejtésben – zárójel nélkül alkalmazom (pl. 1–6).

³ Talán nem árt kimondanunk, hogy a pusztán kettős illeszkedésű ragsor nem másik rendszere ennek a személyragozásnak, hanem változata a főnévi igenév személyragrendszerének. Az jellemzi, hogy a **B** típusú igetöbblő alkotott igenévnek nemcsak a képzője más alakváltozatú – *-an(i)/-en(i)* –, hanem itt az *-öm, -öd, -ötök* ragsoport szerepét is az *-ëm, -ëd, -ëtëk* veszi át. Például:

(fűz öm >)	fűz n öm	de:	(fűt öm >)	fűt en ëm
(fürd ötök >)	füröd n ötök	vagy:		fürd en ëtëk

⁴ Az igetípusokkal kapcsolatban célszerű lehet megjegyeznünk – noha témában aligha lenne jelentősége –, hogy a *van* igének mai nyelvhasználatunkban nincsen ugyan kialakult főnévi igenévi származéka, de a nyelvhasználatban a *lész* igéével ezt pótolni tudjuk (*lën|ni*).

A két ige néhány más grammatikai kategóriában is többé-kevésbé kiegészíti egymást (*van, vagy|ogát* – és: *lész* [lësz], *lëgyën, lën|ni, lë|het; lë|t, lë|t|ez|és;* stb.). Világos jelentésmegoszlással azonban vannak párhuzamos kategóriáik is (*vagy|ok/lészëk, vagy/lész|ël* stb.; továbbá: *vol|t/lë|tt, vol|na/lën|ne, val|ó/lëv|ő*). A *van|ni, valamint* a *vol|ni* inkább csak a népnyelvben él, mégpedig tekintethatározói szerepben: *Van|ni van, csak drága*. (Sőt: *Vol|ni vol|na, de nem eladó. Azaz: Len|ni len|ne, de...*)

Természetesen, a *nincs* igének sincsen főnévi igenévi alakja, sőt töredék ragsora is mindössze két-két igealakból áll: *nincs|(en), nincs|enek*, illetve *sincs|(en), sincs|enek*. Egy másik töredék rendszer pedig háromból: *gyer|e, gyer|ünk, gyer|tëk*.

Nos, ilyen értelemben még kevésbé állíthatnánk, hogy – a *nincs* kivételével – köznyelvünkben minden igének él a főnévi igenévi alakja.

Van arra is példa, hogy (igei) jelentésével egy-egy töredék elszigetelődött az ép ragsorú igétől és természetesen annak főnévi igenevétől is. Például: *ered, ered|ni, ered|et, ered|mény* stb. – de: *Eredj innen!* Vagy: *szok|(ik), szok|ni, szok|tat, szok|ás, szok|hat* stb. – de segédigeiként: *Éjszakára be szoktuk zárni* (csak ebben a múlt idejű alakban és főleg csak így, folyamatos jelen idejű jelentéssel: 'szokásunkká vált, hogy ezt éjszakára bezárjuk').

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1972. Az -n toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. *Tanulmányok 1971*. Újvidék.
- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek*. Újvidék.
- Ágoston Mihály 2008. *Kézikönyv a magyar médiamondatról*. Tinta Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest
- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kiegészítője*. Korona Kiadó, Budapest.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest.
- Majtyinszkaja (Майтинская, К. Е.) 1955, 1959, 1960. *Венгерский язык I–III*. Академия наук СССР, Москва.
- Tompa József (szerk.) 1961, 1962. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AZ ALAKRENDSZER

A	<i>-n-*</i>	E.	1.	<i>ad n om</i> <i>kér n ëm</i> <i>üt n öm</i>	<i>-om</i> <i>-ëm</i> <i>-öm</i>	hármas	
			2.	<i>ad n od</i> <i>kér n öd</i> <i>üt n öd</i>	<i>-od</i> <i>-öd</i> <i>-öd</i>		
		T.	2.	<i>ad n otok</i> <i>kér n ëték</i> <i>üt n ötök</i>	<i>-otok</i> <i>-ëték</i> <i>-ötök</i>		
			T.	1.	<i>ad n unk</i> <i>kér n ünk, üt n ünk</i>	<i>-unk</i> <i>-ünk</i>	kettős
	<i>-ni*</i>	E.	3.	<i>ad ni a</i> <i>kér ni e, üt ni e</i>	<i>-a</i> <i>-e</i>		
		T.	3.	<i>ad ni uk</i> <i>kér ni ük, üt ni ük</i>	<i>-uk</i> <i>-ük</i>		
B	<i>-an/-en-</i>	E.	1.	<i>mond an om</i> <i>ért en ëm, küld en ëm</i>	<i>-om</i> <i>-ëm</i>	kettős	
			2.	<i>mond an od</i> <i>ért en öd, küld en öd</i>	<i>-od</i> <i>-öd</i>		
		T.	1.	<i>mond an unk</i> <i>ért en ünk, küld en ünk</i>	<i>-unk</i> <i>-ünk</i>		
			2.	<i>mond an otok</i> <i>ért en ëték, küld en ëték</i>	<i>-otok</i> <i>-ëték</i>		
	<i>-ani/-eni</i>	E.	3.	<i>mond ani a</i> <i>ért eni e, küld eni e</i>	<i>-a</i> <i>-e</i>		
		T.	3.	<i>mond ani uk</i> <i>ért eni ük, küld eni ük</i>	<i>-uk</i> <i>-ük</i>		

Ágoston Mihály
a nyelvtudományok doktora

SUMMARY

Ágoston, Mihály

The paradigm of the Hungarian infinitive

The coherence and perspicuity of Hungarian morphology can be improved by temporarily but consistently undoing the orthographical ambiguity (homography) of certain morphemes (e.g., the letter *e* is systematically ambiguous between 1. [ë] and 2. [e]).

Infinitives used as subjects are typically characterised by personal suffixation that is neutral with respect to the presence or otherwise of an objective complement of the infinitive. Also, the infinitive may be bare, i.e. lacking any personal suffixes.

The triple or double alternation of personal suffixes on the infinitive is not determined either by semantic or by syntactic factors.

On the left side, the alternation of the infinitival suffix is determined partly lexically and partly in terms of vowel harmony. On the right side, however, the distribution of alternants depends on the grammatical person of the infinitive.

The table illustrates the alternations on both sides of the infinitival suffix and the distribution of alternants across the paradigm.

Keywords: infinitive, alternants of the infinitive marker, neutral personal suffixation, triple and double harmony, stem-final sound rhythm, bilateral distribution.

Gunther Kress – Theo van Leeuwen: *Reading Images*. Routledge, London, 1996.

A multimodalitás nyomában

Magyarországon a verbális metafora, metonímia és a blending az, amellyel a kulturális nyelvészet kutatói foglalkoznak (Kövecses Zoltán, Bańcerowski Janusz, Benczes Réka, Brdar-Szabó Rita), míg a multimodális diskurzus, a vizuális dizájn kirekesztődött. Gunther Kress, Theo van Leeuwen, Charles Forceville, Eduardo Urios-Aparisi a különböző módokban (írott nyelv, beszélt nyelv, vizuális jel, gesztus, hang, zene, zaj, íz, tapintás) rejlő jelentéseket kutatják. A magyarok ez irányú érdektelenségét az is mutatja, hogy az említett szerzők művei csak nehezen megszerezhetőek, magyar nyelvre nem fordították le őket, és recenziók, összefoglaló írások sem születtek a multimodalitással kapcsolatban. A jelenleg is tartó vizuális kommunikációt érintő kutatások könnyebb megértéséhez – amelyek a képi, képi és verbális, képi és hangzó metaforákat vizsgálják – érdemes megismerni egy korábbi nagy hatású könyvet a *Reading Images*est. Ezért is döntöttem úgy, hogy írásomban visszanyúlok ehhez a kötethez, és leemelem az antikvárium polcáról.

A multimodalitással legaktívabban foglalkozók közé tartozik Charles Forceville, aki kutatócsoportjával saját wordpress blogot ír, amelyen folyamatosan közzéteszik a legújabb kutatási eredményeiket reklám, fantasztikus film, képregény, művészet és dizájn témakörökben. A blog a következő angol nyelvű internetes oldalon érhető el: <http://muldisc.wordpress.com/>. A csoport és a kutatási területek bemutatásánál Forceville a bibliográfiában a legkorábbi forrásként utal Gunther Kress és Theo van Leeuwen könyvére a *Reading Images*re (Routledge, London, 1996). Kress annyiban újdonságot hoz az „olvasható képek” fogalmával, amennyiben a képeket kompozíciós egységekre bontja, elemzési stratégiát és ehhez szükséges kulcsfogalmakat próbál megállapítani a folyamat és a dolog viszonyában. A vizsgálódások alkalmával találkozik azzal a problémával, hogy a képek szerepelhetnek önmagukban, vagy textussal / verbális tartalommal együtt. A kép lehet illusztráció és díszítés, de ezektől Kress távol tartja magát, érdeklődése a képi, majd a képi és verbális együttes jelentés alkotására irányul. Kiemeli a kontextust és a kultúraspecifikus jellemzők fontosságát, sőt a különböző tartományok (kép és szöveg) közötti összejátszást, összetett jelentéseket is elemzi összehasonlítva és párhuzamba állítva a különböző módokat. Könyvét tankönyvnek, a vizuális dizájn fogalom- és példatárának szánja, a példákat rendkívül szerteágazó vizuális műfajokból meríti, ennek következtében kézikönyvet kapunk. Úgy vélem, hogy a megértésben kevésbé hasznos, míg magát a jelentésalkotást tudatosabbá teszi. A művészi műfajok (fotó, festmény, szobor, film) megértésében ugyanis elengedhetetlen a háttértudás, a kontextusba helyezés. A tömegekhez szóló műfajokban, így a magazinokban, reklámokban, játékfilmekben a háttértudás szerepe gyengül vagy eltűnik, viszont még ha a befogadó ezt nem is érzékeli, a manipulatív eszközök hatása mégis erősödik. A tömegekhez szóló műfajok elemzéséhez kiváló fogódzót nyújt Kress fogalomtára, amely a médiaórárn hasznos diák és tanár számára egyaránt.

Charles Forceville elméletében visszaköszön a kresszi elhatárolás „képi” és „képi-verbális” fogalmakként. Forceville nem a struktúrából, a felület szerkezetéből (pl. weboldal, kinyitott könyv két látható lapjából), a látható külső jegyekből (méret, szín, forma, jobb és bal oldal, közép és periféria, alá- és fölrendeltségi viszonyok) adódó jelentést ragadja meg. Nála fontos a műfaj, a médium, amely számtalan jelentéssé jeyet hordoz, továbbá a benne lévő tartalom. Belső tartalmakat vizsgál kognitív alapokra építve, előtérbe helyezve a metaforát, a metonímiát és a blendet. Forceville kognitív metaforaképletre helyezi képi metaforaelméletét. A metaforát így két tartományra, forrásra

és céla bontja, amelyben a forrástartomány elemeit a céltartományra vetítjük (mapping) (Lakoff 1980). Ha a SZERELEM HÁBORÚ, akkor a háború elemeit, az összecsapást, az ellenfeleket, a sérüléseket stb. vetítjük a szerelem céltartományra, amelyben az előbb említett fogalmak megfelelőit keressük. A mapping sohasem teljes, nem minden elemet vetítünk a másik tartományra. A képi metaforák, vagyis egy toll vagy egy kard sematikus, rajzolt képe vagy fotója más-más konnotációkat hív elő. Forceville – Kresshez hasonlóan – mind a verbális, mind a képek esetében meghatározónak tartja a kontextust. A képi metaforáknak négy fajtáját különbözteti meg: hibridet, kontextuálist, képi hasonlóságon alapulót és integrált metaforát [2].

Forceville az egy tartományból építkező kognitív folyamatokat monomodálisnak, a több tartományból összeálló jelentéseket multimodálisnak nevezi. A képi metaforák csoportjait kiterjeszti multimodális példákra is [1]. A hibrid metaforákban általában a cél- (absztrakt) és a forrás- (konkrét) tartományok elemei egyértelműek és reprezentáltak a befogadó számára, így a konkrétabb forráson keresztül értjük meg a céltartományt (például egy hűtő képe teli tejjel). A kontextuális metafora esetében a forrásnak csak bizonyos elemei jelennek meg, amelyek az ábrázolt cél kontextusát jelölik ki (pl. a macska emberi eszközökkel). A képi hasonlóság két analóg tartományt jelenít meg (egy macska és egy ember hasonló képe tűnik fel). Az integrált metaforában célforrásként kezd viselkedni (pl. egy macska emberként járkal). A metaforafajták segítségével különböző jelentésrétegek belső összefüggései válnak feltérképezhetővé, amelyek jobban támogatják a megértés folyamatát, és előmozdítják a jelentésalkotást. Forceville utal Siegfried Schmidt gondolataira, aki hangsúlyozza, hogy a művészi kommunikáció nagyban különbözik a tényszerű konvenciókra épülő kommunikációtól. A művészi tudatosan épít a többszöri és több szempontú olvasatra és a kétértelmű kijelentésekre (Schmidt 1991).

A multimodalitás jellemzőit, ha a szót kimondva nem is, de megkísérelte ábrázolni a két szemiotikaprofesszor Gunther Kress és Theo van Leeuwen összefoglaló munkájában, a *Reading Images*ben, amelyben a vizuális dizájn nyelvtanának megteremtését tűzték ki célul. Egyetértenek M. A. K. Halliday-jel, amikor kijelentik, hogy a nyelvtan képes arra, hogy ismeretében dekódoljuk a társadalmi interakciókat, így mentális képet alakíthatunk ki a világról. Hozzáteszik, hogy ez érvényes a verbális és a vizuális nyelvtanra is. A vizuális dizájn nyelvtana olyan nyugati kulturális nyelvtan, amely elemekből és szabályokból áll, és hangsúlyozza a vizuális kommunikáció kultúrspecifikus formáját, továbbá nem univerzális (Kress-Leeuwen 1996: 3).¹

Mivel a könyv fejezetenként egymásra építkezve újabb fogalmakat vezet be – szemiotikai tájkép, reprezentációs minták, interakciós minták, textuális funkciók, vizuális jelek anyagai, háromdimenziós megjelenítés –, ezért tartalmát lineárisan, kissé talán didaktikusan mutatom be annak érdekében, hogy írásomból az alapfogalmak egyértelműek legyenek. A könyvben szereplő példákat csak indokolt esetben említem.

Az első és legfontosabb cél, amelyet a két szerző rögtön a könyv elején leszögez, majd többször újra felhívja rá a figyelmet, az, hogy a vizuális nyelvtan elsajátításának éppen úgy az oktatás részévé kell válnia, mint az írás- és olvasástanulásnak. Vizuális analfabetizmusról beszélnek, amely manipulálhatóvá, irányíthatóvá teszi az embereket annál is inkább, mert a verbális kommunikációt elkezdte háttérbe szorítani a vizuális. A könyv tárgya a jelentésalkotás, amelyben a jelet a jelölő (forma) és jelölt (jelentés) motivált kapcsolata határozza meg.² Másrészt a vizuális dizájn nyelvtani fogalomtérát állítják össze. A fejezetekben számos példa, rövid összefoglaló táblázatok és fogalommagyarázatok találhatóak. Harmadszor pedig – talán nyelvészeti előképzettségük folytán is – Kress és Leeuwen szem előtt tartja a vizuális és a verbális összehasonlítását, külön foglalkoznak ezek összjátékával. A folyamatok összjátékának a vizsgálata manapság is ritka, a könyv megjelenésekor az újdonság erejével hatott. Az ilyen jellegű vizsgálatok megkövetelik, hogy a kutató több módon párhuzamosan gondolkodjon, átfordítsa egymásba a módokat figyelembe véve a módok különbö-

¹ “We would also say that is a grammar of contemporary visual design in ‘Western’ cultures, and hence an inventory of the elements and rules underlying a culture-specific form of visual communication. [...] It is not a ‘universal grammar. Visual language is not transparent and universally understood, but culturally specific.”

² Meghatározásukat Saussure jelfogalmára és Pierce jeltípusaira alapozzák, azzal a változtatással, hogy míg Pierce ikonról, indexről és szimbólumról beszél, amelyekben a kapcsolat jelölő és jelölt között hasonlóságon, ok-okozaton vagy tudatos, motivált jelalkotáson múlik, addig Kressék esetében a jel mindig motivált, tehát a különböző kontextusokban más-más jelentéssel bírnak.

zóságából adódó alapvető tulajdonságokat. Kress és Leeuwen a papíralapú technológiákban gondolkodik elsősorban. Amikor filmhez nyúl, akkor is megfagyasztt, kimerevíti egy képet, és képként vizsgálja folyamat helyett. A reklámokat is plakátként elemzi. A könyv, az újság határozza meg gondolkodásmódjukat, így az azokban előforduló két alapvető módhoz nyúlnak, a textushoz és a képhez. Vizsgálódásaikból kimarad a zene vagy a videó.

Az első fejezet a vizuális és a verbális tartományok egymáshoz közelítését szolgálja, amelyet Kress és Leeuwen nyelvtörténeti alapokkal is bizonyítani kíván. A nyelvtan (grammar) a görög *grammatiké* szóból ered, amely jelet és betűt is jelent. A *graphein* igében is benne rejlik az írás és a vésés. A *szintaxis* rendszert és csatarendet is jelentett. A képet és a szöveget a hellénisztikus korban kezdték el különválasztani, de az 1600-as évekig a kép volt a domináns (Kress–Leeuwen 1996: 20). Azt, hogy verbális és a vizuális dominanciájú korszakok váltják egymást, természetesként kell felfognunk, nem pedig egy kultúra hanyatlásaként értelmeznünk. Kress több esetben is ténymegállapító, de azt már nem fejtő ki, hogy egy ilyen nagy hatású és ritka változás, váltás minek köszönhetően következik be, illetve milyen változásokat okoz az emberi kommunikációt tekintve, milyen képeségek milyen irányú módosulásáról van szó, és mi történik a műveltséggel.

A vizuális kommunikáció mindig kódolt, akkor tűnik átlátszónak, ha az adott kultúra tagjai vagyunk. A **szemiotikai tájkép** kifejezés olyan képre utal, mint a táj, amely földrajzi adottságokhoz kötött, vagyis kultúrákhoz kapcsolódik. Másrészt emberi produktum, amelynek csak kontextusban van jelentése, és folyamatosan változó. Éppen ezekből a megállapításokból kifolyólag a könyv nagyvonalú, egyértelmű példákat hoz, ez valószínűleg segíti az olvasót a tipizálásban, a fogalmak megértésében, de a valóság sokkal összetettebb. Kress egy történelemkönyv ausztrál őslakosokat és angolokat ábrázoló rajzait állítja szembe egymással, amelyben az angolok, mint elnyomó, veszélyes ellenség jelennek meg. Arra vonatkozóan, hogy a könyv egésze hasonló ideológia szerint válogatott képeket közöl-e, hogy milyen okai és céljai vannak egy ilyen jellegű ábrázolásnak, azt nem tudjuk meg. Ehelyett megismerjük a dolog és a folyamat fogalmát, amelyben az ausztrál őslakosokat objektív tárgyaik jelképezik, az angolok fegyvereit akcióban látjuk.

Az első fejezetben felmerülő fontosabb hipotézisek közé tartozik az, hogy az emberi társadalmak sokféle reprezentációs módot használnak, a módoknak társadalmi értéke van, a jelentésalkotás szubjektív. A reprezentációs módok nem szeparáltak, hanem összejátszanak a kommunikációban, nem választhatók el a kognitív cselekedetektől és a kommunikációs viselkedéstől. A módok megalkotásával és újraalkotásával a társadalmat alkotjuk újjá (Kress–Leeuwen 1996: 39–40).³

A második fejezetben a szerzők bemutatják a **narratív struktúrákat**, amelyek a folyamat és a dolog megkülönböztetésén alapulnak. Lakoff és Johnson *Metaphors We Live By* (1980) című munkájukban a metaforákat szintén erre a két nagy csoportra osztják. A dolgokat Kress részvevőknek nevezi, akik egy történésben, egy narratív folyamatban vesznek részt. A) A folyamat lehet cselekvő, nem projektív, ezen belül akció (valamire irányuló, van cél a folyamatban) vagy reakciós (a vektort a reakciós folyamatokba a tekintet határozza meg). B) A cselekvő folyamat lehet projektív reakció, mentális (érzékéléssel, kognícióval, lelkiállapottal kapcsolatos) vagy verbális. C) A nem cselekvő folyamat úgynevezett átváltoztató vagy „relay”, ilyen például az étellánc. D) A körülmények között szerepel a helyzet, a jelentéses elemek (pl. imára kulcsolt kezek) és a kíséző dolgok összessége. A narratív struktúra meséltetése már óvodában elkezdődik, például amikor a gyerekek egy-két szereplővel mesét játszanak. Ha nem is tudatosan, de használják a más mesékből és az életből ellesett pillanatokat. A következő fejezet témája: az alá- és mellérendelés fogalmait az óvodások a kategorizáció gyakorlásával ismerik meg, amikor egyik kosárba a gyümölcsöket, a másikba a játékokat gyűjtik, vagy amikor családfaábrát készítenek.

A harmadik fejezet tárgyalja az **osztályozó** és az **analitikus struktúrákat**. Osztályozók között vannak horizontálisan mellérendelők (például amikor egy reklám azt kívánja hangsúlyozni, hogy mindenki ugyanazt a terméket használja), és vannak vertikális egy- és többszintű alárendelt

³ “... human societies use a variety of modes of representation; each mode has, inherently, a different representational potential; [...] individuals use a range of representational modes [...] each affecting their subjectivity; the different modes of representation are not held discretely, separately, as autonomous domains in the brain, or as autonomous communicational resources in a culture, nor are they deployed discretely, either in representation or in communication; rather they intermesh and interact at all times; affective aspects of human behavior and being are not discrete from other cognitive activity, and therefore never separate from representational and communicative behavior”.

szerkezetek (ezeket fastruktúrákkal ábrázoljuk). Az analitikus folyamatok részeket és egészeket kapcsolnak össze, felfedik a hordozót, és rámutatnak annak részeire (például egy szabásminta ábrája a mintákkal és a kész ruhadarabbal). Az analitikus folyamatok lehetnek térbeliek és időbeliek (például egy evolúciós fejlődést bemutató rajz). Az osztályozó és az analitikus szerkezeteket a nyelvben birtokos jelzői vagy határozós kapcsolattal fejezzük ki. Általában, ha a kép és a textus egymás mellett van, akkor nem ugyanazt fejezi ki a két mód, a kép tehát nemcsak illusztrál vagy díszít, hanem valamivel többet, valamivel pedig kevesebbet, de mindenképpen mást mond, mint a szöveg. A jelentést együtt adják. A struktúrák meghatározása annyiban új, hogy a szerzők képi és verbális példákkal is alátámasztják ezek működését. Az osztályozó mellérendelő struktúra jelenik meg Forceville „képi hasonlóság” metaforájában.

A negyedik részben Kress az interakciók fajtáit elemzi. A kapcsolat a kép/szöveg alkotója és a befogadó között, a műben szereplők között vagy a mű szereplője és a befogadó között jön létre. A tekintetek között van követelő (amikor valaki közvetlenül a befogadóra néz), és van ajánló (a szereplő és a befogadó tekintete nem találkozik). A felsőoktatásban és a reklámokban a nagyobb meggyőzés és azonnali hatás érdekében közvetlen követelő képaktust használják. Megjegyzendő, hogy a meggyőzés ilyen jellegű eszközeit irodalmi példákkal – közvetlen kiszólással, elmeséléssel – érzékelteti az általános iskolásokat tanító pedagógus. A **távolság** intim (ha fejet és az arcot látjuk), személyes (ha csípőig látjuk), társadalmi (ha a teljes alakot látjuk, sőt láthatjuk még az alak környezetét is) vagy nyilvános (ha több embert is látunk). A nyelvhasználatban is mérhetünk távolságot, a becézgetéstől a magázásig. A kép perspektivikus, szubjektív vagy több nézőpontú. A képet láthatjuk frontálisan vagy ferdeszögből. A frontális azt jelenti, hogy mi is az ábrázolt világ részei vagyunk, míg a ferdeszögből láttatott világ távolabb kerül a befogadótól. A békaperspektívából ábrázolt dolog jelentősebbnek tűnik, és nagyobb hatalma van, mint magának a nézőnek. A felülről ábrázolt dolog felett a néző érezheti saját hatalmát. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a frontális és a forgatásban ábrázolt a matematika és a rajzóra részét képezik, de a szögek és a láttatás jelentését csak ritka esetben tanulják az iskolások. A könyv első harmadában Kress és Leeuwen belső kapcsolatokról, struktúrákról beszél, és az azokhoz kapcsolódó fogalmakat emeli ki. Míg a következő három részben a külső jegyek jelentésére, így a színek, az elhelyezés és az anyagok jelentőségének további tényszerű megállapításaira kerül sor.

A **modalitás** kifejezés a nyelvészektől ered, akik a valóság tartalom mérésére használják a szót, a képek esetében viszont a **szín** és az **irányultság** kódolását jelenti. A szín tulajdonsága a telítettség, a színkülönbség, fontos a moduláció (az árnyalások), miközben a kontextus éles, részletezett vagy elmosott, beszélhetünk mélységről és fénytel telt részekről. Az irányultság kódolása technikai (pl. egy diagram esetében), amikor a hatékonyság a lényeg; érzéki, amikor a kellem kerül előtérbe; absztrakt vagy naturalista. Az absztrakt esetében ismerni kell a kódot ahhoz, hogy a jelentés felfejtethető legyen, a naturalista mindenkihez szól (pl. tévéműsor). A **kompozíciós elemek** közé tartozik az **információs érték** (az elhelyezkedés – bal, jobb oldal, közép, lent, fent); a **kiemelés** értéke (előtér, háttér, méret, szín) és a **keretezés** (összekötő és szétválasztó elemek egységeket alakítanak ki). Alapértelmezésben a bal oldalon találjuk a régi, már ismert dolgokat, míg jobbra helyezkednek el az új információk értékkel bíró dolgok. Fent van az irreális, lent pedig a reális dolgok helye. A középnek vagy kiemelt, különösen fontos szerepe van, vagy a bal és a jobb oldal közötti összekötő szerepet látja el. A „helyi értékek” szubjektívvá válhatnak, például Sisley, Monet és Pissarro ugyanahhoz az impresszionista iskolához tartoztak, mégis Pissarro számára a közép, Sisley-nél a bal oldal, Monet-nál a jobb tűnik hangsúlyosabbnak. Van-e jelentése, vagy bír-e bármilyen jelentőséggel az **anyaghasználat**? Szemiotikai szempontból a vizuális nyelvtan meghatározásához szükséges-e ennek vizsgálata? A szerzők emellett foglalnak állást, hogy szemiotikai szerepe van a technológiának, annak, hogy könnyen hozzáférhető és kézzel készült anyagról, önálló analóg reprezentációról vagy összetett digitális és emberi folyamatok szintéziséről van-e szó. Figyelembe kell venni az anyagok történetét és változását, amelyre a kor igényei követelnek meg. Kress és Leeuwen ismét tárgyilagos, megállapítják a jelentéshez hozzájáruló külső jegyeket, de azok jelentésével, használatával kapcsolatban általános kijelentéseket tesznek. A témát lezárják azzal, hogy minden kontextusfüggő. Feltételezem, hogy az általánosítás annak az eredménye, hogy a szerzők túlságosan eltérő műfajok ábrázolásairól kívántak összefoglaló véleményt nyújtani. A könyv legkevésbé sikerült részének tartom ezt a három fejezetet. Ez adódik abból is, hogy ezekben a fejezetekben a példák a képzőművészet,

a fotográfia, a film, a reklám és a gyermekrajz területeiről kerülnek ki. Az elemzés így néha pszichologizáló (a gyerekrajok esetében), néha túlságosan direkt, közhelyszerű (reklámoknál), a művészi műfajok esetében pedig nincs sem történelmi, sem társadalmi, sem gazdasági, sem politikai kontextusa maguknak a leírásoknak. A fogalmakat ennél fogva meg tudjuk, de meg nem ismerjük. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az elemzések során nem a tartalom a fontos. Az eddig megismert fejezetek alapján jogosan kérdezhetjük, hogy akkor talán a forma az, amely a jelentéskötésben kiemelkedő szereppel rendelkezik? Az utolsó fejezet is a forma felé hagyja eltolódni a hangsúlyt, amelyben Kress és Leeuwen az eddig megismert fogalmak három dimenzióra – szobrokra és gyerekjátékokra – való alkalmazását teszi próbára.

A három dimenzió sajátosságaként jegyzi meg, hogy ugyanaz a dolog több oldalról is szemlélhető, továbbá lehetséges az, hogy csak a néző tudja használni: a tárgy lehet interaktív (pl. egy csésze, amelyből iszunk) vagy konceptuális (egy csészéből álló kompozíció a polcon). Háromdimenziós tárgy esetében a nézőnek nagyobb a szabadsága, maga döntheti el, hogy fentről vagy letről szemléli, egyáltalán szemléli-e, és hogy mit kezd egy követelőnek szánt szobortekintettel. A háromdimenziós ábrázolásban általában hiányoznak a körülmények (pl. a háttér), a szín kevésbé fontos, és erősebb az absztrahálás (pl. a gyerekjátékok esetében).

Stephen Dobson (2003) megkérdőjelezi azt, hogy *Reading Images* új elméletet hozott volna. Dobson Walter Benjaminra hivatkozik, aki már az 1930-as években elkezdte vizsgálni az új vizuális média hatását a társadalomra. A könyv újdonságának azt tartja, hogy logikus és kritikus összefoglalása a korábbi vizuális elemzési kísérleteknek.

Úgy gondolom, hogy Kress és Leeuwen vizuális nyelvtanában kulcsszavakként szerepelnek a következő fogalmak: szemiotikai tájkép, narratív struktúrák (folyamat, dolog), analitikus és osztályozó struktúrák, interakció (távolság), modalitás (szín és irányultság), kompozíciós elemek (információs érték, kiemelés és keretezés) és anyaghasználat. A fogalmakat bármelyik iskolás és tanár használhatja képek formai elemzésére, gyakorolható általuk a jelentéskötés folyamata, az önkifejezés.

A könyv első felét fontosnak tartom, az értelmezés, a kognitív szempontú metaforakutatások alapjainak megértése miatt. A monomodalitás és a multimodalitás mára természetessé vált fogalmak, de megkülönböztetésükben jelentős szerepet játszott Kressnek az az elképzelése, hogy a könyvben párhuzamosan vezet a verbális, a vizuális és a vegyes példákat. Talán éppen ez a műfaji sokszínűség vezette rá Forceville-t arra, hogy a műfajokat érdemes külön kezelnie, így kutatócsoportjában külön szakemberek foglalkoznak különböző területekkel. A multimodalitás fogalmához Kress más úton jut el: a médiumokat történetiségük és összetettségük szerint vizsgálja, amelyben a legösszetettebb a webfelület, amely gyakorlatilag egy olyan információkat halmozó hely, ahol a befogadó saját érdeklődésétől vezérelve más-más utakat jár be, más tudást épít fel a kapott információkból. Gunther Kress előadásában és írásaiban korai elméletét, a *Reading Images* az új média koráig vezet, *Literacy in the New Media Age* és utóbb említett könyvében a „szemiotikai tájképet” „multimodális tájképként” határozza meg. Kress a tájkép szót használja a webfelületekre, amely úgy tűnik, nemhogy elavult volna, inkább megerősödött. Az információs tér tervezésekor és elemzésekor az informatikusok a „város” metafora alapján dolgoznak (Skupin–Buttenfield 1997). Kress az egyik legfontosabb retorikai kérdésnek tartja azt, hogy a kommunikációt a leghatékonyabb módon igazítsuk közönségünkhöz és az adott helyzethez. A 2000-es években megjelent könyveiben a multimodális tanítást és tanulást, a multimodális diskurzust és az új média korának műveltségét definiálja. Felhívja a figyelmet a szerzőség kapcsán bekövetkezett változásokra, az olvasás formáinak változataira, a tudásformák átalakulására és az ember társadalomhoz és természethez való kötelezettségének a megváltozására.

SZAKIRODALOM

- Dieberger, A. 1998. *A City Metaphor to Support Navigation in complex Information Spaces*. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1045926X98901008>. (Letöltés ideje: 2013. 05. 21.)
- Forceville, C.–Aparisi E. U. 1996. *Multimodal metaphor*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Hausman, C. R. 1989. *Metaphor and Art: Interactionism and Reference in Verbal and Nonverbal Arts*. New York, Cambridge University Press.

-
- Kövecses Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kress, G. – van Leeuwen, T. 2009. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London–New York, Routledge.
- Lakoff, G. – Johnson M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- Skupin A. – Buttenfield B. 1997. *Spatial Metaphors for Visualizing Information Spaces*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.81.7052>. (Letöltés ideje: 2013. 05. 21.)
- Sperber, D. – Deirdre, W. 1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.

- [1] Forceville, C.: *A Course in Pictorial and Multimodal Metaphor: Preliminary Concepts and Terminology* <http://projects.chass.utoronto.ca/semiotics/cyber/cforceville1.pdf>. (Letöltés ideje: 2013. 05. 21.)
- [2] Forceville, C.: *A Course in Pictorial and Multimodal Metaphor: When is something a pictorial metaphor?* <http://projects.chass.utoronto.ca/semiotics/cyber/cforceville2.pdf>. (Letöltés ideje: 2013. 05. 21.)

Virág Ágnes

Metszésponton a szöveg

Szövegteni konferencia

a Szegedi Tudományegyetem Germanisztikai Intézetének szervezésében

A Humboldt Alapítvány támogatásával és Vargáné Drewnowska Ewa szervezésében 2012-ben megrendezett szegedi konferencia – más néven Humboldt Kollégium, amelyre minden évben volt Humboldt-ösztöndíjasok pályázhatnak – témáinak gazdagságával és a felvetett problémák kezelésével ösztönző erőt jelenthet a magyarországi szövegkutatások számára. Egyúttal rámutathat arra, hogy a hazai nyelvészeti műhelyek között számon kell tartani azokat is, amelyekről – talán más (adott esetben a germán) nyelvekre vonatkozó kutatások elsődlegessége okán – a magyar nyelvészeti közvélemény kevés információval rendelkezik.

A *Metszésponton a szöveg* („Schnittstelle Text”) címmel meghirdetett konferencia igen tág területet kínált a résztvevőknek: a szöveg csábítóan sok kapcsolódási pontot nyújthat a szűkebb és tágabb értelemben vett interdiszciplináris kutatás számára. Ez a konferencia a nyelvtudományra összpontosított – de egy pódiumbeszélgetés keretében egy egész délutánt szánt az irodalomtudomány és a jogtudomány szöveggel kapcsolatos kérdésköreinek a felvillantására is. A nyelvtudomány szemszögéből lehetséges „metszéspontok” gazdag tárházából elsősorban a markánsabbak emelkedtek ki: a nyelvtudomány és a szövegkutatás viszonya valamint a grammatika és a szöveg, illetve a szöveg és annak használati felületei (általánosabban: szövegten és pragmatika) közötti viszony.

A legáltalánosabb „metszéspont” a szövegnyelvészet nézőpontjának felbukkanása volt Aristoteles poétikájában. Bernáth Árpád (Szeged) előadása („Die Textlinguistik von Aristoteles” – *Aristoteles szövegnyelvészete*) arra hívta fel a figyelmet, hogy a Poétika 19–21. fejezetei nemcsak a költői nyelv stilisztikájának explicit leírását tartalmazzák (a metafora kapcsán), hanem impliciten a költészet szöveg mivoltát is taglalják a mítosz vonatkozásában, illetve az összetett nyelvi formákhoz kapcsolódó logikai megfontolások során, a hangoktól egészen a szövevig.

Több előadás is tárgyalta a **nyelvtudomány és a szövegkutatás** viszonyát: ez a kérdés változatlanul a szövegten önmeghatározásának sarkalatos problémája. Michail L. Kotin (Zielona Góra & Poznań) a szövegnyelvészet elméletének lehetőségeire kérdezett rá tudománytörténeti háttérrel („Makrolinguistik: Möglichkeiten und Grenzen der Theoriebildung bei der Text- bzw. Diskurslinguistik” – *Makrolingvisztika: az elméletképzés lehetőségei és határai a szöveg- és diskursusnyelvészet esetében*). Andreas Gardt (Kassel) a szövegértés és a szövegelemzés kettősségére, illetve különbségére összpontosított („Textbedeutung und Textanalyse. Aktuelle Positionen der Sprachwissenschaft” – *Szövegjelentés és szövegelemzés. A nyelvtudomány aktuális álláspontjai*). A hermeneutika, a radikális konstruktivizmus és a diskurzuselemzés lehetőségeit és korlátait egybevetve végül a módszertani pluralizmus álláspontját képviselte. Ezen belül a kognitívista megközelítés számára fontosnak ítélte a fogalmak befogadását (például a hagyományos toposz és a kognitívista frame egymásra vetülését). A kognitívista megközelítés modernsége mellett a hagyományos szövegszemiotika kimerültni látszik, egy területet kivéve, ez pedig a multimodális szöveg. Éppen ez a szövegfajta vezet elkerülhetetlenül ahhoz a kérdéshez, hogy meddig érnek a nyelvtudomány határai, azé a tudományé, amely a mintára, a típusra összpontosít – szemben a szöveggel, ahol a szövegtípus vizsgálata a mintában megvalósuló egyénire vonatkozik. Gardt előadásának mintegy folytatása volt Nina-Maria Klug (Kassel) referátuma („Frame-Semantik als Basis textsemiotischer Analyse” – *A frame-szemantika mint a szövegszemiotikai elemzés megalapozása*). A „frame” a kollektív jelhasználatban jön létre, nem generatív és nem szubjektív. A szemiotikai (és törvényszerűen nem kontextusfüggetlen) elemzés mint jelentésreprodukció során konceptuális részjelenségek (stigma, toposz, frame stb.) közül választunk.

A szöveg elméleti megközelítésének másik változata közvetlenül a **grammatika és a szöveg** viszonyát feszegette. Ide tartozik Ágel Vilmos (Kassel) és Gisela Zifonun (Mannheim) előadása. Ágel Vilmos referátuma („Grundzüge einer grammatischen Textanalyse” – *Egy grammatikai szövegelemzés alapjai*) a felülről lefelé építkező, a forma, a funkció és az érték hármasságán alapuló nyelvleírásba illeszti be a grammatikai szövegelemzést, amely a szövegből (makroszint) kiindulva a mondaton át (mezoszint) a szócsoportokig (mikroszint) jut el. Végkövetkeztetésében a szintaxis szerepét a szöveg szemantikai interpretációjának megalapozásaként határozza meg, és ezzel átértékeli a mondatan hagyományosan központi szerepét a nyelvleírásban a szöveg számára játszott szerep javára. A német grammatikairás nagyasszonya, a meghatározóan fontos „mannheimi grammatika” egyik szerzője Gisela Zifonun provokatív kérdések sorát fogalmazza meg címében is kritikus hangot megütő előadásában („Text und Grammatik – Allianz oder Mesalliance?” – *Szöveg és nyelvtan – szövetség vagy rangon aluli házasság?*). Ahhoz az általános vélekedéshez fűz kérdéseket, hogy a szöveg és egy nyelv grammatikája összefügg, illetve hogy a szövegnek is van grammatikája. Van-e valóban egy mondaton túli (szöveg-)grammatika, vagy éppen fordítva: bizonyos mondatbeli elemek morfoszintaxisa részben a szöveg függvénye is? Van-e egyes szövegrészeknek grammatikai funkciója, ahogyan a mondat részeinek van – például alanyi vagy jelzői stb.? Mi következik a szöveg feltételezett primátusából a grammatika számára? Kérdései tipikusan a strukturális és funkcionális grammatika szemszögéből fogalmazódnak meg és azon belül bizonyos értelemben szükség-szerűen megválaszolatlanok is maradnak: a szöveg tehát más közelítést igényel.

A konferencia egyik meghatározó témaköre mindemellett éppen a **grammatika és a szöveg viszonya** volt **egyes részjelenségek vizsgálatá** révén. Ez a témakör egyúttal szépen kirajzolta a szegedi germanisztikai kutatások arculatát. Tarkaságukban megmutatkozik az a gazdagság is, amelyet a grammatika és a szöveg együttese a kutatásnak kínálhat. Bassola Péter és Túri Ágnes a névszók bővítményeinek lehetőségeiről értekezett a mindenkori szöveg struktúrájában (Bassola Péter [Szeged]: „Nominales Satelliten an der Leine. Nominalphrasen-, Satz- und Textbereich” – *A névszó bővítményei. Névszói csoport, mondat szint és szöveg szint*. Túri Ágnes [Szeged]: „Substantivvalenz auf Textebene. Vorüberlegungen zu einer empirischen Untersuchung” – *Főnévi valencia szöveg szinten. Bevezető gondolatok egy empirikus kutatáshoz*). Rauzs Orsolya (Szeged) a kettős, aggregatív (halmozó) tagadás eltűnését vizsgálta a modern németben, egy olyan szintaktikai közegben, ahol ez a folyamat a mellékmondatok egybeolvadásának részben pragmatikai és ezzel együtt szöveg szintű okával függhet össze („Aggregative Negation nach negativ-implikativen Satzregentien in neuhochdeutschen Texten” – *Aggregatív tagadás negatív-implikatív régecskék mellett újfelnémet szövegekben*). Kappel Péter (Szeged) határozói mellékmondatok integrációjával, vagyis az összekötő elemek (konjektorok) szerepének változásával foglalkozott, és gazdag korpuszon szemléltette, hogy a keletkezésükben (konceptcionálisan) szóbeli, illetve írásbeli szövegek ezt az integrációt miképpen támogatják („Satzintegration in neuhochdeutschen Texten” – *Mondatintegráció újfelnémet szövegekben*). Scheibl György (Szeged) másfelől éppen egy hagyományosan a szöveg, illetve a kontextus szintjén tárgyalható jelenségnek a szövegtől független tárgyalása mellett foglal állást, amikor a szabályos polyszémia bizonyos eseteinek elkülöníthetőségét nem a szövegértés folyamatában, hanem rendszerszintű szabályozottságukban látja („Lexikalische Determination versus kontextuelle Spezifikation” – *Lexikális meghatározottság versus kontextusfüggő specifikáció*). A szöveg és a grammatika metszéspontján kutakodó dolgozatok igazából a Zifonun által megkérdőjelezett „mondaton túli grammatika” vízióját élesztgetik. Bár szöveggalappal dolgoznak, és olyan jelenségekre utalnak, amelyek a morfoszintaxis kereteiben nem vagy csak részben ragadhatók meg (eszerint tehát szövegjelenségek), valójában még sem a szöveg mint kutatási tárgy, mint probléma foglalkoztatja őket, hanem a kontextus, bármit értsünk is ezen. Molnár Valéria (Lund) „Fragen im Kontext. Ein Vergleich zwischen dem Deutschen und dem Schwedischen” – *Kérdések kontextusban. Német–svéd összehasonlító elemzés* című, igen érdekes előadásában a kérdések kontextusához hozzátartoznak azok a lehetséges preszuppozíciók és implikaturák, amelyek befolyásolhatják a kérdés megfogalmazását. Az így létrejövő megfogalmazás (a kérdés típusa, bizonyos formai elemek, például modális partikulák használata stb.) másfelől a diskurzus keretében fontos szemantikai és pragmatikai funkcióval rendelkezik: a fókuszálásnak, a jelentés célszerű egyértelműsítésének (Disambiguierung) és ezzel együtt a diskurzus egyfajta irányításának a funkciójával.

Az általános tudománytörténeti és tudományelméleti, valamint a specifikusan az egyes részjelenségekre összpontosító szöveggrammatikai előadások ellenpólusát képviselték azok a referátu-

mok, amelyek egyes **szövegek és szövegfajták sajátosságaira**, illetve felhasználásukra: célokra, indítékokra és hatásokra koncentráltak. Hans-Werner Eroms „Fraktale Texte. Texte als Bausteine” – *Fraktális szövegek. Szövegek mint építőelemek* című referátuma a matematikai fraktál fogalmát alkalmazza a szövegek és részeik ismétlődő önhasonlóságának mint szövegalkotó princípiumnak a megfogalmazásához. Ezzel érdekes ellenpólust vezet be a stilsztikában eltérésként ismert jelenséghez: az önhasonlóság (úgy is, mint a részek hasonlósága, felmenő, skaláris rendszerben, egymáshoz és az egészhez) együtt létezik a mindenkori eltéréssel, éppen ezért lehet szó hasonlóságról, nem pedig azonosságról. A fraktálok az intertextualitás szempontjából is meghatározó elemei egy-egy szövegnek. Eroms irodalmi példákat eleméz, de hivatkozik egyéb szövegekre, például reklámra, kritikára is. Rada Roberta (Budapest) a szövegek fraktális mivoltával szemben éppen arra a jelenségre figyel fel, amikor egy bevett szövegmintát másfajta mintákkal keveredik, vagy önmagában szokatlan formációt hordoz. Hétköznapi szövegekben, reklámokban mutatja ki a referenciális intertextualitás és a tipológiai intertextualitás lehetőségei révén az eltérések stilsztikai szerepét és a mintakeveredés ismétlődő technikáit („Die Sortenhaftigkeit von Texten im Spiegel der stilistisch motivierten Abweichungen vom Textmuster” – *Sorozatokat képező szövegek egyes szövegminták stilsztikailag motivált eltéréseinek tükrében*). Vargáné Drewnowska Ewa (Szeged) az argumentatív toposz fogalmát járja körül három nyelv (magyar, lengyel, német) sajtótermékeiből vett példákon. Az újabb német szakirodalomban ismételten kutató argumentatív toposz egyes fajtáit (például leíró összehasonlító toposz, kauzális leíró toposz, normatív definíciótoposz) egyes sajtóműfajok (olvasói levél, interjú, kommentár) szerint csoportosítja, és érdekes következtetéseket von le a magyar, a lengyel és a német sajtó argumentációs technikáit illetően („Argumentative Topoi in einem mehrsprachigen Pressediskurs” – *Argumentatív toposzok több nyelv sajtószövegeiben*). Iványi Zsuzsanna (Debrecen) „Der gesprochene Text als interaktive Konstitution der Wirklichkeit” – *Az elhangzó szöveg mint a valóság interaktív megteremtése* című referátuma egy rádióbeszélgetés elemzése révén azokat a formális, konverzációs és szerepfüggő stratégiákat tárgyalja, amelyek során a beszélőpartnernek a saját társadalmi besorolásukat („soziale Positionierung”) létrehozzák. Az előadás egyúttal kitágította a konferencia témáját a konverzációelemzés mint különálló diszciplína felé.

A szövegelemzés finom mechanizmusait mutatta be Heinz-Helmut Lüger (Koblenz–Landau) és Paul Reszke (Kassel) referátuma. Lüger „Persuasion und politische Kommunikation” – *Meggyőzés és politikai kommunikáció* címmel a radikális jobboldal egy-egy képviselőjének beszédét elemezte a rábeszélés és az érvelés eszközeinek a számbavételével. Kimutatta, hogy érvelés mikéntje, a diszkreditív szóhasználat és az előítéletekre építő provokáció alapvetően kettős címzetre irányul: nemcsak a parlamentben ülő és más (vagy éppen azonos) nézeteket képviselőkhöz szól, hanem finom eszközökkel a népességet, a távoli hallgatókat és olvasókat célozza meg. Reszke arra a folyamatra figyel fel, amelynek során egy elsődleges híradás (úgy is, mint szövegtípus: „Bericht”: *jelentés, beszámoló*) egyes szavainak jelentése a beszámoló tárgyának további felidézései során módosul, és ezzel együtt *elbeszélésé, krónikává* („Chronik”) változik. Míg a beszámoló elsődleges és közvetlen, addig az elbeszélés eltávolít a megtörtént ténytől és újabb értelmezést eredményez. Konkrét példaként Reszke annak a két tragikus iskolai lövöldözésnek a sajtóvisszhangját és ismételt felidézését vizsgálja, amely 2002-ben, illetve 2009-ben Németországban történt. A szövegtípus váltását a „Verlierer” és az „Amokläufer” (*vesztes és ámokfutó*) szavak használatával köti össze: az előbbi, az eredeti kifejezés családi tragédiát, ezzel együtt társadalmi problémát jelez, az utóbbi éppen ezt a lélektani és szociológiai konnotációt törli ki, és ezzel a beszámólót távolságtartással követhető krónikává változtatja („Von der Textlinguistik zum Einzelwort. Ein,umgekehrter’ Blick auf die Diskursanalyse am Beispiel der deutschen Berichterstattung zu Schulumokläufen” – *A szövegnyelvészettől a szóig. „Fordított” szemszögű diskurzuselemzés az iskolai ámokfutásokról szóló német beszámolók kapcsán*). (A „fordított szemszög” arra utal, hogy az elemzés szavak konnotatív tartalmából kiindulva jut el a diskurzus egészére vonatkozó következtetéshez, és nem magából a diskurzusból indul ki.)

A szöveg használatának további jelentős szempontját képviselték végül – de nem utolsó sorban – azok a referátumok, amelyek **didaktikai problémákra** összpontosítottak. Olaf Gätje (Kassel) a szövegalkotás/szövegírás azon módjára figyel fel, amelyet a számítógép másoló és beillesztő funkciója tesz lehetővé. Egy gimnázium tanulóinak power pointos referátumait elemelve fontos megfigyeléseket fogalmaz meg részben a szövegalkotásnak arról a módjáról, amelyben talál szö-

vegek összekomponálása történik, részben és következtetéseiben pedig a koherens szöveg mibenlétéről („Copy & Paste als sprachdidaktische Herausforderung” – *Copy & Paste mint didaktikai kihívás*). Feld-Knapp Iлона (Budapest) „Textkompetenzen beim Lehren und Lernen von modernen Fremdsprachen” – *Szövegkompetenciák a modern idegen nyelvek oktatásában és elsajátításában* címmel tartott sokszínű és informatív összefoglalást a kompetenciafogalomról és a szöveggel kapcsolatos kompetenciák kialakításának és optimális kihasználásának feltételeiről a német, mint idegen, illetve mint második nyelv elsajátítása során. Az idegennyelv-elsajátítás két, a közvetlen módszertani és didaktikai megközelítésen túlmutató problémájáról hallhattunk Dorothea Böhme (Szeged) és Kispál Tamás (Szeged) előadásában. Böhme a tankönyvek szövegével, Kispál az úgynevezett tanulószótárakkal kapcsolatban fogalmaz meg megszívlelendő tanulságokat, illetve kívánalmakat. Böhme göröcső alá veszi a nyelvkönyvek szövegeit abból a szempontból, hogy milyen társadalmi szereposztást közvetítenek a tanulók, főképpen a fiatalok számára, és felhívja a figyelmet a hagyományos és túlhaladott társadalmi szerepek makacs továbbélésére elsősorban a nők vonatkozásában („Texte im (ungarischen) DaF-Unterricht: Authentisch, literarisch, gendergerecht?” – *Szövegek a [magyarországi] német mint idegen nyelv oktatásban: autentikus, irodalmi, a nemi szerepekhez igazodó?*). Kispál referátuma a kollokációknak a szerepeltetésével foglalkozik egyes tanulószótárakban, és két jelentős lexikográfiai korpusz (DeReKo = Deutsche Referenzkorpus, illetve Wortschatzportal der Universität Leipzig) alapján azt vizsgálja, hogy a megadott kollokációk mennyiben szövegalapúak és mennyiben kielégítőek („Textkorpusbasierte Kollokationsforschung und ihre Realisierung in der Lernerlexikographie” – *Szövegkorpusz-alapú kollokációkutatás és annak eredményei a tanulólexikográfiában*).

Felhasználás-központú, de nem didaktikai jellegű előadás volt Drahoty-Szabó Erzsébet példákban gazdag referátuma „Realien und Intertextualität” – *Reáliák és intertextualitás* címmel. A gondolatmenet középpontjában a referenciális intertextualitás állt. A kultúrákhoz kötődő nyelvi elemek interszubjektív konnotációi a reáliák esetében a fordítót nehéz helyzet elé állíthatják. Irodalmi művek fordításánál a reáliákat egy-egy kultúra szövegkorpuszának tekinthetjük, afféle mikroprätexsusoknak, amelyekre a fordítónak támaszkodnia kell/lehet. Az alkotó és a befogadó intertextuális hátere eltérő lehet, ennek ellensúlyozására a fordítónak mindenkor választania kell az elidegenítő, illetve adaptáló fordítás között, a mindenkori szövegkorpusz függvényében.

A konferencia szépen szemléltette az elsősorban a német nyelvterületen uralkodó strukturális és funkcionális szövegten egyes irányzatait és problémáit. A felvetett témák és kérdések továbbgondolásra ösztönözhetnek.

Kocsány Piroska
ny. egyetemi docens

Helyreigazítás

A Nyr. 2013/3. számában a Nyelvőr hírei rovat *Ezüstjubiläum Implom Józsefvárosában* című közleményének a végéről kimaradt a szerző neve. Helyesen így kellett volna szerepelnie:

Nagy L. János
egyetemi tanár
SZTE JGYPK

Ugyancsak kimaradt a szerzői név a tartalomjegyzékből is a cím előtt.
Elnézést kérünk a szerzőtől.